

**ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE
OLOMUCENSIS**

**FACULTAS PHILOSOPHICA
PHILOGICA 89 – 2006**

Olomoucké symposium ukrajínistů
Оломоуцький симпозиум українців

UCRAINICA II

SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA

Problémy jazyka, literatury a kultury

1. část

Sborník článků

**3. Olomoucké symposium ukrajínistů
24.–26. srpna 2006**

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Olomouc 2006

Redakční rada: prof. Josef Anderš, DrSc. – předseda
prof. PhDr. Helena Flídrová, CSc.
prof. Mychajlo Kočerhan, DrSc.
prof. Ivan Vychovanec, DrSc., čl. kor. NAV Ukrajiny
prof. PhDr. Miroslav Zahrádka, DrSc.

Za jazykovou a stylistickou správnost odpovídají autoři.

1. vydání

Editor © Josef Anderš, 2006

ISBN 80-244-1316-7

ISSN 0231-634X

OBSAH

Problémy jazyka	7
<i>Андерш Йозеф</i> Реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові	9
<i>Кочерган Михайло</i> Зіставне мовознавство в Україні: здобутки і перспективи.....	15
<i>Бондар Олександр</i> Система фонем української мови (динамічний підхід).....	23
<i>Вихованець Іван</i> З українського синтаксису і граматичної термінології: прислівники і приреченнєвики	31
<i>Манакін Володимир</i> Лексика української та інших слов'янських мов у зіставному вивченні	37
<i>Ванько Юрай</i> Українсько-словацькі синтаксичні паралелі та відмінності (нарис проблематики).....	47
<i>Городенська Катерина</i> Синтаксична сфера компаративних і суперлативних прислівників міри й ступеня	53
<i>Іваницька Ніна</i> Предикативний зв'язок як визначальний показник формально- синтаксичної структури двоскладного речення української мови.....	59
<i>Соколова Світлана</i> Роди дієслівної дії з неодноморфемними способами вираження у сучасній українській мові.....	65

<i>Колібаба Лариса</i> Словотвірний потенціал багатозначного дієслова та умови його реалізації в іменникових девербативах	71
<i>Чуба Галина</i> Стан та перспективи дослідження української літературної мови середнього періоду	79
<i>Маліневська Наталя</i> Відбиття фонологічної системи української мови в антропонімії XVI – початку XVII ст.	89
<i>Мойсієнко Віктор</i> Вияви фонем /р/ у поліських пам’ятках XVI–XVII ст.	97
<i>Видайчук Тетяна</i> Етапи становлення фонетичного принципу українського правопису ...	107
<i>Гнатюк Лідія</i> Діалектна лексика української мови як джерело вивчення еволюції мовної свідомості	115
<i>Русаченко Наталя</i> Варіантність морфологічних моделей іменної словозміни у староукраїнській мові другої половини XVI–XVIII ст.	125
<i>Даценко Ігор</i> Особливості вживання відзайменникових прислівників місця в пам’ятках давньоукраїнської мови	133
<i>Руснак Наталія</i> Екзистенційна парадигма: діалектні тексти про народження дитини ...	139
<i>Терехова Світлана</i> Структурна репрезентація вказування на місцезнаходження в функціонально-семантичному полі “система координат” (на матеріалі української, російської та англійської мов)	147

Ткач Поліна	
Роль контексту у формуванні й вираженні преференційного значення	155
Архангельська Алла	
Номінанти-маскулінізми у системі оцінних координат: ілокутивне самовбивство як шлях до катарсису	163
Трофімук Катерина	
До питання синонімії у системі української спортивної лексики та термінології	173
Вокальчук Галина	
До питання про диференціацію узуальних та okazіональних лексичних новотворів	177
Вокальчук Євген	
Особливості усного мовлення ведучих українських спортивних телепрограм.....	183
Синиця Ірина	
Антропологічна інтерпретація суб'єктивності на текстовому рівні.....	189
Холод Уляна	
Поняття маркованості та немаркованості у вираженні категорії модальності в українській та чеській мовах (на матеріалах перекладів художніх творів).....	195
Кондзеля Олена	
Принцип функціонально-семантичного поля при описі засобів спонукальності української та польської мов	205
Кондратенко Наталя	
Мовна гра та гра з мовою в постмодерністському тексті	215
Беценко Тетяна	
Стилістичні текстові універсалії у думовому епосі.....	219
Науменко Людмила	
Концепти “бізнес”, “маркетинг”, “менеджмент” у діловому дискурсі ...	225

Молнарова Ганна Германізми в українському та чеському субстандарті	235
Баранівська Оксана Як сказати правильно, або Проблеми у вивченні української мови студентами-іноземцями	243
Арделян Марина Складнопідрядні речення з підрядними місця в лінгвістичних дослідженнях	253
Нємець Ростислав Українські вставні конструкції та їх чеські відповідники.....	261
Іваницька Наталя Абсолютивно-релятивний потенціал українських дієслів у проекції на структуру речення.....	269
Фурса Валентина “Невідмінюваність” іменників іншомовного походження на тлі відмінкової системи української мови	275
Труб Володимир Про гендерні особливості деяких частин мови.....	281
Мінчак Галина Семантичний процес ідеологізації номінативних одиниць у сучасній українській мові (на матеріалі української періодики кін. XX – поч. XXI ст.)	293

PROBLÉMY JAZYKA

Реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові

Йозеф Андерш

Університет імені Палацького в Оломоуці

Речення як елементарна структурна одиниця мови, що лежить в основі висловлення, базується на понятті предикатора. Метою нашої статті є подати формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну характеристику тих реченневих структур в українській мові, які конституюються на базі дієслівно-ад'єктивних предикаторів.

Предикатор – це мовна одиниця, яка складається з двох компонентів: лексико-семантичного (предикатного) і граматичного (предикативного). Лексико-семантичний компонент предикатора, тобто предикат, виражає різні відношення, що встановлюються між учасниками відображуваної позамовної ситуації, а граматичний – актуалізує їх у модально-часовому плані. Типовим засобом представлення предикаторів є повнозначні дієслова, які мають особові форми, потрібні для вираження способу і часу, тобто є формально і семантично самодостатніми. Це, так би мовити, синтетичний спосіб творення предикаторів. Інший спосіб творення предикаторів, при якому лексико-семантичний компонент представлений іменем (субстантивом або прикметником), а граматичний – дієслівною зв'язкою, найчастіше *бути*, можна назвати аналітичним, яка є семантично неповноцінною, але має дієслівні морфологічні категорії способу і часу, необхідні для характеристики імені в модально-часовому плані.

Предикатор становить основу моделі мовного відображення позамовної ситуації: завдяки своїй предикатній семантиці він здатний відкривати функціональні позиції для учасників дій і станів. Здатність предикатора відкривати функціональні позиції для учасників дій і станів будемо називати інтенцією, а самі учасники – партиципантами; останні можуть мати різні семантичні ролі, а саме: субстанційні (агенса, носій, пацієнс, реципієнт, бенефіцієнт, інструмент та ін.) і ситуативні, або пропозитивні, (ідеться про партиципанти, виражені підрядними реченнями, віддієслівними іменниками, інфінітивами тощо).

Для опису реченневих структур і встановлення їх типології важливо з'ясувати питання про семантичні типи предикаторів. Найчастіше виділяються дві найзагальніші групи - предикатори дії і предикатори стану, у рамках яких можуть виділятися менш дрібні підтипи. Відмінність між ними така, що перші передбачають у своїй

семантиці зміну, а інші – ні. Предикатори дії означають процеси і є в основному дієслівними, напр.: *ходити, читати, співати* та ін., а предикатори стану означають стан, властивості, відношення тощо і можуть бути як дієслівними, так і дієслівно-іменними, напр.: *мати, бути, містити, бути веселим, мати відвагу, бути у формі та ін.*

З погляду розрізнення двох основних семантичних типів предикаторів дієслівно-прикметникові предикатори безперечно належать до предикаторів стану. Цьому сприяє сама природа прикметника, визначальною семантичною особливістю якого є те, що він сигналізує статичну ознаку. Прикметники як частина мови виражають статичні, постійні ознаки (властивості) предмета, на відміну від дієслів як назв динамічних процесуальних ознак предметів. Прикметники, які виступають у складі дієслівно-ад'єктивних предикаторів, будемо називати предикативними прикметниками.

Уживаючись у функції присудка (позначимо його символом Vf), предикатори вимагають відповідно до своїх семантико-функціональних позицій (партиципantів) відкриття певних формально-синтаксичних позицій (позначимо їх символом K) та заповнення їх певними морфологічними формами. Здатність предикаторів відкривати формально-синтаксичні позиції прийнято називати валентністю, а самі формально-синтаксичні позиції – комплементами, або членами речення. Залежно від характеру семантики предикатора валентні формально-синтаксичні позиції можуть бути обов'язковими або потенційними. За кількістю формально-синтаксичних позицій предикатори можуть бути:

- одновалентними, з одним комплементом лівим або одним комплементом правим: K – Vf або Vf – K: *шуміти, дрімати, світати, бути холодно, бути красивий* та ін., напр.: *Ліс шумить.- Дідусь дрімає.- В Оломоуці світає.- Надворі холодно.- Дівчина красива.*

Окремого пояснення потребують предикатори *світати, бути холодно* та ін. Погоджуємося з думкою тих дослідників, які вважають, що в інтенційній структурі цих та їм подібних предикаторів передбачається функціональна позиція для партиципанта 'місце', який може бути виражений або невиражений, пор.: *В Оломоуці світає / Світає.- Надворі холодно / Холодно* пор.: [GrepI, Karlík 1998: 48]. Це означає, що "нульмісних" (термін І.Р. Вихованця [1993: 122]) предикаторів немає. До речі, в західноєвропейських мовах у реченнях цього типу обов'язково передбачається валентна позиція для формального підмета, пор.: *Il fait froid.- Es dunkelt.- It was raining;*

- двовалентними, з одним комплементом лівим і одним комплементом правим або з двома комплементами правими: K – Vf – K або Vf – K – K: *містити, знаходиться, любити, знати, бути схожий, бути розумніший,*

приснитися, сподобатися та ін., напр.: *Ліверпуль знаходиться в Англії.- Міша любить Машу.- Син схожий на батька.- Борис розумніший за брата.- Микола сподобався Яні;*

- тривалентними, з одним комплементом лівим і двома правими: $K - Vf - K - K$: *подати, позичити, повідомити, обдарувати* та ін., напр.: *Студент подав товаришеві книжку.- Гість обдарував дітей подарунками;*

- чотиривалентними, з одним комплементом лівим і трьома правими: $K - Vf - K - K - K$: *поміняти, проміняти, уплести* та ін.: *Мати вплела дочці у косу квітку;*

- п'ятивалентними, з одним комплементом лівим і чотирма правими: $K - Vf - K - K - K - K$: *нести, перенести, перевезти* та ін.: *Син переніс вазони з кімнати на терасу руками;*

- шестивалентними, з одним комплементом лівим і п'ятьома правими: $K - Vf - K - K - K - K - K$: *везти, привезти* та ін.: *Петро привіз дрова матері з лісу на дачу трактором.*

Останні два типи предикаторів уживаються в українській мові зрідка. З переліку основних типів предикаторів видно, що дієслівно-прикметникові предикатори беруть участь в конститутуванні в основному одно- і двовалентних реченнєвих структур.

Вищенаведені валентні типи мають дуже абстрактний характер. Якщо врахувати морфологічне вираження валентних компонентів – відмінок, прийменниково-відмінкову форму, прислівник тощо, то їх можна значно конкретизувати. Наприклад, валентний тип $K - Vf - K$ можна представити як $K_n - Vf - K_a$, $K_n - Vf - K_d$, $K_n - Vf - K$ до g і т. д.

Для створення типології реченнєвих структур важливо з'ясувати, які мовні вирази є первинними при вираженні учасників позамовної ситуації (партиципantів) у певних валентних позиціях (K). Цей критерій є релевантним, оскільки він сигналізує на формально-синтаксичному рівні, про який партиципant ідеться – субстанціальний чи ситуаційний. Первинним виразом для субстанціального партиципанта є субстантив (S) у певній відмінковій (S_n , S_g , S_a і т.д.) або прийменниково-відмінковій (u S_g , *на* S_a і т.д.) формі, якщо ідеться про відмінкову валентну позицію, і адвербіальні вирази (Adv), якщо мається на увазі невідмінкова валентна позиція: $S_n - Vf - Adv$: *Він зайшов туди*. Для ситуаційних партиципantів первинним виразом є підрядне речення з певним сполучником (konj Sent), вторинним – віддієслівний іменник (VS) та інфінітив (Inf): $S_n - Vf - \text{щоб Sent}$: *Він вимагав, щоб вона дотримувалася порядку / дотримання порядку / дотримуватися порядку*. Символічний запис формально-синтаксичних компонентів елементарних реченнєвих структур, зумовлених валентністю предикаторів, називають граматичною моделлю речення. Компоненти

елементарних реченневих структур, побудованих за граматичною моделлю речення, є валентними. Компоненти речення, не зумовлені валентністю предикатора, є невалентними, тобто факультативними; до них належать, зокрема, означення та більшість обставин.

Семантична структура елементарних реченневих структур, або пропозиція, базується на інтенційних властивостях предикаторів, що імплікують партиципанти з субстанційними і ситуаційними семантичними ролями, тобто складається з предикатора і відповідних партиципantів. Наприклад, семантична структура мінімального речення *Син схожий на батька* може бути представлена, як: носій властивості – предикатор властивості – об'єкт властивості. Представлення семантичної структури мінімальної реченневої структури у вигляді предикатора і його партиципantів можна назвати семантичною моделлю речення.

Семантична і формально-синтаксична структури елементарних речень корелятивно взаємопов'язані. Тому опис елементарних реченневих структур можна виконати або спираючись на синтаксично релевантні семантичні класи предикаторів, з'ясовуючи при цьому їх семантичні і граматичні моделі, або, навпаки, виходячи з граматичних моделей елементарних реченневих структур, визначаючи при цьому їх семантичні моделі.

Елементарні реченневі структури з дієслівно-прикметниковими предикаторами конститууються в українській мові на базі семантичних предикаторів (предикатів) властивості, виділюваних в рамках предикаторів стану. Предикатори властивості виражають "постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета ознаку, ... яка постає такою властивістю, з якою пов'язуються типова своєрідність, його відмінність від інших предметів" [Вихованець 1992: 101], відображаючи позамовну ситуацію так: "хтось/щось має/не має якусь властивість" [Grep], Karlík 1998, s. 61]. Невід'ємним партиципantом інтенційної структури предикаторів властивості є носій властивості. У деяких випадках може бути представлений також правоінтенційний партиципant, зумовлений інтенцією прикметника. Особливістю семантичної структури елементарних речень, що імплікуються дієслівно-ад'єктивними предикаторами властивості, є те, що вони не тільки повідомляють, яку властивість має носій властивості, а й оцінюють і кваліфікують його.

Дієслівно-ад'єктивні предикатори властивості базуються на предикативних прикметниках усіх семантичних груп прикметників – якісних, відносних і присвійних, напр.: *Син мужній.- Будинок буде висотний.- Автомобіль був батьків* та ін. При цьому вони виражають властивість як стабільну або набуту ознаку, пор.: *Марійка вродлива.-*

Фундамент бетонний і Цей кінь полохливий.- Пиво несвіже. Ця семантична відмінність є синтаксично релевантною: у реченнях другого типу можна вставити обставину часу, а першого – ні, пор.: *Марійка вчора була весела і * Марійка вчора була вродлива* [пор.: Grepl, Karlík 1998, s. 66].

Дієслівно-ад'єктивні предикатори, що базуються на якісних прикметниках, можуть виражати, крім властивості, ще й безвідносну міру її вияву, тобто міру вияву властивості предмета без порівняння її з мірою вияву властивості іншого предмета. На граматичному рівні ця семантична риса дієслівно-ад'єктивних предикаторів властивості реалізується системою синтетичних і аналітичних форм. Зокрема, на малу міру властивості вказують суфікси *-уват-*, *(-юват-)*, *-ав-* (*-яв-*), пор.: *мілкий і мілкуватий, мокрий і мокруватий, терпкий і терпкуватий, зелений і зеленуватий, зеленавий, коричневий і коричнеуватий, синій і синюватий, синявий* та ін., аналітичні форми з компонентами *дещо, трохи, не дуже*, пор.: *повільний і децю повільний, скупий і трохи скупий, зручний і не дуже зручний* та ін. Надмірність вияву властивості сигналізується суфіксами *-уц-* (*-юц-*), *-уч-* (*-юч-*), *-енн-*, *-езн-*, *-елезн-*, префіксами *-пре-*, *-пра-*, *-над-*, пор.: *худий і худючий, худющий, сильний і силенний, здоровий і здоровенний, широкий і широченний, широчезний, багатий і пребагатий, добрий і предобрий, поганий і препоганий, дорогий і предорогий, давній і предавній, старий і престарий, далекий і наддалекий, сильний і надсильний* та ін., аналітичними формами з компонентами *надто, занадто, дуже, надзвичайно, винятково, безмірно*, пор.: *далекий і надто далекий, веселий і дуже веселий, розумний і надзвичайно розумний, складний і винятково складний, дорогий і безмірно дорогий* тощо.

В основі елементарних реченневих структур з дієслівно-ад'єктивними предикаторами властивості лежать певні граматичні моделі; головною з них є валентна модель $S_n - V_f \text{ Adj}$. Будучи ядром елементарної реченневої структури, предикатори з необхідністю відкривають у цій моделі валентну позицію підмета (S_n) для носія властивості. В окремих випадках вони можуть відкривати, якщо це передбачається інтенцією предикативних прикметників, також правовалентну позицію додатка або обставини; це стосується в основному дієслівно-ад'єктивних предикаторів, компонентом яких є якісні прикметники. При цьому в ролі правовалентного компонента можуть виступати як безприйменникові, так і прийменниково-відмінкові форми іменника, реалізуючись у валентних структурах $S_n - V_f \text{ Adj} - S \text{ cas}$, $S_n - V_f \text{ Adj} - \text{праер } S \text{ cas}$, напр.: *Пропозиція варта уваги.- Син гідний свого батька.- Хворому потрібен спокій.- Ці ідеї ворожі нам.- Батько зайнятий невідкладними справами.- Вона уважна до подруг.- Дівчина на*

це не здатна.- Студент певний у собі.- Ця риса характерна для нього. – Дочка дуже винна перед батьками та ін.

Отже, реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами конституюються в українській мові на базі семантичних предикатів властивості, які виділяються в рамках предикатів стану. Конститутивним партиципантом семантичної структури дієслівно-ад'єктивних предикаторів є носій властивості, а також правоінтенційний партиципант, якщо він зумовлюється семантикою прикметника. Особливістю дієслівно-ад'єктивних предикаторів є те, що вони не тільки повідомляють, яку властивість має носій властивості, але й оцінюють і кваліфікують його. В основному дієслівно-ад'єктивні предикатори реалізуються у валентній моделі $S_n - V_f Adj$, яка передбачає валентну позицію підмета для носія властивості. У тих випадках, коли у складі дієслівно-ад'єктивного предикатора виступає якісний прикметник, семантика якого вимагає доповнення правоінтенційним партиципантом, реалізація дієслівно-ад'єктивного предикатора відбувається на базі валентних структур $S_n - V_f Adj - S cas$, $S_n - V_f Adj - праер S cas$.

Література

Вихованець, І.Р.: Нариси з функціонального синтаксису української мови. Наукова думка, Київ 1992.

Вихованець, І.Р.: Граматика української мови. Синтаксис. Либідь, Київ 1993.

Grepl, Miroslav/Karlik, Petr: Skladba češtiny. Votobia 1998.

Resümee

Im Vortrag werden die Satzstrukturen mit den verbaladjektiven Prädikaturen betrachtet, die auf Grund der Prädikaten der Eigenschaft entstehen. Es wurde hergestellt, daß zum konstituierten Komponent der Träger der Eigenschaft wird, wie auch der rechte Partizipant, wenn er von der Semantik des Adjektivs in Betracht gezogen wird.

Зіставне мовознавство в Україні: здобутки і перспективи

Кочерган Михайло

Київський національний лінгвістичний університет

У вітчизняному мовознавстві початок зіставних досліджень пов'язаний із працями О. О. Потебні (1835 – 1891). Його фундаментальні розвідки “Із записок з руської граматики”, в якій описано в зіставному плані системи східнослов'янських мов у їхніх зв'язках з іншими мовами, і “Про деякі символи в слов'янській народній поезії”, де представлена специфіка символічних значень слів у слов'янських мовах, цінні не тільки своїм надзвичайно багатим різномовним фактажем, а є зразком наукового підходу до контрастивного вивчення явищ різних мов у суто лінгвістичному й етнокультурологічному аспектах.

Помітний внесок у контрастивне дослідження мов зробив Л. А. Булаховський. Так, зокрема, багато цінних спостережень контрастивного характеру міститься в таких його працях, як “Нариси з загального мовознавства” (1955), “Українська мова серед інших слов'янських” (1942), “Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських” (1948), “Питання походження української мови” (1956), у багатьох його розвідках із акцентології.

Спеціально проблемам контрастивної лінгвістики присвятив низку праць Ю. О. Жлуктенко. Він є автором ряду зіставних досліджень англійської, німецької й української мов, у тому числі підручника “Порівняльна граMATика англійської та української мов” [Жлуктенко 1960]. Багато цікавих оригінальних положень із зіставного мовознавства викладено в його загальнотеоретичних статтях “Контрастивний аналіз як прийом мовного дослідження” [Жлуктенко 1979], “Про деякі питання контрастивного аналізу мов” [Жлуктенко 1978], “Контрастивна лінгвістика: Проблеми і перспективи” [1976; у співавторстві з В. Н. Бубликом]. За його редакцією і з його участю вийшли колективні праці “Нариси з контрастивної лінгвістики” [Нариси 1979], “Порівняльні дослідження з граMATики англійської, української і російської мов” [Порівняльні дослідження 1981] і “Німецько-українські мовні паралелі” [Жлуктенко 1977]. Ю. О. Жлуктенка по праву вважають ученим, який “започаткував в Україні розвиток контрастивної лінгвістики” [Биховець, Непокупний 2005: 280].

В Україні міжмовні зіставлення проводилися на всіх рівнях мовної структури: словотвірному, морфологічному, синтаксичному, лексико-семантичному, фразеологічному й фонетичному.

Українському мовознавству належить пріоритет у зіставному вивченні словотвору. Всупереч поширеному в російському мовознавстві твердженню, що зіставна дериватологія бере свій початок з 1984 р., коли в Москві відбувся Міжнародний симпозіум “Зіставне вивчення слов’янського словотвору”, організований Інститутом слов’янознавства і балканістики АН СРСР, де було розглянуто актуальні проблеми теорії методології зіставних студій словотворення, треба констатувати, що в українському мовознавстві зіставний словотвір був предметом зацікавлень І. І. Ковалика ще в 60-х роках минулого століття [Ковалик 1963: 42 – 64]. Зіставне вивчення словотвору східнослов’янських мов продовжив учень І. І. Ковалика Т. М. Возний [Возний 1981]. Досить детально в зіставному плані описано словотвір української й російської мов у колективній монографії “Зіставна граматики російської й української мов” за редакцією Н. Г. Озерової [Сопоставительная грамматика 2003]. У 1985 р. вийшов “Російсько-український словотворчий словник” З. С. Сікорської, в якому розкрито правила зіставного словотворення (у ньому фіксується афікс, за допомогою якого твориться слово і морфонологічні зміни при творенні похідного слова). Семантичну деривацію в зіставному аспекті в сучасних російській та англійській мовах досліджував Ю. В. Попов [Попов 1996].

Серед праць із зіставної морфології слід назвати кандидатську дисертацію Г. Г. Почепцова “Відприкметникові прислівники в англійській мові (в зіставленні з відповідними прислівниками в російській мові)” [Почепцов 1953], розвідку В. М. Русанівського “Категорія стану (українсько-чеські паралелі)” [Русанівський 1987], дослідження Й. Ф. Андерша “Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах” [Андерш 1975] та кандидатську дисертацію Н. П. Шумарової “Форми майбутнього часу у функціональних стилях російської мови в зіставленні з українською” [Шумарова 1980].

Зіставний синтаксис був предметом зацікавлень О. С. Мельничука, який, зокрема, дослідив порядок слів і актуальне членування речення у слов’янських мовах [Мельничук 1958]. Н. Г. Озерова дослідила засоби вираження заперечення в російській та українській мовах [Озерова 1978]. В. М. Бріцин зіставив синтаксичні синоніми в російській і українській мовах [Бріцин 1980], Й. Ф. Андерш, будучи науковим співробітником Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, ґрунтовно вивчив у зіставному плані просте речення в українській і чеській мовах. Оригінальною є його методика

дослідження, в основу якої покладено відмінкову граматику Ч. Філлмора. Автор акцентує на відмінностях між логіко-семантичним і мовно-семантичним рівнями, які беруть участь у формуванні синтаксичної семантики.

Дослідження з зіставної фонетики започатковані І. П. Сунцовою в її “Вступному курсі фонетики німецької мови” (1950), в якому порівнюється фонетична система німецької та української мов. Фонетичні системи англійської й української мов у зіставному аспекті досить повно проаналізовані Ю. О. Жлуктенком [Жлуктенко 1960: 7 – 35]. Детальний опис фонетичних й орфоепічних особливостей російської й української мов здійснений М. А. Алексеєнком у його “Нарисах зіставного курсу сучасної російської й української мов” [Алексеєнко 2000]. Інтонацію в зіставному аспекті експериментальними методами досліджували Л. А. Батурська (інтонація заперечення в українському діалогічному мовленні зіставно з англійською мовою) і А. Й. Багмут (інтонація простого розповідного речення в чеській, польській, болгарській та білоруській мовах) [Багмут 1970].

Найбільша увага українських учених приділена зіставним дослідженням лексики і фразеології. Так, ще в 30-х – 40-х рр. минулого століття М. Я. Калинович досліджував слово в різних європейських і південноазійських мовах (див. його “Вступ до мовознавства”, що вийшов у 1940 р.; друге видання 1947 р.). Дослідженню лексико-семантичних відношень у слов’янських мовах присвячена колективна доповідь науковців Інституту мовознавства Л. С. Паламарчука, Й. Ф. Андерша й І. А. Стоянова “Зіставне дослідження лексико-семантичних відношень у слов’янських мовах”, виголошена на IX Міжнародному з’їзді славістів [Паламарчук, Андерш, Стоянов 1983]. Серію праць із зіставної лексикології опублікував В. М. Манакін. В узагальненому вигляді ідеї автора оприлюднено в його монографії “Зіставна лексикологія” [Манакин 2004], де висвітлено зміст і принципи побудови контрастивної лексикології і на матеріалі російської й української, а також деяких інших слов’янських мов простежено національно-специфічні явища в лексичній семантиці. Загальну проблематику зіставної лексикології розглянуто в монографії Л. В. Бублейник “Проблеми контрастивної лексикології: українська і російська мови” [Бублейник 1996]. Тут охарактеризовано семантичні особливості лексики української й російської мов, оцінні компоненти значення й образні функції слів у літературному й етнокультурному просторі, створюваному засобами порівнюваних мов.

Як правило, для зіставлення дослідники вибирають певну предметну групу лексики. Так, М. П. Фабіан у монографії “Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах” [Фабіан 1998]

зіставила названу тематичну групу лексики і простежила семантичні закономірності формування етикету в лексичному складі досліджуваних мов, виявила специфіку зв'язків та відношень між лексичними одиницями в межах цих груп і семантичні нюанси, якими різняться слова-відповідники в цих мовах. О. В. Тищенко шляхом структурно-семіотичного, лінгвоконцептуального та зіставного підходів комплексно дослідив семантику родинних обрядів у слов'янських мовах [Тищенко 2000]. З інших контрастивних лексико-семантичних досліджень можна назвати розвідки з міжмовної омонімії – російсько-української (Н. В. Заславська, Л. І. Мартиросян), чесько-української (О. Л. Паламарчук), польсько-української (М. А. Беднаж), німецько-української (О. А. Шаблій), а також серію статей з термінології української й російської, української й англійської, української й німецької мов (Л. В. Крижанівська, С. М. Кришталь та ін.).

Іntenсивно стала досліджуватися в зіставному плані фразеологія. Досить повно зіставлена фразеологія української та російської мов (написаний В. І. Кононенко розділ у колективній монографії “Зіставне дослідження російської й української мов: Лексика і фразеологія”) [Сопоставительное исследование 1991], розвідки Л. А. Лисиченко, О. І. Гамалі, А. М. Григораш та ін. З'явилися дослідження з зіставного вивчення української, російської та польської фразеології (М. А. Алексеєнко), української й англійської (Р. П. Зорівчак, Д. І. Квеселевич, В. М. Вовк), української і німецької (О. Ф. Кудіна), української та іспанської (В. А. Шевелюк), української і французької (Н. І. Поміркована), української та японської (В. Л. Пирогов), української, перської та японської (О. В. Забуранна). Помітним явищем у зіставній фразеології стало дослідження О. Б. Ткаченка “Зіставно-історична фразеологія словянських і фіно-угорських мов” [Ткаченко 1979].

В останній час з'явилися праці, в яких певні мовні явища досліджуються в аспекті мовних картин світу. Так, І. О. Голубовська, зіставивши певні групи лексики і фразеології, виявила національно-мовні картини світу української, російської, англійської та китайської мов [Голубовська 2004]. Д. І. Терехова на основі психолінгвістичних експериментів дослідила сприйняття лексичної семантики соматизмів у російській і українській мовах, виявила спільне й відмінне в семантичних асоціаціях носіїв цих мов, розкрила причини, які викликають специфічні асоціації в різних мовах, визначила ідеальні уявлення носіїв цих мов про красу людини, відтворила словесні портрети представників українського й російського етносів [Терехова 2000]. Подібним чином І. Е. Подолян дослідила специфіку семантичних асоціацій фітонімів в українській, англійській і німецькій мовах

[Подолян 2000]. В останні роки для розкриття специфіки мовних картин світу використовують концептуальний аналіз [Старко 2004; Бондаренко 2005].

Відрадно, що до сфери контрастивних досліджень в останній час залучаються й віддалено споріднені й неспоріднені мови (зіставне дослідження прикметників розміру в українській і перській мовах О. Ч. Кшановського, дієслів у їдиші та інших західногерманських мовах С. Я. Литвака, мовленнєвих етикетних форм в українській та арабській мовах Г. В. Дерев'яно, етикетних форм в українській і угорській мовах М. П. Фабіан, словотвірних систем української й аглютинативних мов К. Ф. Савранчук, складнопідрядного речення в латинській і древньогрецькій мовах О. В. Лазер, фразеології української та японської мов В. Л. Пирогова та ін.

Центром зіставних досліджень в Україні є Інститут мовознавства імені О.О. Потебні. Саме тут (в кооперації з науковцями вищих навчальних закладів України) виконано ряд солідних монографій із зіставного вивчення російської, української та інших мов, таких, як “Нариси з контрастивної лінгвістики” (К.: Наукова думка, 1979), “Зіставне дослідження російської й української мов” [Сопоставительное исследование 1975], “Зістане дослідження російської й української мов: Лексика і фразеологія” [Сопоставительное исследование 1991], “Зіставна граматики російської й української мов” [Сопоставительная грамматика 2003], “Зіставне дослідження української, чеської та російської мов” (К.: Наукова думка, 1987), “Зіставна стилістика російської й української мов” [Сопоставительная стилистика 1980], “Проблеми зіставної стилістики східнослов'янських мов” [Проблемы сопоставительной стилистики 1977] та ін.

Крім Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, осередками, де інтенсивно ведуться зіставні дослідження мов, є Київський національний лінгвістичний університет і Донецький національний університет, в яких відкриті аспірантури (в КНЛУ й докторантура) і функціонують спеціалізовані ради з захисту дисертацій із цієї спеціальності. Так, зокрема, професорсько-викладацьким складом Київського національного лінгвістичного університету підготовлено такі праці: Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages (К.: Либідь, 1995; друге видання – Вінниця: Nova Knyha Publishers, 2003), Сопоставительная лингвистика и методика обучения русскому языку иностранных студентов-филологов (К.: КГПИИЯ, 1984); Сопоставительное изучение структурно-семантических и коммуникативных единиц иностранного и родного языков (К.: КГПИИЯ, 1985) та ін. Тут раз у два роки проводиться Міжнародна наукова конференція “Проблеми зіставної семантики” і

видається періодичний збірник наукових праць під такою самою назвою. У Донецькому національному університеті видається періодичний збірник наукових праць “Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах”.

Як бачимо, в Україні зіставне мовознавство плідно розвивається. Правда, більшість досліджень стосуються української й російської мов, далі йдуть зіставні дослідження української й англійської мов. Що ж до інших мов, навіть тих, що вивчаються у середніх і вищих навчальних закладах нашої держави, то вони залучені до зіставних досліджень недостатньо. Отже, на часі залучення до зіставних студій ширшого кола різноструктурних мов і підготовка підручників з порівняльної типології української й німецької, французької, іспанської, італійської, турецької, китайської, японської та інших мов.

Література

Алексеенко, М. А.: Очерки сопоставительного курса современного русского и украинского языков: Фонетика. Орфоэпия. Графика. Орфография. Щецин 2000.

Андерш, Й. Ф.: Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. Наукова думка, Київ 1975.

Андерш, Й. Ф.: Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Наукова думка, Київ 1987.

Багмут, А. Й.: Інтонаційна будова простого розповідного речення в слов'янських мовах. Наукова думка, Київ 1970.

Биховець, Н. М., Непокупний А. П.: Дослідження романських, германських та балтійських мов. In: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (1930 – 2005. Матеріали до історії). Довіра, Київ 2005, с. 279 – 292.

Бондаренко, О. С.: Концепти ЧОЛОВІК і ЖІНКА в українській та англійській мовних картинах світу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк 2005.

Бублейник, Л. В.: Проблемы контрастивной лексикологии: украинский и русский языки. Вежа, Луцьк 1996.

Возний, Т. М.: Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською і білоруською. Вища школа, Львів 1981.

Голубовська, І. О.: Етнічні особливості мовних картин світу. Логос, Київ 2004.

Жлуктенко, Ю. О.: Аспекти контрастивної лексикології. In: Мовознавство. 6 / 1989, с. 2 – 8.

Жлуктечко, Ю. О.: Контрастивний аналіз як прийом мовного дослідження. In: Нариси з контрастивної лінгвістики. Наукова думка, Київ 1979, с. 5 – 11.

Жлуктечко, Ю. О. та ін.: Німецько-українські мовні паралелі (Порівняльно-типологічна граматики). Вища школа, Київ 1977.

Жлуктетчко, Ю. О.: О некоторых вопросах контрастивного анализа языков. In: Вестник Киевского государственного университета. Романо-германская филология. 2/1978, с. 5 – 9.

Жлуктенко, Ю. О.: Основи контрастивного аналізу мов. In: Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. Наукова думка, Київ 1981, с. 5 – 16.

Жлуктетчко, Ю. О.: Порівняльна грамика української та англійської мов. Радянська школа, Київ 1960.

Жлуктенко, Ю. О., Бублик, В. Н.: Контрастивна лінгвістика: Проблеми і перспективи. In: Мовознавство. 4/ 1976., с. 3 – 15.

Ковалик, І. І.: Слововірна категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. In: Питання слов'янського мовознавства 1963, с. 42 – 64.

Манакин, В. Н.: Сопоставительная лексикология. Знання, Київ 2004.

Мельничук, А. С.: Порядок слов и синтагматическое членение в славянских языках. Изд-во АН УССР, Киев 1958.

Нариси з контрастивної лінгвістики. Наукова думка, Київ 1979.

Озерова, Н. Г.: Средства выражения отрицания в русском и украинском языке. Наукова думка, Киев 1978.

Паламарчук, Л. С., Андерш, Й. Ф., Стоянов, І. А.: Зіставне дослідження лексико-семантичних відношень у слов'янських мовах. In: IX Міжнародний з'їзд славистів. Слов'янське мовознавство. Доповіді. Наукова думка, Київ 1983, с. 160 – 184.

Подольн, І. Е.: Національно специфіка семантики фітонімів в українській, англійській і німецькій мовах (контрастивний психолінгвістичний аналіз): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ 2000.

Попов, Ю. В.: Зіставне дослідження семантичної деривації в сучасній російській та англійській мовах (в аспекті концептуально-мовної картини світу): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса 1996.

Почепцов, Г. Г.: Отприлагательные наречия в английском языке (в сопоставлении с соответствующими наречиями в русском языке): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва 1953.

Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков. Наукова думка, Киев 1977.

Русанівський, В. М.: Категорія стану (українсько-чеські паралелі). In: Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. Наукова думка, Київ 1987, с. 35 – 47.

Сопоставительная грамматика русского и украинского языков. Наукова думка, Киев 2003.

Сопоставительная стилистика русского и украинского языков. Вища школа, Киев 1980.

Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Наукова думка, Киев 1975.

Сопоставительное исследование русского и украинского языков: Лексика и фразеология. Наукова думка, Киев 1991.

Старко, В. Ф.: Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ 2004.

Терехова, Д. І.: Особливості сприйняття лексичної семантики слів (психолінгвістичний аспект). Видавничий центр КДЛУ, Київ 2000.

Тищенко, О. В.: Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі. Видавничий центр КДЛУ, Київ 2000.

Ткаченко, О. Б.: Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. Наукова думка, Киев 1979.

Фабіан, М. П.: Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах. Ужгород, 1998.

Шмарова, Н. П.: Формы будущего времени в функциональных стилях русского языка в сопоставлении с украинским (несовершенный вид): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Киев 1980.

Korunets, I. V.: Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. Либідь, Київ 1995; друге видання: Nova Knyha Publishers, Вінниця 2003.

Summary

The article focuses on the development of contrastive studies in Ukraine starting their origins through our days, and their prospects are outlined.

Система фонем української мови (динамічний підхід)

Бондар Олександр

Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова

У сучасному українському мовознавстві фонологія є однією з найбільш досліджених галузей. Тим не менше, і досі вчені не можуть поррахувати кількості фонем української мови.

В сучасному українському мовознавстві існують два підходи до визначення кількості голосних фонем, за якими систему вокалізму визначають як шестифонемну або п'ятифонемну. Дискусії викликає фонематичність *и*. Шестифонемна гіпотеза є традиційною, підтримувана більшістю мовознавців, напр., О.Н.Синявським, І.Зілінським, О.Курило, О.Ісаченком, І.Трояном, М.Наконечним, в останній час, зокрема Н.І.Тоцькою [1981: 46-48]. П'ятифонемна гіпотеза ще в 1931 році була висловлена М.Йогансеном, пізніше підтримана З.Штібером та В.С.Перебийніс [Див. Коструба 1969: 227-228], а в останній час підтримується Ю.О.Карпенком [1996: 43-45]. І та, й та сторона наводить досить переконливі і вагомі аргументи, та в цілому питання залишається до кінця не з'ясованим. Головною причиною цього є, статичний підхід до його вирішення, прагнення описати систему фонем як несуперечливу й викінчену. А проте, вона, як і система мови в цілому перебуває в безперервному русі, в розвитку, найсуттєвішою ознакою якого є зміна, процес зникнення одних і виникнення інших ознак, рис, параметрів. Загальновідома методологія змін системи: відбувається поступове накопичення кількісних змін, які спершу не призводять до зміни системи, поки не перевищать її міру, далі відбувається перехід кількісних змін у нову якість — міру системи порушено, вона переходить із одного якісного стану в інший. Таке діалектичне розуміння розвитку передбачає поступовість, розтягненість змін у часі, а отже, наявність великої кількості проміжних моментів.

Саме так відбуваються і зміни системи фонем. Візьмемо одну з найяскравіших змін системи фонем в українській та інших слов'янських мовах — занепад зредукованих. Занепад *ъ*, *ь* розпочався, як вважають, з другої половини XI ст. і завершився до другої половини XII ст. [Жовтобрюх 1979: 177-181], тобто тривав близько 100 років. Під час цього періоду і відбувалося невинне накопичення кількісних змін, формування нової якості. Система фонем в середині XI ст. мала у своєму складі зредуковані, система фонем на початку XIII ст. їх не мала. А чи

мала система фонем у своєму складі зредуковані в кінці XI ст., на початку XII ст., в середині XII ст.? Якщо стосовно к. XI – поч. XII ст. можна дати більш-менш впевнено ствердну відповідь, то вже щодо середини XII ст. такої певності ми вже не матимемо. Але навіть і щодо кінця XI ст. можуть бути сумніви, адже вже на цю добу в писаних пам'ятках засвідчено чимало пропусків літер на позначення зредукованих хай поки що тільки в абсолютно слабкій позиції. А з другої половини XII ст. відсутність літер на позначення зредукованих у писаних текстах охоплює майже всі слабкі позиції (у кінці слів їх писали за традицією), а в сильній позиції літери *ъ*, *ь* часто замінюються на *o*, *e*. Цілком зрозуміло, що зникнення слабких зредукованих було спочатку суто фонетичним явищем і лише згодом стало фонематичним. Спершу відсутність зредукованого в *sto* і прояснення його в *com* сприймалося як суто позиційна зміна, як чергування алофонів зредукованої фонемі /#/ ~ /o/, і лише згодом, коли цей процес охопив абсолютно всі позиції та словоформи, зредуковані фонемі перестали сприйматися як живі елементи системи. Звичайно, це сталося вже зі зміною двох-трьох поколінь мовців. Тобто слід гадати, що ще в першій половині і, можливо, середині XII ст. зредуковані фонемі були, але мали невеликий ступінь фонематичності, реалізуючись лише в сильній позиції як відповідний звук нормальної довготи. Настає такий момент у розвитку вокалізму, коли можна твердити, що зредукованих фонем фактично немає, однак вони й далі деякий час ще продовжують ідентифікуватися мовцями, тобто існують на рівні соціально значущого звукового образу як елемент колективної свідомості.

Досить точно охарактеризував фонему /и/ як напівсамостійну, хоч і залучав до обґрунтування не фонемні, а звукові ознаки, зокрема близькість її до /e/ в ненаголошеній позиції М.Йогансен [Див. Коструба 1969: 227].

Кожна значуща мовна одиниця має потрійну спрямованість: 1) спрямованість всередину мовної системи, що реалізується у певних зв'язках однієї одиниці з іншою і в чому виявляється їх мовна функція; 2) позамовну, яка так чи інакше відображає і/або інтерпретує реальний світ; 3) психофізіологічну, яка полягає на їх зв'язку з феноменами людської свідомості та психічних процесів. Фонемі як незначущі одиниці, одиниці фонологічного рівня мовної системи мають лише подвійну спрямованість: 1) вони парадигматично і синтагматично пов'язані між собою в межах мовної системи; 2) вони мають свої психофізичні образи у свідомості.

З позиції внутрішньомовної спрямованості фонемі є засобом розрізнення значень слів, які з них і складаються. Релевантними позиціями голосних фонем щодо місця розташування у слові та щодо комбінацій з

приголосними ми вважаємо позиції: 1) на початку / в середині слова після твердого приголосного / в середині слова після м'якого приголосного / позиція після *й*; щодо акцентуаційної виділеності у слові: 2) наголошена / ненаголошена позиція; щодо частотності позиції: 3) частотна / нечастотна позиція. Крім того, слід враховувати також ступінь фонематичності попередньої одиниці: 4) повна / часткова (послаблена) фонематичність; приналежність лексичних одиниць, у яких провадиться ідентифікація фонем до: 5) активної чи пасивної лексики, рідномовної чи запозиченої лексики. Якщо фонема реалізується у всіх названих позиціях, ці позиції є частотними, наявні комбінації з попередніми фонемами, що мають великий ступінь фонематичності, і охоплюють різні групи лексики, її ступінь фонематичності можна вважати повним, або високим. Якщо реалізація фонем обмежена принаймні в одному з п'яти вищезазначених пунктів, наприклад, трапляється не у всіх позиціях у слові, за умови позитивної реалізації щодо решти пунктів, то така фонема, будемо вважати, має нормальний ступінь фонематичності. Якщо реалізація фонем обмежена за двома пунктами, ступінь її реалізації потрібно вважати середнім. Якщо реалізація фонем обмежена щодо трьох пунктів — це фонема з послабленим ступенем фонематичності, якщо ж реалізація фонем обмежена щодо чотирьох і більше пунктів — це фонема зі слабким ступенем фонематичності, у випадку негативного результату за всіма пунктами слід визнати, що такої фонемі в українській мові не існує.

Розглянемо, як за вищенаведеними критеріями можна оцінити систему голосних фонем сучасної української мови.

1.1.1.2. Позиція під наголосом на початку слова властива у рідномовних словах тільки фонемам /i/ *іва*, /o/ *озеро*, /y/ *ухил* і невластива фонемам /и/, /е/, /а/ (не беремо до уваги слова на кшталт *Акати*, *ékати*, *áкати* де елементи слів *и-*, *е-*, *а-*, за слушним обґрунтуванням Ю.О.Карпенка, є коренями [1996: 44]. Щоправда, /и/ у вищезазначеній позиції може реалізуватися зрідка тільки як факультативний варіант: *Аниий*, *Аноді*, *Анколи*, *Анде*, *Анкуди* [Коструба 1969: 236]. Причому така позиція навіть для фонем /i/, /o/, /y/ є нечастотною (1.1.1.1.).

1.1.2.2. У запозичених словах на початку слів реалізуються всі фонемі, крім /и/: *імпульс*, *експорт*, *арка*, *орден*, *урна*, частотність тут дещо більша, однак все одно їх не можна вважати частотними (1.1.2.1.).

1.2.1.1. У ненаголошеній позиції на початку слова в рідномовних словах частотними є фонемі /o/ та /y/: *обдертий*, *об'їздити*, *обслуга* (і багато інших завдяки префіксові *об-*), *обіцяти*, *образ*, *обриднути*; *улюблений*, *уболівати*, *увечері*, *улов* (і багато інших завдяки префіксові *у-*), *урок*, *уста*, *утроба*, *учитель*, *ущерть*. Реалізація решти фонем /i/, /е/, /а/ у такій позиції є нечастотною: *іти*, *еге*, *але* (1.2.1.2). /и/ у такій

позиції не засвідчено, крім діалектної вимови на зразок *иржа, иржавий, иржати* тощо.

1.2.2.1. У ненаголошеній позиції на початку слова в запозичених словах реалізація усіх голосних фонем, крім /и/, є частотною, наприклад: *інжектор, екран, арик, okaza, універсал*.

2.1.1. Важливою рисою фонематичності є наявність позиції голосних після твердих приголосних і після м'яких приголосних у так званих мінімальних парах слів, тобто слів, які розрізняються однією парою фонем, що творять опозицію лише за однією диференційною ознакою. Серед рідномовних слів вказана позиція притаманна фонемам /a/, /o/, /y/: /p'ad/ — /rad/, /l'onom/ — /loном/, /c'udi/ — /суди/. Вона не властива фонемам /i/, /и/, /e/, адже фонема /i/ вживається лише після м'яких приголосних, наприклад, /t'ik/, а /и/ — лише після твердих, наприклад, /тик/. Щодо фонем /e/, то вона теж вживається майже винятково після твердих приголосних, за винятком деяких випадків після подовженого [л':], наприклад, /л'л'e/, до мінімальної пари /e/ не входить.

2.1.2. Щодо запозичень, то мінімальні пари фіксуються лише з фонемами /a/, /o/, /y/ в комбінованих мінімальних парах іншомовне слово — рідномовне слово, наприклад: /d'ak/ — /дак/, /no лоту/ (від лот) — /пол'оту/ (від політ), /l'uk/ — /лук/.

/i/ в іншомовних словах перебувають (за невеликим винятком *мікрон – митра, тир – Тір*) у положенні додаткової дистрибуції: *директор/міністр/діаграма*. Звичайно, діє також і попереднє обмеження: /i/ вживається лише після м'яких приголосних, /и/ — лише після твердих.

3. Позиція після /j/ властива усім фонемам, крім /и/: /j'жак/, /співає/, /jолон/, /jушка/.

4. Послаблений ступінь фонематичності попередньої одиниці теж релевантна риса для визначення ступеня фонематичності. Йдеться про позицію голосних після губних, задньоязикових та шиплячих приголосних. Доводячи фонематичність /и/ П.П.Коструба стверджує, що напівм'які приголосні [б'], [п'], [м'], [в'], [к'], [х'], [г'], [ш'], [ж'], [ч'] можуть бути тільки варіантами твердих /б/, /п/, /м/, /в/, /к/, /х/, /г/, /ш/, /ж/, /ч/ фонем, а не самостійними фонемами [1969: 237]. Такої ж думки й Н.І.Тоцька [1981: 33]. Слід сказати, що це традиційний підхід до розуміння складу приголосних фонем української мови, характерний для більшості українських мовознавців минулого, наприклад, Є.К.Тимченка, О.Б.Курило, М.Ф.Наконечний, Л.І.Прокопова.

У світлі динамічного підходу зрозуміло, що ступінь фонематичності вищеперелічених приголосних фонем послаблений або навіть слабкий: вони не можуть розрізнятися м'якими й твердими, навіть

на письмі це закріплено в тому, що після губних та ін. практично не можливі йотовані літери, тим більше у словах іншомовного походження [Німчук 1999: 315]. Не існує також мінімальних опозиційних пар із ними, за винятком рідномовних *свят* — *сват* та деяких чужомовних на кшталт *реву* — *реву*, *бурка* — *бюрка* (родовий однини), *базі* — *бязі* (в обох випадках давальний і місцевий однини), *Мао* (китайське прізвище) — *мяо* (народність на півдні Китаю та в суміжних країнах) тощо [Карпенко 1966: 39]. Останній факт свідчить, що їх не можна вважати також безоглядно лише варіантами відповідних твердих фонем.

Слабкий ступінь фонематичності напівм'яких губних, задньоязикових та шиплячих приголосних дозволяє твердити, що вони не спроможні самостійно розрізняти значення слів за твердістю / м'якістю. Тому слід визнати, що у парах слів, як наприклад, *бик* — *бік*, *вир* — *вір*, *мив* — *мів*, *кіт* — *кіт*, *гілка* — *гілка*, *сичи* — *сичі* значення розрізняється одночасно двома фонемами зі слабким ступенем фонематичності: з одного боку, слабо протиставленими фонемами /б/ — /б'/, /в/ — /в'/, /м/ — /м'/ і т.д., з іншого боку — такими ж слабо протиставленими фонемами /и/ — /і/.

Висловлені спостереження можна подати у вигляді матриці.

	і	и	е	а	о	у
1.1.1.1.	–	–	–	–	–	–
1.1.1.2.	+	±	–	–	+	+
1.1.2.1.	–	–	–	–	–	–
1.1.2.2.	+	–	+	+	+	+
1.2.1.1.	–	–	–	–	+	+
1.2.1.2.	+	–	+	+	–	–
1.2.2.1.	+	–	+	+	+	+
1.2.2.2.	–	–	–	–	–	–
2.1.1.	–	–	–	+	+	+
2.1.2.	–	–	–	+	+	+
3.	+	–	+	+	+	+
4.	+	+	+	+	+	+

Як видно з матриці, „стовідсотково” фонематичні фонемати в українській мові немає. Сильними голосними фонемами з нормальним ступенем фонематичності в сучасній українській мові є /о/, /у/; фонема /а/ має середній ступінь фонематичності, фонемати /і/, /е/ — послаблений ступінь фонематичності, а фонемати /и/ притаманний слабкий ступінь фонематичності.

Варто зазначити, що з перебігом розвитку фонетичної системи української мови ступінь фонематичності фонем теж зазнає змін. Так, ще в XIX і на початку XX ст. фонема /і/ могла реалізуватися не тільки в

позиції після м'якого, а й у позиції після твердого приголосного. Йдеться про розрізнення алофона /i/, що походить із /o/, наприклад, *ніс* (← *носъ*), та того, що походить із /e/, /±/, наприклад, *ніс* (← *несль*), *німий* (← *н±мь*). Існували такі ряди опозиції як /tik/ — /t'ik/ — /тик/. Саме цей факт дав підстави Є.Желехівському у створеному ним фонетичному правописі позначати /i/ з /e/, /±/ спеціальною літерою і: *діло*, *ліс*, *тік* (але *діл*, *стіл*, *рівний*).

Про це вказували як мовознавці XIX ст., наприклад, В.Науменко, так і мовознавці XX ст., наприклад, Є.К.Тимченко, О.Н.Синявський, хоч останній і зазначав про руйнування цього протиставлення [Див. Коструба 1969: 236]. Дані факти свідчать про вищий ступінь фонематичності /i/ та /и/ тієї доби.

У подальшому вказані фонематичні розвивалися в напрямку до послаблення ступеня їх фонематичності, реалізації їх у положенні додаткової дистрибуції, а отже, у напрямку до їх злиття в одну фонему. Та процес цей не можна вважати завершеним, і саме його незавершеність зумовлює наявність різних тлумачень щодо фонематичності /i/ та /и/.

Релевантними позиціями приголосних щодо місця розташування у слові та щодо комбінацій з голосними є позиції: на початку складу перед голосною, на початку складу перед приголосною, в кінці складу після голосної, в кінці складу після приголосної; за ступенем фонематичності наступної одиниці — повна/часткова фонематичність; за частотністю приголосних фонем — частотна/нечастотна фонема; за лексичними характеристиками слова — активна/пасивна, рідномовна/запозичена лексика.

За аналогічними засадами визначаємо ступінь фонематичності приголосних фонем.

Сильними приголосними фонемами з нормальним ступенем фонематичності в сучасній українській мові є /б/, /п/, /в/, /м/, /д/, /т/, /т'/, /з/, /с/, /с'/, /ц/, /р/, /л/, /н/, /j/. Ці фонематичні пари є частотними і трапляються у всіх позиціях, маючи мінімальні пари, за винятком тих фонем, які в принципі не можуть мати мінімальних пар (не враховуючи пар за ознакою твердість/м'якість) — /в/, /р/, /л/, /j/. Середній ступінь фонематичності: /д'/, /з'/, /ц'/, /ж /, /ш/, /ч/, /л'/, /н'/, /г/, /х/, /к/. Ці фонематичні пари є частотними, але не зафіксовані в мінімальних парах в одній — двох позиціях. Послаблений ступінь фонематичності: /ф/, /ѐ/, /р'/, /г /. Ці фонематичні пари або є не частотними, або не зафіксовані в мінімальних парах у двох — трьох позиціях. Слабкий ступінь фонематичності: /б'/, /п'/, /в'/, /м'/, /ф'/, /ѐ', /ж'/, /ш'/, /ч'/, /ѐ'/, /г'/, /х'/, /к'/, /г'/. Ці фонематичні пари є нечастотними й або взагалі не зафіксовані в мінімальних парах, або не зафіксовані в трьох позиціях.

Тільки динамічний підхід забезпечує науково адекватний опис фонем за ступенями (рангами) їх фонематичності і дозволяє трактувати /i/, /ф/, /ѐ/, /р'/, /г / як фонemi з послабленим ступенем фонематичності, а /и/, /б'/, /п'/, /в'/, /м'/, /ф'/, /Ѡ/, /Û/, /ж'/, /ш'/, /ч'/, /ѐ'/, /г'/, /х'/, /к'/, /г'/ як фонemi зі слабким ступенем фонематичності.

Література

Жовтобрюх, М.А.: Фонетика. In: Історія української мови: Фонетика. Наукова думка, Київ 1979, с.63-329.

Карпенко, Ю.О.: Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Чорномор'я, Одеса 1996.

Німчук, В.В.: Проблеми українського правопису в ХХ ст. In: Український правопис: Проект найновішої редакції. Наукова думка, Київ 1999, с.242-333.

Коструба, П.П.: Фонологічна система української літературної мови. In: Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Наукова думка, Київ 1969, с. 218-260.

Тоцька, Н.І.: Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Вища школа, Київ 1981.

Resume

The article is devoted to the examination of modern Ukrainian phoneme system. On the principles of the dynamic approach different degrees of phonemicity (normal, half-weak, weak) of Ukrainian phonemes are performed.

З українського синтаксису і граматичної термінології: прислівники і приреченнєвіки

Вихованець Іван

Інститут української мови НАН України

Щоб уникнути непослідовності традиційного вчення про члени речення, потрібно розрізняти два ряди компонентів речення (мінімальних синтаксичних одиниць) – формально-синтаксичні члени речення і семантико-синтаксичні (синтаксеми). Перші виділяємо на ґрунті синтаксичних зв'язків, другі – на ґрунті семантико-синтаксичних відношень [Вихованець 1993: 214]. Другорядні члени речення належать до формально-синтаксичних членів. Найголовнішою диференційною ознакою другорядних членів речення є їхнє поєднання з іншими реченнєвими компонентами за допомогою підрядного зв'язку. Проте треба зазначити, що в лінгвістичних дослідженнях спостерігаємо різні підходи до аналізу другорядних членів речення – з базовими формальними інтерпретаціями, семантичними або формально-семантичними [Загнітко 2001: 155-187].

Диференційними формально-синтаксичними ознаками другорядних членів речення є їхня синтаксична периферійність, що виявляється в неможливості формувати предикативний центр речення, тобто елементарне з формально-синтаксичного боку просте речення, яке складається тільки з головних членів речення, підрядний зв'язок або з підметом, або з присудком, або з головним членом односкладних речень, або з іншим другорядним членом речення, або з предикативним центром та залежними від нього прислівними другорядними членами речення (передусім із валентно поєднаними прислівними другорядними членами речення), поєднання з опорними компонентами трьома формами зв'язку – формами керування, узгодження, вільного поєднання. Другорядні члени речення диференціюють за низкою формально-синтаксичних і формально-морфологічних ознак. Залежність від слова і від реченнєвої конструкції як основну диференційну ознаку покладено в основу розрізнення прислівних другорядних членів і приреченнєвих другорядних членів.

Прислівні другорядні члени речення назвемо прислівниками. Зауважимо, що термін прислівник застосовують як назву незмінної повнозначної частини мови. Оскільки вирізнявані інші частини мови побудовано на значеннєвих характеристиках, а традиційну назву прислівник спрямовано на відображення формальних, а не значеннєвих особливостей цієї частини мови, тобто він (прислівник) своєю змістовою

спрямованістю передає його синтаксичну (формальну) залежність від іншого слова, то пропонуємо термін прислівник замінити терміном обставинник [Вихованець 2005: 7]. Адже вказана частина мови передусім позначає різні обставини, за яких відбуваються дія, явище тощо. Термін же прислівник доцільно застосувати для вирізнення другорядних членів речення, які залежать від слова, функціонують при слові.

Отже, прислівники – другорядні члени речення, які залежать від опорного слова в реченнях і поєднуються з ним відповідною формою підрядного зв'язку. Однією з найважливіших додаткових ознак прислівного підпорядкування виступає форма підрядного зв'язку: керування, узгодження, вільне поєднання. Залежно від цієї ознаки вичленовуємо керовані, узгоджені і вільні прислівники.

Синтаксичним критерієм відокремлення керованих прислівників має бути синтаксична позиція, зумовлена тільки семантико-синтаксичною валентністю опорного предикатного слова (переважно дієслова). Валентність точно окреслює межі керування, яке стосується тільки тих залежних компонентів, яких вимагає лексико-граматична природа опорного слова, напр.: *Якось цілим гуртом поїхали до міста одержувати комбікорм* (О.Гончар); *Баби святити яблука на Спаса* (Л.Костенко); *Недоле, нишком догорай і не кажи про те нікому* (В.Стус). Узгоджені прислівники залежать від опорного іменника і набувають від нього форм роду, числа і відмінка. У позиції узгодженого компонента функціонують спеціалізовані на вираженні узгодження слова: прикметники, дієприкметники і под. Прикметники найбільш пристосовані до оформлення приіменникових другорядних членів речення: *Гарячий день втопись в нічній прозорій млі* (Є.Маланюк); *Безпощадний блиск твоєї вроди Лагідно в душі моїй сія* (Д.Павличко); *Стоять мости над мертвими річками* (Л.Костенко).

Найпериферійнішу ланку прислівного підпорядкування формують прислівники, які реалізують синтаксичну залежність від опорного слова за допомогою вільного поєднання. Цим вільним прислівникам властивий семантично й формально не зумовлений зв'язок з опорним словом. Це зв'язок вторинний, що постає внаслідок перегрупування синтаксичних залежностей, згортання компонентів речення, синтаксичного ускладнення конструкцій тощо. Проблему вільного поєднання потрібно розв'язувати, зважаючи на об'єктивні синтаксичні характеристики, якими є вільний підрядний зв'язок, невалентне поєднання залежного слова з опорним, відсутність форми узгодження. Напр.: *Це була епоха Пастернака і – необачно велика любов до нього* (В.Стус); *Поет оспівував непомітних у будні людей; Мандрівка осінньої пори прекрасна*.

Керовані прислівники відображають тісніші порівняно з узгодженими і вільними прислівниками зв'язки залежного й опорного компонентів речення. Вони становлять ядро прислівників, тому що ці компоненти опосередковані семантико-синтаксичною валентністю предиката і тісно пов'язані з семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною структурами речення. Керовані прислівники вказують на механізм узасмодії семантичного і формального синтаксису, а також стосуються найрегулярнішої синтаксичної сполучуваності слів. За частиномовною належністю опорного слова можна виділити чотири основні різновиди прислівників – прислівники приіменникові, придієслівні, приприкметникові, приобставинникові. Вони розрізняються сукупностями форм (способів) підрядного зв'язку.

Приіменникові прислівники залежать від іменників зі значенням реальної або граматичної предметності. На ці залежні члени речення поширюються всі три форми підрядного зв'язку: узгодження, керування, вільне поєднання. Напр.: *Щедрує вам безсмертя щедрий вечір в новій Вітчизні – по громаді спроб* (В.Стус); *В очах дівчини світяться іскри нерозтраченої ніжності* (О.Довженко); *І хилиться над гомоном століть В плодах важучих яблунева віть* (А.Малишко); *Ця земля не знала жодного мосту з каменю* (П.Загребельний); *Земля відчувала потребу Лягати під лемеші* (Д.Павличко); *Із дверей навпроти пробивається тоненька смуга світу* (С.Васильченко). Найтиповішою формою підрядного зв'язку для приіменникових прислівників виступає узгодження.

Придієслівні прислівники залежать від дієслів. Вони поєднуються з опорними дієсловами за допомогою двох форм підрядного зв'язку – керування і вільного поєднання, напр.: *Могутній дух дають важкі часи* (Д.Павличко); *Мене сьогодні голуб розбудив* (Л.Костенко); *Вимостили пахучою отавою човна* (Ю.Мушкетик); *Баско ступав гарячий вороний кінь* (Б.Харчук); *А пісня грати розбиває вцент* (Л.Костенко). Керування являє собою найпоказовішу для придієслівних прислівників форму підрядного зв'язку.

Приприкметникові прислівники підпорядковуються прикметникам і поєднуються з ними за допомогою двох форм підрядного зв'язку – керування і вільного поєднання, напр.: *Повітря, дійсно, схоже до вина* (М.Рильський); *І в його інтонації Тоня відчула щось схоже на смуток чи жаль за чимось* (О.Гончар); *Мені пригадалося сумне в негоду село*.

Приобставинникові прислівники звичайно залежні від дієобставинників (віддієслівних обставинників). Вони сполучаються з опорними дієобставинниками за допомогою двох форм підрядного зв'язку – керування і вільного поєднання, напр.: *Заспівали, застукали*

тяжкі краплини, спадаючи з листя і квіту на землю, заворушилась, без вітру зашуміла трава, зводячись і підстрибуючи вгору (М.Стельмах); *Стояв, забувши про все, милуючись красою птахів, усотуючи їхню втому, їхню спрагу, їхню незрадливу любов до землі* (М.Олійник); *Байдаки без плескоту сунули в темряві, несхибно прямуючи до узбережжя..* (М.Пригара). Похідні від дієслів опорні дієобставинники зберігають форми підрядного зв'язку вихідних дієслівних одиниць із прислівниками – керування і вільне поєднання.

Проблема приреченнєвих другорядних членів речення не має в сучасному мовознавстві однозначного розв'язання. Дослідники синтаксису слов'янських мов нерідко називають такі компоненти детермінантами, підкреслюючи, що детермінанти не зумовлені категорійними властивостями окремого слова, а виступають як особлива синтаксична категорія речення і являють собою поширювачі всього речення [Шведова 1964: 80 – 81, 90 – 93; Шведова 1973: 67 – 70; Адамец, Грабе 1968: 191 – 192; Загнітко 2001: 185 та ін.], переважна більшість просторових, часових і причинових детермінантів постає як результат редукції або номіналізації підрядної частини складнопідрядного речення [Кржижкова 1967: 40, 48; Křížková 1967: 510].

На нашу думку, термін детермінанти (від лат. *determinans* (*determinantis*) – той, що визначає, обмежує) не окреслює чітко характеру цих специфічних другорядних членів речення. До того ж до детермінантів нерідко зараховують надто широке коло граматичних одиниць, зокрема форми із суб'єктивним та об'єктивним значеннями [пор. Русская грамматика 1980: 150 – 159], пов'язані з валентністю предикатів, а отже, не з приреченнєвим підрядним зв'язком, а з найпоказовішим різновидом прислівного підрядного зв'язку. Тому пропонуємо для позначення розгляданих другорядних членів речення термін приреченнєвике, або приреченнєві члени речення. Він прозоро вказує на особливості другорядних членів речення, головну ознаку яких становить залежність не від окремого слова, а від речення.

За з'ясування природи приреченнєвиків ідеться насамперед про визначальні їхні синтаксичні характеристики, про відмежування їх від форм, прислівний зв'язок яких зумовлений семантико-синтаксичною валентністю предиката, а особливо від форм, що поєднані з опорним словом невалентним, вільним підрядним зв'язком. Найголовнішою ознакою приреченнєвиків є їхня вторинність, похідність, трансформаційний зв'язок зі структурою складного речення [Вихованець 1992: 83 – 84; Вихованець 1993: 237 – 240; Городенська 1991: 132 – 140]. Дериваційну базу деяких різновидів простого ускладненого речення становлять складні речення, від однієї з предикативних частин яких шляхом згортання утворюються

приреченнєві другорядні члени речення. Така кваліфікація приреченнєвиків пояснює неприслівний характер їхнього зв'язку, їхню синтаксичну автономність, перенесену зі структури складного речення. Як і підрядні приреченнєві частини складнопідрядного речення, приреченнєвики поєднуються з іншою реченнєвою одиницею (компонентом складної конструкції) загалом. Вони заступають згорнуту предикативну частину, і тому неелементарне (ускладнене) з неприслівними поширювачами просте речення являє собою семантично складну конструкцію. Найвиразніше простежуємо формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну співвідносність простих ускладнених речень із приреченнєвиками і приреченнєвих складнопідрядних речень. Це виявляється у збереженні підрядного приреченнєвого зв'язку і відповідних семантико-синтаксичних відношень. Здебільшого приреченнєвики передають часове значення, значення причини, мети, умови, допустове значення тощо, напр.: *За юних років мені пощастило слухати кобзаря Михайла Кравченка* (М.Рильський); *Вицвіли в матері очі від чекання* (О.Довженко); *На пораду вересень покличе Всю старшину лісу, степів* (Л.Первомайський). Специфікою всіх приреченнєвих членів речення, співвідносних із предикативними частинами складного речення, є те, що вони у простому ускладненому реченні виступають як синтаксично залежні форми, функцію опорного члена яких виконує не окреме слово, а присудково-підметовий комплекс двоскладних речень або головний член односкладних речень із підпорядкованими головним членам прислівними другорядними членами речення. Одна з синтаксичних характеристик пов'язана з вимогами актуального членування речення, що полягає в типовій для приреченнєвиків початковій позиції в реченні. Така позиція відповідає компонентам з функцією теми (даного), яку супроводжує згортання, конденсація вихідної для цього компонента синтаксичної конструкції, напр.: *Коли буваю в селі, пригадую дні дитинства* → *У селі пригадую дні дитинства*.

Звідси випливає, що приреченнєвики – другорядні члени речення, які поєднуються з опорним компонентом підрядним приреченнєвим зв'язком, залежать не від окремого слова, а від граматичного центру речення з його прислівними другорядними членами і в типовому вияві виражають обставинні значення. Утворене від складного речення просте ускладнене речення з приреченнєвиками відрізняється від елементарних простих речень тим, що приреченнєвики не є другорядними членами, зумовленими семантико-синтаксичною валентністю предиката. Приреченнєвики виявляють істотну відмінність і від прислівних невалентно поєднаних другорядних членів речення, оскільки залежать не від окремого слова, а від предикативного центру

речення загалом з його сукупністю прислівних залежностей. Вони поєднані з предикативним ядром слабким підрядним зв'язком, його формою – вільного поєднання. Просте ускладнене речення з приреченнєвиками виразно поділяється не дві відносно автономні частини, які якоюсь мірою відтворюють структуру складного речення: 1) основну частину, що зберігає формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні особливості вихідного речення; 2) супровідну частину, тобто приреченнєвик, утворений у результаті згортання однієї з частин складного речення.

Література

Адамец, П.; Грабе, П.: Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения. In: *Slavia* 2/1968, с. 185 – 192.

Вихованець, І.: Студії про частини мови: Термінологічний аспект. In: *Українська термінологія і сучасність* 6/2005, с. 3 - 9.

Вихованець, І.Р.: Нариси з функціонального синтаксису української мови. Наукова думка, Київ 1992.

Вихованець, І.Р. : Граматика української мови: Синтаксис. Либідь, Київ 1993.

Городенська, К.Г.: Деривація синтаксичних одиниць. Наукова думка, Київ 1991.

Загнітко, А.: Теоретична граматики української мови: Синтаксис. ДонНУ, Донецьк 2001.

Кржижкова, Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления: Опыт трансформационного анализа. In: *Вопросы языкознания* 2/1967, с. 32 – 48..

Русская грамматика: Т. II. Наука, Москва 1980.

Шведова, Н.Ю.: Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. In: *Вопросы языкознания* 6/1964, с. 77 - 93.

Шведова, Н.Ю. : К спорам о детерминантах: Обстоятельственная и необстоятельственная детерминация простого предложения. In: *Научные доклады высшей школы. Филологические науки* 5/1973, с. 66 – 77.

Křížková, H.: Adverbiální determinace s významem časovým a příčinným. In: *Slavia* 4/1967, s. 505 – 522.

Resümee

Im Artikel werden Probleme der Komponenten des einfachen ukrainischen Satzes analysiert. Komponenten, die vorn Worte und Satze abhängig sind, gestellt werden. Zu wichtigen Problemen gehören auch die grammatische Terminologie.

Лексика української та інших слов'янських мов у зіставному вивченні

Манакін Володимир

Запорізький національний університет

Вагомі напрацювання у зіставленні лексики слов'янських мов, особливо у другій половині ХХ ст., дозволяють твердити про наявність окремого відгалуження контрастивного мовознавства – контрастивну лексикологію власне слов'янських мов. Ця галузь є самостійним напрямом слов'янознавства, що ґрунтується на загальних і конкретних принципах лінгвістичного зіставлення, має власне коло прикладних і теоретичних завдань, які об'єднуються навколо основної спільної мети — розгорнутому показі єдності відмінностей слов'янської лексики як найважливішому способі вираження національно-ментальної специфіки споріднених картин світу слов'ян. Українську, як і будь-яку іншу слов'янську мову, можна розглядати як мову “А”, тобто вихідну на першому етапі зіставлення, проте реальний лексико-семантичний спектр особливостей вихідної мови насправді пізнається тільки на фоні більш широких та глибинних зв'язків, які існують в усьому лексичному слов'янському просторі.

Слов'янський мовний простір є унікальним серед інших європейських мов не лише за кількістю мов і мовців, а й за особливостями історичного розвитку та сучасного функціонування. Попри всі зовнішні та внутрішні зміни, природні відмінності, саме слов'янські мови зберігають дивовижну єдність, що свідчить про міцне генетичне коріння та спільність особливостей слов'янського світобачення, яке це коріння утримує. Контрастивна лексикологія хоч і займається пошуком відмінних рис у мовах, але тісно пов'язана з типологією, що важливо мати на увазі при дослідженні саме споріднених мов, якими є слов'янські мови.

До кола питань контрастивної лексикології слов'янських мов, які потребують розробки та з'ясування, насамперед слід віднести встановлення базового принципу дослідження лексичних відмінностей. Таким принципом є розуміння відмінностей як відбитків своєрідності дивергентних процесів слов'янських мов з єдиної прамови, як вияв національно-культурної специфіки кожної слов'янської мови в межах єдиного слов'янського мовно-ментального простору. Славістика має неабиякий досвід дослідження розвитку та впливу праслов'янського лексикону в різних сучасних слов'янських мовах у формальному (лексико-статистичному) та змістовому напрямках. Класичними

прикладами квантитативного аналізу всієї праслов'янської лексики, що зберігається в мовах-нащадках, є дослідження Т. Лер-Сплавінського, Ф. Конечного, Ф. П. Філіна та ін. [Lehr-Splavinski 1957; Филин 1984; Журавлев 1988]. Хоч ці та інші лінгвісти відзначають різну кількість реконструйованого лексикону праслов'янської мови (від 2 тис. до 20 тис. одиниць), важливим є встановлення реальної частки праслов'янського фонду в сучасних слов'янських мовах. За даними І. Лекова, ця частка становить приблизно дві третини одиниць, яка в різних мовах, звичайно, є різною [Леков 1995 :107; Сучасні відомості 1986 :200-204] . Проте говорити про достовірну картину реального представлення прамовної лексики в сучасних слов'янських мовах поки що не можна.

Прикладом зіставно-семантичного аналізу слов'янської лексики з опорою на реконструкцію семантичної структури прамови були й залишаються дослідження М. І. Толстого [Толстой 1963], який до того ж запропонував аналіз лексики на рівні мікрополів.

Сучасний стан розвитку славістики дозволяє поглибити й розширити вивчення кількісно-якісних особливостей функціонування праслов'янської лексики в мовах-спадкоємцях з використанням, зокрема, фундаментальних лексикографічних джерел, у яких представлено спільний праслов'янський лексичний фонд у його повному обсязі [Этимологический словарь 1974; Słownik prasłowiański 1974]. Використання такої джерельної бази допомагає виконати щонайменше два важливих завдання.

По-перше, відтворити шляхи формування сучасних значень слов'янських лексем, тобто відповісти на запитання, чому саме ті чи інші слова різняться або збігаються в різних мовах. Більшість досліджень із зіставної лексикології обмежується лише констатацією сучасних фактів мовних відмінностей. Традиційно вважають, що контрастивна лінгвістика не має права втручатися в історію мов, оскільки це не її сфера. Тому іноді контрастивну лінгвістику називають «синхронною компаративістикою». З цим, безумовно, можна погодитись, якщо брати до уваги не процес, а тільки результат зіставного аналізу. Коли ж ідеться про дослідження лексичної семантики та ще й споріднених мов, то без супровідних історико-етимологічних коментарів не обійтись. Але на відміну від історико-типологічного аналізу пошук тут здійснюється у зворотному порядку: не від сучасних лексичних відповідників до реконструкції первісного етимона, а навпаки. Так, наприклад, можна показати, як із псл. *tQcja в різних слов'янських мовах розвинулися різні значення, що все одно зберігають загальну первісну праслов'янську сему «скупчення» (краплинок води). Пор.: рос. туча, п., влуж., нлуж. — тѣча, туѣл, туѣа («веселка»), а от у серб. тўча — це «бійка». Сербський відповідник далеко відійшов від ЛСГ метеорологічних найменувань у

споріднених мовах, але всередині своєї семантичної структури зберіг найголовнішу і найдавнішу сему, яка тепер стала вказувати на скупчення не лише краплинок води, а й людей (під час бійки). Порівняймо також різні розбіжності укр. (рос.) дикий та серб, дїка зі значенням 1) «гордість, слава»; 2) перен. «кохана», які також пояснюються етимологічно, а саме тим, що псл. *dīkь співвідносне з іншим коренем — *dīvo, семантично близьким до *čudo . Пор. сучасні укр., рос. диво, бр. дзіва, п. dziwa (dziw), ч., слц. div, болг. дивен, серб, диван тощо. Кожний такий приклад міжмовного семантичного розгалуження генетичне єдиного кореня-етимона за своїм принципом нагадує шлейхерівське генеалогічне дерево, гілки якого (різної форми, довжини й віддаленості від стовбура та одна від одної) символізують ізоморфність життя природи і мови.

По-друге, звернення до прамовних слов'янських витоків безпосередньо, природно, а не штучно, виводить сучасну контрастивну лексикологію до центральної проблеми — встановлення *tertium comparationis*, або мови-еталона зіставлення.

Більшість дослідників сьогодні погоджується з тим, що для об'єктивного зіставлення лексико-семантичних систем жодна жива мова не може бути обрана за основу, бо в результаті такого порівняння матимемо відображення мови А в дзеркалі мови В або навпаки. Хоч на практиці при міжмовному зіставленні лексем ми користуємося саме таким підходом, який на початковому етапі цілком може задовольнити наукові чи дидактичні інтереси. Так, росіянин, маючи в своєму лексиконі прикметники синий та голубой на тлі диференціації цих кольорів шукатиме специфіку укр. блакитний. Тоді як українець, маючи тріаду — синій, голубий, блакитний, може дивуватись англійцям, які для позначення цих подібних, але не однакових, кольорів використовують лише одне слово — blue. Англійці, у свою чергу, шукатимуть відмінності між blue та його ймовірними слов'янськими варіаціями.

Для повного контрастивного аналізу наведеного порівняння, звичайно, замало, і перед дослідником у даному випадку так чи інакше постає концептуальна модель фонові кольорової палітри, характерної, зокрема, для європейців. Ця «європейська» модель добре описана й показана в різних мовах, і виконує функцію *tertium comparationis* для зіставного аналізу даного фрагмента лексичних систем різних мов [Яворська 1997]. Подібним шляхом досліджувались, як відомо, й інші ділянки лексики слов'ян: назви родинних відношень, часові, просторові найменування та ін. Найчастіше при цьому як слова-посередники виступали праслов'янські лексеми, що в кожному конкретному випадку слугували фоном для порівняння. М. І. Толстой, який на практиці використовував такий підхід для типологічного аналізу різних

мікрополів лексики слов'янських мов, зокрема, зазначав: «Кожну конкретну мову, її семантичну систему можна порівнювати і з абстрактною (загальною, "позамовною") семантичною моделлю, і з семантичною моделлю іншої конкретної мови або діалекту, і з загальною семантичною моделлю, яка створена індуктивним шляхом з ряду моделей конкретних мов або діалектів (курсив наш.— В. М). Мова (діалект) — еталон або модель-еталон другого типу більш придатні для типологічних досліджень» [Толстой 1963]. Цей висновок був навіяний моделюваннями фонологічних систем, ідеями ізоморфності фонології та семантики, що вчений спробував довести на практиці лексико-семантичних зіставлень. На думку М. І. Толстого, запропонований спосіб, що ґрунтується на формально-генетичній тотожності лексем, неможливий у сфері мовних союзів, які об'єднують мови різних сімей (наприклад, у сфері балканського союзу). Очевидно, ця неможливість зумовлена не лише обмеженістю зіставлення спільнокореновими лексичними паралелями, а й тим, що попри всі сумніви й заперечення гумбольдтівська формула «мова народу — його дух, а дух народу — його мова» є насправді дієвою. Великий слов'янський мовний простір дозволяє твердити про «слов'янський мовний дух», який так чи інакше вирізняє нас серед інших європейців. Вирізняє і водночас об'єднує на сучасному та архетипно-протокультурному рівнях. Унікальним джерелом для дослідження співвідношення слов'янської та давньоєвропейської мовних картин світу на лексико-семантичному рівні є реконструйований семантичний словник загальноєвропейської прамови, представлений у відомій фундаментальній праці Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванова [Гамкрелідзе 1984].

Сказане дає підстави вважати, що пошук «фонової мови» зіставлення в межах слов'янської єдності, так само як і для інших мовних спільнот, слід вести в напрямку когнітивної лінгвістики, яка виводить мовні явища на рівень загальнолюдських закономірностей пізнання світу і дозволяє за конкретними мовними фактами побачити концептуальні феномени, що їх покладено в основу людського світогляду й мовних картин світу.

Сучасний етап розвитку когнітивної лінгвістики характеризується інтенсивним пошуком своєрідної *lingua mentalis*, універсальної семантичної метамови (у вигляді «гештальтів», «фреймів», концептів, *semantic markers*, «семантичних примітивів» та ін.), яка б охоплювала аксіоматичне обмежену кількість змістових елементів, що по-різному поєднуються в усіх мовних системах. Ідея дуже приваблива, але водночас утопічна, на кшталт відомих в античності спроб знайти першоелементи життя на планеті (вода, вогонь, повітря тощо). Так, за А. Вежбицькою, «є набір семантичних примітивів, що збігаються з набором

лінгвістичних універсалій, і ця кількість примітивів-універсалій лежить в основі людської комунікації та мислення» [Вежицкая 1997: 297]. Однак практично реалізація цієї ідеї не є переконливою. Запропонований нею список приблизно з 60 елементів, звичайно, недостатній для опису семантики мов, і сама дослідниця при аналізі конкретних значень виходить за межі означеного переліку примітивів. Будь-які спроби обмежити результати мовно-мисленнєвої людської діяльності певними кількісними наборами так само, як і структурно-схематичними моделями, є фатально приреченими. Згадаймо хоча б дуже цікаві, але не реалізовані на практиці ідеї Н. Хомського. Проте плідною у цих концепціях є і залишається думка про наявність міжмовних ланцюжків загального концептуально-змістового базису, який у кожній конкретній мові (групах мов) має своєрідне вираження. Зазначений підхід гармоніює з ідеєю єдності ментального простору та людства в цілому видатного українського вченого-мислителя В. І. Вернадського. Мові він відводив значну роль у створенні нової форми біогеохімічної енергії, а саме енергії людської культури. Те, що О. О. Потебня, наприклад, розумів як єдність законів душевної (=духовної) діяльності, є фундаментом ноосфери, за термінологією В.І. Вернадського. Останнє — це рівень загальнолюдського мисленнєво-інформаційного простору, рівень оболонки розуму людства і Всесвіту. Ноосфера — це вияв реальної єдності на планетарному й космічному рівнях, єдності, що є організуючою силою існування Природи в різних її виявах.

Сьогодні, на початку нового тисячоліття, ідея єдності поширюється і на духовний світ людства, стрижнем якого є саме ноосфера. Мова на рівні ноосфери має вигляд єдиного когнітивно-семантичного континууму, що виступає в ролі організуючої сили (=суперсили) всіх мов і людських знань про світ, що існують неverbально. На ноосферному рівні цей когнітивно-семантичний континуум розчинено в єдиному ментально-інформаційному полі Всесвіту. Фізичні закономірності його організації вивчає квантова теорія фізики. Змістовно-семантична сторона цього простору — предмет аналізу мовознавства, когнітивної лінгвістики та інших суміжних галузей.

Отже, як *tertium comparationis* для зіставляваних мов можна прийняти когнітивно-семантичний континуум як незалежну базову сферу людської мовної та позамовної свідомості. Як віртуальний феномен ця сфера є багаторівневою за своєю природою. На макрорівні вона об'єднує світ людської свідомості в цілому, включаючи загальномовний світ, де, за словами Ж. Вандрієса, існує «тільки одна людська мова під усіма широтами, єдина за своєю сутністю» [Вандриес 1937: 217]. На мікро-рівнях когнітивно-семантичний континуум

маніфестує соціальні, національні, генетичні, етнічні, історичні, культурні, релігійні та інші угруповання людей та їхніх мов. Конкретні семантичні континууми кожної мовної спільноти (мовної сім'ї, групи, союзу, регіону, соціолеми та ін.) містять інформацію загальнолюдської когнітивно-семантичної сфери, але відбиту крізь власне світобачення, та інформацію специфічну, яка відображає давні або сучасні особливості буття людей, їхньої ментальності в межах певних національно-історичних соціокультурних, релігійних та інших спільнот.

Загальний когнітивно-семантичний континуум як універсальна фонова система знань і як *tertium comparationis* для контрастивних семантичних досліджень потребує визначення механізму її використання, тобто конкретних методик аналізу, які б адекватно поєднували концептуальну й мовну реальність. Очевидно, це найскладніше завдання хоча б тому, що сучасна наука, на жаль, ще не має переконливої цілісної теорії взаємозв'язку мови та свідомості й досі використовує здебільшого умоглядні, практично не підтвержені постулати й концепції. Залишаючи їх осторонь, можна все ж таки припустити, що сфера людської свідомості й мовна семантика оперують спільними змістовими категоріями та одиницями, які створюють неподільну і гармонійну єдність цих сфер. Лінгвістичними двійниками квантів мисленнєвої інформації виступають елементарні одиниці мовної свідомості — семи, наявність яких цілком доведена теоретично й експериментальне. Неповторні комбінації універсальних за природою і в принципі кількісно обмежених у семантичному просторі смислових ознак (сем), подібно до комбінацій музичних нот за законами гармонії створюють неповторні семантичні структури слів у різних мовах і мовну подільність світу в цілому. Власне першоеlementи семантики слів слід шукати у протокультурних вимірах, у площині етимонів-концептів, з яких беруть початок і якими зумовлені закономірності розвитку лексичних значень у межах окремих мовних культур.

Питання про обов'язкову необхідність точних підрахунків базисних семантичних ознак, з яких складаються різноманітні лексичні значення, не є найголовнішим, хоч у сучасних семасіологічних дослідженнях робляться спроби виявлення складу сем щодо певних лексичних мікросистем: ЛСГ, тематичних груп та ін. Важливішим є збереження коректності опису та аналізу лексичних значень, з тим щоб обрана дослідником метамова дозволяла адекватно передати їх у якомога повнішому обсязі й глибині. Слідом за А. Гудавічусом [Гудавічус 2001: 11] та іншими вченими вважаємо, що для фіксації та аналізу всіх спільних і специфічних ознак зіставлюваних лексичних відповідників можна запропонувати ширше розуміння метамови. Вона містить як набір сем, що відбиває абстрактний логічний код (типу

«Існувати», «хотіти», «думати», «почуття», «гарно», «погано»), так і конкретно-предметний код, що може бути описаний засобами будь-якої мови в однозначній і зрозумілій формі (типу «голова», «людина», «дерево», «вода», «автомобіль»). Одиниці другого рівня не є ні елементарними, ні універсальними в тому розумінні, що не є обов'язковими для всіх культур і тому відображені не в усіх мовах. Однак вони можуть бути засвоєні представниками будь-яких мов і культур як принципова можливість більш-менш однаково зрозуміти предмет дійсності в результаті безпосереднього досвіду, сприйняття або опису.

Комбінаторика сем лексичних відповідників різних мов може бути різною за характером і ступенем, що приводить до розширення або звуження змісту, розв'язку нових значень, появи міжмовних омонімів тощо. Це можуть бути ледве помітні семантичні варіації, як, наприклад, між укр. байрак «ліс у яру, долині або яр, порослий лісом» та рос. буерах — «небольшой овраг», які об'єднані спільною семою «яр» («овраг»). А можуть бути такі, що значно змінюють семантику слів, віддаляючи їх від первісно заданої ознаки. Пор. рос. изба «дім, житло російського селянина», друс. істьба «дім, лазня», болг. изба «землянка, погріб», серб. изба «погріб», слн. izba «кімната», п. izba «кімната, палата» тощо. Проте, якими б значними не здавалися семантичні відмінності в даному випадку між генетично однокореновими словами (<*jъstьba) слов'янських мов, усі вони відображають реалізацію первісного концептуального смислу, який передає се-ма «помешкання». Пор. також міжмовну слов'янську полісемію, яка на функціональному рівні має вигляд міжмовної омонімії: рос. младенец — «немовля» та п. mlodzienc — «юнак» з псл. < *moldenьсь — «хлоп'я, юнак». Мови віддаленіші також відбивають подібні закономірності семантичних перетворень первісних концептів-етимонів (пор. укр. та рос. барак — «місцеперебування в'язнів» та англ. barrack — «казарма для військових»), що також становить предмет дослідження контрастивної лексикології. Однак плідним і цілеспрямованим вивчення подібних фактів може бути лише з урахуванням особливостей розвитку й функціонування лексичної системи конкретної мови в ширшому середовищі споріднених і неспоріднених мовних об'єднань.

Глибинний аналіз спільного й відмінного між лексико-семантичними відповідниками слов'янських мов має враховувати стереотипні концептуальні уявлення попереднього досвіду знань слов'ян, що зберігаються у міфологічних уявленнях, ритуалах, традиціях і мають глибоко сакральні корені для кожного етносу.

Побудова загальної теорії контрастивної лексикології слов'янських мов передбачає і вирішення конкретних завдань

об'єктивного зіставлення лексико-семантичних відповідників на рівнях ЛСГ, структур багатозначних слів та семем (окремих значень лексем). У зазначених межах виявляються й інші семасіологічні, ономасіологічні та прагматичні характеристики зіставлення, а саме: особливості членування світу в межах певних лексичних угруповань, специфіка розвитку полісемії, появи переносних значень; притаманні кожній мові парадигматичні (синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні) й синтагматичні зв'язки на системному і функціональному рівнях; класифікаційні ознаки зіставлюваних лексем за типами семантичних відношень еквівалентності (включення, перетину, безеквівалентності, міжмовної омонімії, паралексії, енантіосемії та ін.); особливості способів номінації, включаючи спільне або відмінне внутрішньої форми лексичних паралелей; конотативно-стилістичні відмінності, своєрідність міфопоетичного, художньо-експресивного та символічного вживання слів; значеннєві риси лінгвокультурного спектра асоціативних зв'язків слів, дослідження аксіологічних аспектів семантики соціально значущих лексико-фразеологічних найменувань та особливостей їх трансформації в періоди соціально-ідеологічних змін у суспільствах та ін.

Література

- Вандриес Ж.: Язык.—М., 1937.
- Вежбицкая А.: Язык. Культура. Познание.— М, 1997.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.: Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.— Тбилиси, 1984.— Ч.2.
- Гудавичус А.: Когнитивизм й сопоставительная семантика // Проблеми зіставної семантики / Відп. ред. М. П. Кочерган.— К., 2001.— Вип. 5.
- Журавлеє А. Ф.: Лексикостатистическая оценка генетической близости славянских языков // Вопр. языкознания.— 1988.— № 4.
- Леков Й.: Единство и национально своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд.— София, 1995.
- Манакин В.Н.: Сопоставительная лексикология. – К., 2004.
- Сучасні відомості про ступінь збереження праслов'янського фонду в слов'янських мовах див // Историческая типология славянских языков. –К., 1986. С.200-204.
- Толстой Н.И.: Из опытов типологического исследования славянского словарного состава // Вопр. языкознания.— 1963.— № 1.
- Яворська Г. М.: Назви кольорів у зіставному аспекті: семантика й конотації // Проблеми зіставної семантики: Доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф.— К., 1997.—С. 140-141.
- Lehr-Splawiński T., Kuraszkiewicz W., Sławski F.: Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich.— Warszawa, 1957.— S. 24

Summary

This article deals with the issues of methodology and contents of Slavic studies in terms of contrastive lexicology. The research sustains the idea of uniqueness of the Ukrainian and Slavic lexical and semantic continuum as the dialectic integrity of differences in the language world pictures and in Slavic mentality as a whole. Introduced is the hypothesis of the praslavic word-stock as the tertium comparationis for the Slavic Contrastive Lexicology.

Українсько-словацькі синтаксичні паралелі та відмінності (нарис проблематики)

Ванько Юрай

Університет Константина-Філософа в Нітрі

При зіставному або зіставно-типологічному дослідженні синтаксису української та словацької літературних мов можна спертися на результати порівняльного дослідження синтаксису української мови з чеською (Андерш, Русанівський, Затовканюк, Савицький, Mathesius, Navránek, Trávníček та ін.) як найбільш спорідненою з словацькою мовою. Однак в зв'язку з тим треба зауважити, що в синтаксисі словацької мови як членові чесько-словацької підгрупи західнослов'янської мовної групи є декілька елементів відмінних від чеської мови а тотожних з українською мовою або з східнослов'янським мовним комплексом взагалі, що не тільки підтверджує думку декотрих мовознавців про центральне положення словацької мови в сім'ї слов'янських мов, но передусім попереджає про необхідність ізольованого, поодинокого зіставного вивчення синтаксису слов'янських мов. В цьому контексті слід нагадати, що в галузі порівняльного вивчення синтаксису української та словацької літературних мов досі зроблено мало. Зважаючи на великий обсяг цієї проблематики, в рамках даної статті спробуємо в загальних рисах відмітити тільки основні, найважливіші або з точки зору порівняльного та порівняльно-типологічного синтаксису слов'янських мов релевантні синтаксичні явища згаданих мов. Даний нарис обмежується на основні типи речень української та словацької літературних мов.

Порівняльну характеристику синтаксису української та словацької літературних мов можна в першому ряді сперти на такі явища, якими загально відзначаються східнослов'янська та західнослов'янська мовні групи. В зв'язку з тим можна напр. відмітити:

1. Опозицію (формально) бездієслівних речень (без VF *esse* в теперішньому часі як у функції буттєвого дієслова включно семантики 'бути наявним на якомусь місці', так у функції зв'язки) в східнослов'янських мовах та дієслівних речень в західнослов'янських мовах (*Батько дома: Otec je doma. - Сусід сьогодні на роботі: Sused je dnes v práci. - Батько хворий: Otec je chorý*). Однак згадана опозиція між українською та словацькою мовами не проявляється так різко як між українською та чеською мовами і зовсім не так гостро як між

російською та західнослов'янськими мовами. Почасти тому, що на відміну від російської мови, в українській відсутність зв'язки *бути* в теперішньому часі не є правилом (досить часто вживаються речення типу *Пропозиції автора є доцільними. ...хіба є хто на землі крилатіший за людину?*) [Савицький 1987: 117; Сучасна...1972: 164], а почасти й тому, що в словацькій літературній мові згідно з українською мовою є нормативним тип речення без допоміжного дієслова *byť* в теперішньому часі в сполученні з дієсловами чуттєвого сприймання (*vidieť, počuť, badať, cítiť* - *бачити, чути/чутно*) або з предикативними прислівниками волюнтативної модальності (*treba, možno, slobodno, hodno* - *треба, потрібно, доцільно, можна...*), пор. *Це завдання треба виконати. Túto úlohu treba vyriešiť. - Про це можна відкрито говорити. O tom možno otvorene hovoriť. - “Далеко видно простори лісів, ланів, лук“* (К. Гордієнко) [Сучасна...1972: 252]. *Ďaleko vidno priestory lesov, lánov, lúk. - Що нового чути в місті? Čo nového počuť v meste?* В чеській мові вживання допоміжного дієслова *být* в теперішньому часі є в згаданих конструкціях нормою, пор. *Túto úlohu je třeba vyřešit. Odtud je dobře vidět Sněžku.*

2. Вживання прономінального підмета в структурі двоскладних речень є в українській мові та в східнослов'янських мовах нормою, тим часом як в словацькій мові разом з дальшими західнослов'янськими та південнослов'янськими мовами прономінальний підмет в стилістично нейтральних реченнях не вживається, пор.: *Я вже не пам'ятаю, що ви мені тоді сказали. Už si nepamätám, čo ste mi vtedy povedali. Ми зразу замітили, що ти хвора. Hned' me si všimli, že si chorá.* Правда, в українському розмовному мовленні є тенденція до безпідметовості, до вживання простих форм 1-ї і 2-ї особи теперішнього часу без особових займенників у функції підмета, напр.: *Ну, тепер газети читаю, книжки читаю* [Дудик 1973: 66 - 70].

3. До загальних диференційних східнослов'янсько-західнослов'янських явищ в синтаксисі української та словацької літературних мов можна віднести й функціональну дистрибуцію дієслівних елементарних лексем *esse* і *habere*: в словацькій літературній мові та в західнослов'янських мовах вона в суті відповідає їхньому власному змісту, тобто *esse* вживається в буттєвому значенні а *habere* для вираження посесивності, напр.: *Dobří priatelja ešte stále sú. Peniaze (ešte) sú. Peniaze (už) nie sú. - Sused má veľkú záhradu.* Однак в словацькій мові посесивним конструкціям з дієсловом *habere* в декотрих випадках конкурують конструкції з дієсловом *esse* та давальним відмінком особового займенника, пор.: *Kde máš klobúk?//Kde ti je klobúk? - Syna má vojaka//Syn mu je vojak. Fajočku má zakvačenú na rázporku košele a mechúr*

s dohánom zastrčený mu je za pásom (Čajak) [Morfológia slovenského jazyka 1966: 179, 372]. В українській мові та в східнослов'янських мовах для вираження посесивності паралельно вживаються конструкції типу *у мене є гроші - я маю гроші*.

3. 1. З порівняльної точки зору заслуговують увагу форми заперечення буттєвих речень в українській та в словацькій літературних мовах: в згаданих конструкціях обох мов вживається заперечний родовий відмінок, пор.: *Такої можливості нема/не було. Takej možnosti niet/nebolo. - Помідорів в магазині нема/не було. Paradajok v obchode niet/nebolo*. Однак в словацькій літературній мові вживаються й паралельні конструкції з називним іменником (*Paradajky v obchode nie sú/neboli*), які характерні для чеської мови [пор. Андерш 1987: 44; Mrázek 1979: 6]. Заперечний родовий відмінок в сучасній чеській мові зустрічається відносно рідко і має книжний характер, напр.: *V místě samém nebylo kostela*. Заперечний родовий утримується у фразеологічних сполученнях чеської мови (*Nebylo po něm dechu ani slechu*) та в конструкціях з виразним партитивним відтінком, напр.: *Nebylo na to peněz. Nebylo naděje, že by se naše situace zlepšila* [Grepl - Karlík 1986: 237].

Вживання родового відмінка без прийменника взагалі виявляє більш паралелів між словацькою та українською мовами ніж між словацькою та чеською мовами. З-поміж таких констукцій можна навести напр. родовий для оформлення властивості або походження, який вживається з означенням, пор.: *Хлопець був високого росту. Дівчина була козацького роду. Chlapec bol vysokej postavy. Dievča bolo kozáckeho rodu*.

4. З порівняльної точки зору особисту увагу заслуговують похідні або деривовані типи речень, тобто такі, які можна розуміти як утворені від основних (вихідних) реченневих структур [Grepl - Karlík 1986: 151].

До найбільш поширених в обох досліджуваних мовах належать деагенсні деривати (або модифікації), в яких агенс витісняється з позиції підмета, причому настає перебудова цілої поверхової структури речення. В українській та словацькій літературних мовах згадані структури супроводжуються зміною форми Vf у функції предиката: в одних незворотні дієслова з вихідної структури набувають зворотної (рефлексивно-пасивної) форми (*Продавці відкривають магазини о восьмій годині. - Магазины відкриваються о восьмій годині. Predavači otvárajú obchody o ôsmej. - Obchody sa otvárajú o ôsmej.*) а в других дієслівний присудок активного стану вихідної структури замінюється дієприкметниково-пасивною формою (складеною з допоміжного

дієслова *бути* - *byť* і дієприкметника (*Депутати критикували міністра. - Minister bol kritizovaný poslancami. Poslanci kritizovali ministra. - Minister bol kritizovaný poslancami*).

При обох згаданих структурах помітні декотрі відмінності між українською та словацькою мовами.

4. 1. В українській мові агенс-конкретний виконавець дії може виражатися іменником у формі орудного відмінка як в дієприкметниково-пасивних, так в рефлексивно-пасивних реченнях, а в словацькій мові виконавець дії у формі орудного відмінка іменника зустрічається переважно лише в дієприкметниково-пасивних модифікаціях, пор. *Будівельники будують дім - Дім будується будівельниками* [Андерш 1987: 144]. *Stavbári stavajú dom - Dom sa stavia; Студенти організували конференцію - Конференція була організована студентами. Študenti zorganizovali konferenciu - Konferencia bola zorganizovaná študentmi.* В двоскладних рефлексивно-пасивних структурах словацької мови орудний відмінок іменника, який позначає особу, колектив, інституцію, тощо, які виступають як діч, звичайно не вживається. Рефлексивно-пасивні модифікації вживаються в контекстах, в яких позначення виконавця дії редундантне, надлишкове, ірелевантне, неможливе (виконавець дії невідомий), навмисно неспецифіковане, неконкретизоване [Sokolová 1993: 29], напр.: *Predavači predávajú sezónny tovar na ulici. - Sezónny tovar sa predáva na ulici. Ženy a muži nosia šortky v lete. - Šortky sa nosia v lete; Cesta sa ... stavia aj bez stavebného povolenia...* (Sme - газета). *Pri využívaní lacného telefonovania sa neplatí novému operátorovi žiaden mesačný poplatok navyše* (Sme - газета). Орудний відмінок іменника для позначення виконавця дії в аналізованих структурах спорадично зустрічається в публіцистичному, адміністративному або й в науковому стилях, пор.: *Dejiny sa vytvárajú osobnosťami. Balíky sa doručujú zamestnancami pošty. Toto tvrdenie sa autorom nedokazuje.* [Пор. Sokolová 1993: 29, 38]. Цим відрізняється словацька мова від чеської, де такі конструкції не зустрічаються [Андерш 1987: 145; Mrázek 1979: 11].

4. 2. Що торкається односкладних деагенсних речень, відмінність між досліджуваними мовами полягає в тому, що в словацькій мові безособову зворотню форму можна утворити від усіх інтенційних типів дієслів [Oravec - Bajzíkova 1986: 96], включаючи модальні дієслова *môcť, mať, musieť, smieť*, напр.: *Pri zbere ovocia sa pracuje od rána do večera. Všade sa jedlo a pilo. O tom sa vôbec nsmelo hovoriť. Muselo sa hodinu stát v pozore. Konečne sa o tom môže otvorene hovoriť.* В українській мові коло дієслів, які набувають рефлексивну форму і виражають узагальнену дію, обмежено. Згадані типи речень не

одержали в українській мові такого значного поширення, як в словацькій мові й тому, що в українській мові для вираження узагальнених дій частіше використовуються неозначено-особові структури, пор.: *Про це говорилося на зборах: Про це говорили на зборах* [Андерш 1987: 162] а також безособові структури з колишнім коротким дієприкметником на *-но, -то: йому про це (було, буде) сказано - йому про це сказали: O tom sa mi povie (povedalo). O tom tu povedia (povedali).*

4. 3. Особливу увагу з точки зору зіставного дослідження заслуговують двоскладні та односкладні диспозиційні деагенсні (рефлексивні) речення. Облігатними компонентами цих речень є синтактичний іменник в давальному відмінку, яким позначається агенс-переживатель, та якісний прислівник, пор. *Вірші писались мені легко* [Андерш 1987: 35]: *Básne sa mi písali ľahko. Живеться нашій сусідці погано: Našej susede sa žije zle.* Відмінності між досліджуваними мовами торкаються структури, семантики та фреквенції вживання.

В українській мові рідше вживаються двоскладні структури типу *Вірші писались мені легко*, оскільки тут поширені інфінітивні конструкції з давальним суб'єкта, пор.: *Нетчина са ми študovala ľahko: Мені було легко вивчати німецьку мову. Úloha z matematiky sa žiakom riešila ľahko: Учням було важко рішити завдання з математики.* Згадане стосується й паралельних односкладних структур, пор.: *Дихається нам важко. Дихати нам важко: Dýcha sa nám ťažko; Працюється нам тут добре. Працювати нам тут добре: Pracuje sa nám tu dobre* [пор. Андерш 1987: 161].

Подібним типом речень є односкладні структури без якісного прислівника: *Мені не спиться. Нам не працюється.* Відмінність між українською та словацькою мовами полягає в тому, що в першій цей тип більш продуктивний, оскільки круг дієслів з афіксом *-ся* у функції предиката, який поєднується з давальним суб'єкта, набагато ширший ніж в словацькій мові, де афіксом *-ся* деагентизуються лише дієслова психо-фізичні дії або стану (*kýchať, zívateľ, čkať, driemať, cnieť sa: zíva sa mi, čka sa mi, drieme sa tu...*). Як еквівалент українських речень типу *Мені не спиться. Нам не працюється. Йому не щастить* в словацькій мові вживаються або двоскладні структури з модальним дієсловом *môct'* (*Nemôžem spať. Nemôžem pracovať*), або односкладні конструкції з безособовим дієсловом *dariť sa: Йому не щастить: Nedarí sa tu.*

З порівняльно-типологічної точки зору заслуговують уваги і дальші типи речень, передусім пасивні структури з дієприкметником, інфінітивні односкладні речення, узагальнено-особові речення і декотрі другі, які в рамках короткої статті не можливо розглядати (про декотрі з

них див. Vaňko 1993: 45 - 68). Спеціальної уваги заслуговує сфера словосполучень (Vaňko 1998: 30 - 56; 1999: 24 - 38).

Література

Андерш, Й. Ф.: Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Наукова думка, Київ 1987. --191 с.

Дудик, П.С.: Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Наукова думка, Київ 1973. --285 с.

Савицький, М.П.: Про деякі особливості буттєвих речень. In: Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. Наукова думка, Київ 1987, с. 111-121.

Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. Наукова думка, Київ 1972. -- 515 с.

Grepl, M. - Karlík, P.: Skladba spisovné češtiny. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1986. 474 s.

Miko, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1962. 254 s.

Morfológia slovenského jazyka. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1966. - 896 s.

Mrázek, R.: Kontrastivní charakteristika syntaktického systému současné spisovné slovenštiny a češtiny. In: Slavica Slovaca 14/1979, s. 3-22.

Oravec, J. - Bajzík, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1986. 272 s.

Sokolová, M.: Sémantika slovesa a slovesný rod. Veda, Bratislava 1993. 110 s.

Vaňko, J.: Větné typy v slovenštině a v ukrajinštině. In: Zborník k XI. medzinárodnému zjazdu slavistov. Vysoká škola pedagogická, Nitra 1993, s. 45-68.

Vaňko, J.: Vyjadrovanie priestorových vzťahov predložkovými pádmami substantív v slovenštině a ukrajinštině. In: Reflexie lingvistických konfrontácií II. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 1998, s. 30-47.

Vaňko, J.: Objektové predložkové konštrukcie v slovenštině a ukrajinštině. In: Filologická revue 2/1999, s. 24-38.

Summary

Despite Ukrainian belongs to the East Slavic and Slovak to the West Slavic language group, both languages share some parallel features in the grammatical and semantic structure of basic sentence patterns, which, however, differ from the Czech language. The differences between Ukrainian and Slovak are found mainly in the semantic structure of the derived sentence patterns, i.e. passive sentence structures both with participle and reflexive formant *sa*.

Синтаксична сфера компаративних і суперлативних прислівників міри й ступеня

Городенська Катерина
Інститут української мови НАН України

Група компаративних і суперлативних прислівників міри й ступеня налічує небагато одиниць, що зумовлено обмеженим складом неступеньованих прислівників з цим значенням, а також тим, що лише деякі з них мають грамеми вищого та найвищого ступенів порівняння прислівників [Костусяк 1998: 9; Вихованець, Городенська 2004: 309 – 311], або ступеньовані прислівники із значенням міри й ступеня вияву ознаки, які в традиційному мовознавстві називали формами вищого і найвищого ступенів порівняння прислівників [Сучасна 1969: 435 – 436]. Це прислівник *багато*, з яким пов'язана грамема компаратива *більше* і грамема суперлатива *найбільше*, прислівник *мало* з компаративною грамемою *менше* і суперлативною грамемою *найменше* та прислівник *дуже* з компаративом *дужче* й суперлативом *найдужче*. У безпосередню залежність від базових неступеньованих прислівників ступеньовані форми ставили донедавна, що зумовлено значним поширенням у мовознавчій літературі кваліфікації ступенів порівняння прислівників як словозмінної граматичної категорії означальних прислівників. Деякі українські мовознавці, які не погоджуються з такою кваліфікацією, бо вона “не узгоджується з тим, що прислівник є незмінним морфологічним словом” [Костусяк 1998: 95], і витлумачують ступеньовані прислівникові утворення як породження словотвору, а не словозміни, пропонують трактувати компаративи й суперлативи як похідні одиниці з подвійною мотивацією, тобто як трансформи звичайних прислівників і як трансформи компаративних або суперлативних прикметників [Костусяк 1998: 96]. Це означає, що компаративи *більше*, *менше* можна витлумачити або як суплетивні утворення від прислівників *багато*, *мало*, або як деривати, утворені від основ компаративних прикметників *більший*, *менший* за допомогою суфікса *-е*; суперлативи *найбільше*, *найменше* – це або префіксальні утворення від компаративних прислівників *більше*, *менше*, або деривати із суфіксом *-е* від суперлативних прикметників *найбільший*, *найменший*. Аналогічну подвійну словотвірну мотивацію мають ступеньовані прислівники *дужче*, *найдужче*.

Компаративні й суперлативні прислівники із значенням міри та ступеня вирізняються з-поміж ступеньованих прислівників інших

семантичних груп зонами свого функціонування, що й становить їхню синтаксичну специфіку. Для них сильною є формально-синтаксична позиція присудка у двоскладному реченні, за якою їх треба було б кваліфікувати як аналітичні синтаксичні дієслова, а не як прислівники. Характерною особливістю цих речень є те, що їхній підмет має нетипову форму вираження – форму родового відмінка, яку порівняно недавно, услід за І.Р.Вихованцем [Вихованець 1992: 111], деякі українські дослідники “узаконили” як другу, після форми називного відмінка, форму морфологічної репрезентації підмета [Костусяк 1998: 88, 97; Попович 2002: 11].

Звичайно її пов’язують із суб’єктною синтаксею кількісної ознаки, зумовленою предикатом кількості, морфологічним реалізатором якого є числівники із семантикою означеної та неозначеної кількості, збірної кількості тощо, пор.: *Столів – п’ять; Цукру лишилося мало; Птахів виявилось кількасот; Дітей стало четверо.*

У двоскладних реченнях, функцію присудка яких виконують компаративні й суплетивні прислівники міри та ступеня, підмет у формі родового відмінка співвідносять із суб’єктом кількості-відношення [Межов 1998: 81; Попович 2002: 7], який ще називають суб’єктом ступеньованої кількісної ознаки [Костусяк 1998: 88], оскільки він пов’язаний з особливим морфологічним варіантом предиката кількості-відношення, так званим ступеньованим предикатом кількості-відношення.

Предикативно вживані ступеньовані прислівники міри й ступеня мають ще одну реченнєвотвірну особливість, яка зумовлена семантичною специфікою співвідносних з ними предикатів кількості-відношення. Суть її полягає в тому, що ці предикати встановлюють кількісні характеристики предметів через зв’язок з іншими предметами, а точніше вони лише констатують кількісну перевагу одних із них над іншими або меншу кількість одних порівняно з іншими [Городенська 2002: 25]. Саме цей співвідносний спосіб формування кількісної характеристики предметів предикатами кількості-відношення спричинився до того, що вони відкривають, крім позиції суб’єкта кількості-відношення, позицію об’єкта кількості-відношення, або об’єкта порівняння, чи компаративного або суперлативного об’єкта [Костусяк 1998: 89 – 92].

Двовалентність компаративних та суперлативних прислівникових предикатів із семантикою міри й ступеня визначила двокомпонентну семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну структуру породжених ними елементарних двоскладних речень. Їхню семантико-синтаксичну структуру формують суб’єкт ступеньованої кількісної ознаки і об’єкт з такою ж ознакою, що має свої семантичні та

морфологічні варіанти, які залежать від типу ступеньованого прислівника міри й ступеня: при компаративних прислівниках виступає об'єкт порівняння, або компаративний об'єкт, при суперлативних прислівниках – об'єкт виокремлення, вирізнення. У формально-синтаксичній структурі елементарного двоскладного речення суб'єктній синтаксемі ступеньованої кількісної ознаки відповідає позиція підмета у формі родового відмінка, пов'язаного з присудком предикативним зв'язком, формою координації, і валентно зумовлена позиція приприсудкового (прикомпаративного або присуперлативного) другорядного члена речення з об'єктною семантикою, пов'язаного з присудком сильним керуванням, напр.: *Яблук **більше** від груш; Столів **менше** за стільців; Дівчат **найбільше** серед філологів.*

Прикомпаративний і присуперлативний другорядний член речення з об'єктним значенням розрізняються за морфологічною формою свого вираження. Спеціалізованими засобами вираження першого у двоскладному елементарному реченні є знахідний відмінок з прийменником *за* і родовий відмінок з прийменником *від* (*од*), пор.: *Дівчат **більше за** (від) хлопців; Кленів **менше за** (від) беріз.* Інші засоби вважають неспеціалізованими. До них належать родовий відмінок з прийменниками *відносно*, *стосовно*, *щодо*, орудний відмінок з прийменником *порівняно з*, уживані переважно в книжному мовленні, родовий відмінок з прийменниками *проти*, *супроти*, що марковані як розмовні, пор.: *Тракторів **більше відносно комбайнів; Азоту менше щодо вуглцю; Паляниць **більше порівняно з** булками.***

До переліку морфологічних засобів вираження об'єкта порівняння входить також активно вживаний порівняльний сполучник *ніж* (*аніж*) і рідковживаний порівняльний сполучний *як*. Специфіку їхнього вживання становить те, що вони є маркерами семантичного ускладнення об'єктної синтаксеми і відповідно двоскладного речення. Річ у тім, що ці сполучники поєднують одне елементарне із семантичного і формально-граматичного погляду речення з компонентом предметної семантики, що, репрезентуючи згорнуте семантично елементарне речення, потрапляє у відкриту компаративним прислівниковим предикатом із значенням міри й ступеня об'єктну позицію, унаслідок чого трансформується в об'єкт порівняння. Хоч цей згорнутий компонент набув об'єктної функції, проте він вийшов із синтаксичної сфери керованих другорядних членів речення, бо завуальовує предикатні відношення згорнутої структури. Семантично ускладнена синтаксема об'єкта порівняння співвідноситься з позицією детермінантного другорядного члена речення, яку порівняльні сполучники *ніж* (*аніж*), *як* поєднують підрядним детермінантним зв'язком з предикативним ядром незгорнутого елементарного речення,

пор. *Будинків більше, ніж дерев; Апельсинів більше, ніж ківі; Курей менше, як качок.*

До спеціалізованих засобів вираження присуперлативного другорядного члена речення з об'єктною семантикою зараховують насамперед родовий відмінок з прийменниками *серед, з-поміж, з-посеред*, пор.: *Опеньків найбільше серед грибів; Щук стало найменше з-поміж риб; Оксан виявилось найбільше серед однокласниць.*

Незважаючи на те що валентна об'єктна позиція компаративних і суперлативних прислівникових предикатів із семантикою міри й ступеня є обов'язковою, у деяких контекстах вона виявляється редукованою, що спричиняє вживання елементарних двоскладних речень лише з підметом у формі родового відмінка, пор.: *Українців [в Україні] найбільше.* Особливо послідовно вона редукується, якщо присудкові компаративні й суперлативні прислівники міри та ступеня пов'язують з підметом експліцитні форми власне-зв'язки *бути* та форми дієслів-напівзв'язок, серед яких *ставати – стати, лишатися – лишитися, залишатися – залишитися, зоставатися – зостатися, виявлятися – виявитися* й под., пор.: *Цукру буде менше; Паляниць було більше; Туристів стало більше; Дівчаток лишилося найменше; Журналів виявилось найбільше.*

Статус периферійних мають ті позиції компаративів і суперлативів зі значенням міри й ступеня, що виходять за межі їхньої центральної присудкової позиції. Їх – три: придієслівна формально-синтаксична позиція другорядного члена речення, присубстантивна субпозиція в межах складеного члена речення та позиція прийменника. Характерно, що друга є їхньою власною, тобто в неї не потрапляють прислівники інших семантичних груп.

Придієслівна формально-синтаксична позиція другорядного члена речення компаративних і суперлативних прислівників міри й ступеня посідає друге місце після центральної формально-синтаксичної позиції присудка і перше – серед периферійних. Це синтаксична зона більшості означальних прислівників, до яких традиційно зараховують і прислівники із семантикою міри й ступеня, пор.: *Вона щиро любила дітей; Вона дуже любила дітей і Вона більше любила осінь.*

Характерною особливістю вживання компаративів і суперлативів у придієслівній позиції є те, що ця прислівна позиція не зумовлена валентністю дієслова. Такий придієслівний компаратив або суперлатив функціонально аналогічний присубстантивному прикметникові, тобто дієслово щодо прислівника виконує ту ж роль, що й опорний іменник стосовно прикметника.

У присубстантивну субпозицію ступеньовані прислівники міри й ступеня потрапляють із сильної формально-синтаксичної позиції присудка предикатів кількості-відношення подібно до того, як

числівники – морфологічні виразники предикатів кількості - переміщуються із центральної присудкової позиції в прислівну позицію, що є позицією елемента складеного члена речення [Вихованець 1992: 110], пор.: *Книжок було багато і Багато книжок куплено дітям; Книжок було більше і Більше книжок куплено дітям.*

Відмінність між цими конструкціями – лише в способі визначення кількості кого-, чого-небудь, який залежить від способу створення кількісних характеристик за допомогою предикатів кількості, виражених числівниками, і предикатів кількості-відношення, репрезентованих компаративними і суперлативними прислівниками міри й ступеня. Неозначені числівники *багато, мало* визначають кількість як множинну, неконкретизовану, а співвідносні з ними компаративи й суперлативи – лише як кількісну перевагу когось, чогось або меншу кількість кого-, чого-небудь у ситуації, відображеній реченням. Саме так вони виражають кількість у присубстантивній субпозиції складеного підмета або складеного керованого другорядного члена речення з об'єктним значенням, тобто вживаючись як елементи цих членів речення, пор.: *Більше снігу лежить у лісі; Більше газет передплатили в Києві; Менше дітей навчається в селі; Найбільше замовлень надійшло зі Львова.*

Найпериферійнішою сферою функціонування компаративних прислівників міри й ступеня є позиція прийменника, тобто та позиція, де вони не виконують семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій членів речення, а слугують лише засобами оформлення синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень між словами [Костусяк 1998: 98 – 99]. Цю функцію можуть виконувати лише два компаративи – *більше* й *менше*. Свідченням їхньої препозиціоналізації є нейтралізація обох валентних позицій, втрата прийменників *за, від* і под. та сполучника *ніж (аніж)* як формальних показників порівняльної семантики компаративних предикатів і злиття цих компаративів з іменником темпоральної семантики (за значенням це числівник *один* та іменник) або числівниково-іменниковою сполукою в єдиний детермінантний компонент з кількісним значенням, пор.: *Вони жили за кордоном менше року; Діти не бачилися більше місяця.* Характерно, що ці відкомпаративні прийменники мають свої аналоги серед прийменників, зокрема *більше* співвідноситься з *понад* (пор.: *Діти не бачилися понад місяць; Звірят доглядали понад два тижні*), а *менше* – з *близько* (*Вони жили за кордоном близько року*). Прийменники *понад, близько* й под., що вживаються в комплексі “прийменник + числівник + іменник”, І.Р.Вихованець кваліфікує як кількісні модифікатори числівника, що стають функціональними еквівалентними часток, а саму причислівникову позицію прийменника – як невласне-прийменникову

[Вихованець 1980: 262] За аналогією і відкомпаративні прийменники *більше*, *менше* в такій позиції (пор. *Вони не зустрічалися більше десяти років; Батьки прожили менше тридцяти років*) є підстави вважати модифікаторами кількісного значення числівників, а саму позицію – невласне-прийменниковою.

Отже, сфера синтаксичного функціонування компаративних і суперлативних прислівників міри й ступеня ширша порівняно з відповідною сферою неступеньованих прислівників цієї семантики. Вона охоплює чотири позиції: формально-синтаксичні позиції присудка (сильна) і придієслівного другорядного члена речення, а також присубстантивну субпозицію складеного члена речення та позицію прийменника, зокрема причислівникову невласне-прийменникову, тоді як синтаксична сфера неступеньованих прислівників – лише одну – прислівну формально-синтаксичну позицію другорядного члена речення. Проте і в межах цієї спільної функції вони цілком не збігаються, бо ступеньовані прислівники міри й ступеня прилягають тільки до дієслів, а неступеньовані – до дієслів, прикметників та означальних прислівників.

Література

Вихованець, І.Р.: Прийменникова система української мови. Наукова думка, Київ 1980.

Вихованець, І.Р.: Нариси з функціонального синтаксису української мови. Наукова думка, Київ 1992.

Іван Вихованець, Катерина Городенська: Теоретична морфологія української мови. Унів. вид-во “Пульсари”, Київ 2004.

Городенська, К.Г.: Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості. In: Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки 5/2002, с.23 – 26.

Костусяк, Н.М.: Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Дис. ... канд. філол. наук, Луцьк 1998.

Межов, О.Г.: Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Дис. ... канд. філол. наук. Луцьк 1998.

Попович, Н.М.: Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук, Київ 2002.

Сучасна українська літературна мова. Наукова думка, Київ 1969.

Summary

The article deals with the analysis of comparatives and superlatives. The spheres (zones) of their syntactic functioning are determined. Functional resemblance of such adverbs to the other part of speech and non-part of speech classes of units is defined.

Предикативний зв'язок як визначальний показник формально-синтаксичної структури двоскладного речення української мови

Іваницька Ніна

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

Головні члени двоскладного речення – підмет і присудок – поєднуються між собою предикативним зв'язком, який ґрунтується на двобічній залежності головних членів речення, їхній взаємозалежності [Загнітко 1996: 15]. Ця особливість виразно відмежовує предикативний зв'язок від прислівно-підрядного і зумовлює розгляд його на рівні речення.

З уваги не неоднорідність граматичних форм слів у функції підмета і присудка, що утворюють предикативну основу двоскладного речення, предикативний зв'язок кваліфікують як особливий зв'язок [Шведова 1971; Вихованець 1993; Іваницька 1986; Загнітко 2001]. Специфіка його полягає в тому, що підмет як головний член, який зумовлює синтаксичну структуру і морфологічні форми присудка, сам зумовлюється присудком. Саме присудок забезпечує будь-яким словам у функції підмета їхню так звану „незалежну” позицію, яка може морфологічно виражатися формами називного відмінка іменника, інших змінних або субстантивованих слів чи словами, у яких таких морфологічних ознак немає. Отже, між членами предикативної основи двоскладного речення існує не однібічне підпорядкування присудка підметові, а двобічна залежність співвідносних членів: підмета і присудка.

Двобічна залежність між членами предикативного центру є основною змістовою характеристикою предикативного зв'язку. Останнім часом у науковій та науково-методичній літературі така думка проводиться послідовно. Щоправда, існує ще термінологічний різнобій, коли йдеться про формальні засоби вираження цього зв'язку. Терміни „координація” і „узгодження” часто вживають як синоніми.

Класичними, традиційно визнаними формами узгодження вважаються узгодження в роді, числі й відмінку, а також в особі за умови вираження підмета особовим займенником. Зрозуміло, що якби предикативний центр двоскладного реченням можна було обмежити лише такими формами морфологічного вираження (*Ліс шумить. Ми запізнюємося*), тоді б синтаксичний зв'язок міг бути зведений до

узгодження у спільних граматичних формах. В українській мові широко вживаними є речення з предикативними центрами, в яких зв'язок між головними членами не вкладається в такі традиційні рамки (*Курити – шкідливо. Робота – не з легких. А вона – ой! Працювати на совість – наш обов'язок*). Тому предикативний зв'язок аж ніяк не може обмежуватися традиційними рамками узгодження як зв'язку між формами слів (називного відмінка іменника-підмета і дієвідмінюваного дієслова в ролі присудка).

Граматична, як і семантико-граматична, своєрідність речень двоскладної будови, а також широке розмаїття форм головних членів зумовили виділення предикативного зв'язку в окремий тип, термінологічно увиразненого „координацією”. При визначенні й описі формальних засобів вираження цього зв'язку в окремих випадках допустимими є вживання терміна „узгодження”, що за своєю сутністю передбачає взаємне координування форм. Зрозуміла річ, очевидним є наукова неспроможність терміна „узгодження”, коли йдеться про предикативний зв'язок між головними членами двоскладного речення в цілому. Координація (узгодження) присудка з підметом виражається у формах роду, числа й особи, якщо граматичні значення відповідних категорій мають слова в позиції простих присудків, зв'язки в іменному складеному присудку чи допоміжного дієслова в дієслівному складеному та в деяких структурах трьохелементного присудка: *Так увійшла подільська щедра осінь в мого життя юнацького сторінки* (Л. Дмитренко) – узгодження в роді й числі; *І я схиляюсь перед тим, хто тут проходив перший* (Л. Дмитренко); *Правдивим будь, але на всім ти одкривайся, хоробрим будь, але на техніку зважай* (П. Тичина) – узгодження в числі та особі; *Розчинятися у воді може переважна більшість порід і мінералів* – узгодження в числі; *Ніхто не кривдить тебе ы не повинен скривдити* (М. Стельмах) – узгодження в числі. Наведені приклади ілюструють вплив граматичних форм слів у позиції підмета на відповідні граматичні форми слів у позиції присудка. У цих випадках можна вважати, що присудок узгоджується з підметом у граматичних формах спільних граматичних категорій.

По-різному зумовлюються підметом форми присудка в предикативних центрах: „предмет – ознака” (*Дівчина співає*) та „ознака – ознака” (*Бути вчителем – почесно*). Характерною особливістю речень першого типу є те, що вони не мають обмежень у використанні всіх основних форм присудка. Структура присудка варіюється залежно від його власних граматичних форм (простий дієслівний, складений іменний із зв'язкою, складений іменний із нульовою зв'язкою, складений дієслівний, трьохелементний звичайний чи ускладненого типу). Морфологічне вираження підмета (іменником, займенником,

числівником, іншим субстантивованим словом чи словосполученням) не впливає на форму присудка. Щоправда, у предикативному центрі з підметом, вираженим словосполученням чи цілим реченням, будова присудка зумовлена. Присудок найчастіше буває складеним іменним із нульовою зв'язкою, а іменна частина виражається іменником у називному відмінку із частками „це”, „то”, „ось” чи без них : *Педагогіка – це мистецтво – найпоширеніше, найскладніше, найвище з усіх мистецтв* (К. Ушинський); *Демократизація та реформування – ось що є національним пріоритетом освіти в Україні* (З газ.) Якщо підмет виражений омонімічним іменем, спільним для осіб чоловічої і жіночої статі (*Шура, Валя*), незмінюваним прізвищем іншомовного походження (*Руссо*), присудок набуває граматичного значення роду залежно від контексту: *Шура виконав домашнє завдання і Шура виконала домашнє завдання.*

Нерідко допускають помилки у вживанні родових форм присудка при підметі, вираженому іменником – назвою осіб за професією, посадою, званням чи характером діяльності (*голова, суддя*), наприклад, коли йдеться про голову сільської ради – жінку. Ці іменники, на відміну від іменників спільного роду, завжди чоловічого роду. Щоправда, таке вживання традиційне, оскільки зараз жінки нарівні з чоловіками є головами, суддями, професорами, героями. Тому, якщо ситуація чи контекст конкретизують стать людини – виконавця дії, мовець, порушуючи існуючу норму, узгоджує присудок з іменником – назвою жіночої статі. Тут маємо справу з нормативно не закріпленою тенденцією, що є реакцією на родову диференціацію іменників - назв осіб за характером діяльності. Щоб не порушувати норм граматичного узгодження присудка з підметом, потрібно вживати інші слова, які конкретизують рід іменника у функції підмета: *Голова зборів Олександра Андріївна зачитала постанову.*

Конкретизаторами родових значень іменника-підмета найчастіше виступають прикладки, що є назвами видових понять щодо іменників у ролі підмета з назвами понять родових (*газета "Спорт", журнал „Берегиня”*). При такому підметі присудок узгоджується в роді й числі з підметом: *Газета „Спорт” повідомила результати змагань; Водна станція „Хімік” оснащена всім необхідним для відпочинку.* Якщо ж іменника, що означає родові поняття, немає, то присудок узгоджується в роді й числі з підметом – власною назвою: *„Хімік” оснащений усім необхідним для відпочину* (хоча „Хімік” – водна станція).

При підметі, вираженому сполученням слів без стрижневого слова-іменника чи цілим реченням, рід дієслова-присудка відповідає роду пропущеного іменника (з родовою назвою): *„Я утверждаюсь” написаний П.Г. Тичиною під час війни.*

Коли підмет виражений невідмінюваним іменником – назвою птахів, тварин, присудок вживається у формі чоловічого роду (в дієсловах минулого часу та умовного способу). Лише при необхідності підкреслити, що йдеться по тварину-самку, присудок має форму жіночого роду: *Кенгуру народила мале*. Якщо підмет виражений невідмінюваним іменником, що не є назвою птахів чи тварин, форма присудка визначається родовим поняттям щодо назви видової, яка виражає предметне значення підмета: *Міссісіпі вийшла з берегів* (річка); *„Юманіте” повідомила...* (газета). При невідмінюваних іменниках – загальних назвах у ролі підмета присудок має форму середнього роду: *Таксі під'їхало*.

Своєрідною є координація форм підмета й присудка в реченнях із підметом, вираженим займенниками *хто*, *що*. Хоча ці займенники не мають категорії роду, все ж вони в ролі підмета зумовлюють родові граматичні значення дієслів-присудків, якщо їм властиві ці категорії. Форму чоловічого роду в дієсловах-присудках минулого часу та умовного способу зумовлює підмет, виражений займенниками *хто*, *ніхто*, *дехто*: *Так ніхто не кохав*. *Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання* (В. Сосюра). При підметах-займенниках *що*, *ніщо*, *дещо* присудок – дієслово в минулому часі чи умовному способі вживається в середньому роді: *Що сталося з тобою?* (М. Зарудний). Питальний займенник *що* має вплив на граматичне значення в іменній частині складеного іменного присудка: прикметник, який найчастіше вживається в іменному присудку при підметі *що*, має форму середнього роду: *Батьківцино моя! Що є могутніше гірських хребтів, суворіше від тайги твоєї, прекрасніше від твоїх пшеничних ланів!* (О. Донченко).

Займенники *хто*, *що* не мають також категорії числа. Здебільшого присудок при підметах, виражених цими займенниками, вживається в однині (*Хто винен? Хто прийшов? Що трапилось?*). Все ж при перелічуванні осіб-підметів, виражених займенником *хто*, присудок може мати форму множини: *Гріють біля вогника хто руки, а хто очі – глибока осінь прийшла з країв північних* (П. Панч).

Підмет, виражений незмінним словом (прислівником, прийменником, сполучником, вигуком, часткою), а також словосполученням чи цілим реченням, вимагає від дієслова-присудка в минулому часі чи умовному способі форм однини середнього роду: *Гучне „Ура!” пронеслось тоді на лугами і впало в трав розморених дурман* (Л. Первомайський). Форма множини присудка диктується лише наявністю контекстуальної вказівки на множинність підметів: *Його постійні „ой!” виводили старого з рівноваги* (І. Цюпа). Здебільшого в таких випадках при підметах вживаються слова-означення,

морфологічна форма множини яких вносить відтінок розчленування назви предмета – носія предикативної ознаки.

Числове значення присудка при підметі, що є кількісно-іменним сполученням, залежить від того, як мовцеві уявляються особи чи предмети-підмети: як єдине ціле чи зосереджена увага на їхніх назвах як носіях предикативної ознаки. Пор.: *На кожній гілці сиділо по кілька горобців; Двадцять років відтоді минуло* (Є. Гуцало); *Два будинки з скляними стелями стояли один біля другого, дивуючи очі своєю красою* (П. Мирний); *Тут їх уже чекали два військові* (С. Скляренко).

У конструкції „бути (у будь-якій часовій формі) + займенник” предикативна частина може виступати у формах називного та орудного відмінків. Бувають випадки, коли називний і орудний відмінки не заступають один одного. Так, тільки у формі називного відмінка вживаються: а) предикативний особовий займенник, якщо він відноситься до підмета, вираженого словами *це, то*: *Скажи, Петрусю, льотчик цей, що катапультиувався, це був ти?* (О. Гончар); б) займенник *хто* (*що*) разом із займенником *такий*: *Ти хто такий будеш? – рівним голосом звернувся Палилько до нього* (М. Стельмах); в) займенник *який* у сполученні „*який буде з...*”: *І який же після цього буде з тебе хазяїн-господар?* (М. Стельмах).

Своєрідною є координація форм підмета-іменника та іменної частини складеного іменного присудка з нульовою зв’язкою. Поєднання у предикативному центрі назв двох предметів (предмет – ознака), один із яких є ознакою другого, не ґрунтується на узгодженні їхніх морфологічних форм. Ознака, що приписується підметові-іменнику, може бути виражена іменником, граматичні значення категорій роду, числа й відмінка якого повністю або частково збігаються з відповідними значеннями іменника-підмета або ж можуть мати інші значення цих категорій.

Найчастіше повним буває збіг граматичних значень категорій роду, числа й відмінка в предикативному центрі „іменник + нульова зв’язка + прикметник”: *Наше мистецтво глибоко оптимістичне і життєстверджуєюче* (З газ) – збіг у роді, числі й відмінку. Хоч іноді збігу граматичних значень числа й відмінка іменника-підмета й прикметника-присудка не буває (у таких випадках предикативний член – прикметник майже завжди має форму множини): *Хлопець той не цікавих*.

Деяку своєрідність становить присудок „бути + іменник у називному відмінку”, коли вступає у предикативні відношення з підметом, вираженим займенником *це*. Закономірним, як відомо, є узгодження дієслівної зв’язки *бути* з підметом у роді та в числі: *Руки його були великі, загорілі, справді солдатські* (О. Гончар). При підметі,

вираженому займенником *це*, узгодження має зворотну залежність, а саме: дієслово узгоджується в роді та числі не з підметом, а з іменником у ролі іменної частини присудка: *Це був період дуже напруженої моєї роботи* (О. Довженко); *Це була легенда про лебедів ...* (О. Гончар).

Отже, предикативний зв'язок між головними членами двоскладного речення має різноспрямований характер, на відміну від інших видів синтаксичного односпрямованого зв'язку слів у реченні. Предикативний зв'язок виступає як зв'язок між взаємно залежними членами речення, а не як зв'язок між словами. Будучи неоднаково представленим у граматичних центрах різної будови, він являє собою як смисловий, так і формально виражений зв'язок взаємно залежних головних членів двоскладного речення. Його характеризує наявність позиційно зумовленої форми підмета, безвідносно до того, має вона граматичне значення називного відмінка чи ні, наявне узгодження присудка з підметом у сильних граматичних формах, випадковий збіг окремих з них чи можливі за певних умов приховані форми узгодження, а також загальна залежність синтаксичної структури присудка від вираження підмета.

Література

Андерш, Й.Ф.: Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Наукова думка, Київ 1987.

Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М.: Семантико-синтаксична структура речення. Наукова думка, Київ 1983.

Вихованець, І.Р.: Граматика української мови. Синтаксис. Либідь, Київ 1993.

Загнітко, А.П.: Український синтаксис. Частина I. Київ 1996.

Загнітко, А.П.: Теоретична граматики української мови: Синтаксис. ДонДУ, Донецьк 2001.

Іваницька, Н.Л.: Двоскладне речення в українській мові. Вища школа, Київ 1986.

Іваницька, Н.Л.: Синтаксис простого речення. Складі випадки аналізу. Вища школа, Київ 1989

Русская грамматика: Синтаксис: В 2 т. Москва 1980.

Українська мова. Енциклопедія. Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, Київ 2000.

Шведова, Н.Ю.: Согласование и координация: их сходство и различия. In: Проблемы истории и диалектологии славянских языков. Москва 1971.

Resume

This research provides separate author's thoughts concerning linguistic essence of the predicative link from the point of form usage of categorical word-meanings in the positions of subject and predicate within a two-member sentence.

Роди дієслівної дії з неодноморфемними способами вираження у сучасній українській мові

Соколова Світлана

Інститут української мови НАН України

Роди (або способи) дієслівної дії (РДД) стали предметом спеціального дослідження в українському мовознавстві відносно нещодавно. Досі триває дискусія відносно самої назви цього поняття та його сутності [Соколова 2003: 100-106]. Незважаючи на те, що це поняття увійшло до академічної граматики [Вихованець, Городенська 2004], енциклопедії [Русанівський 2004] та багатьох підручників для вищої школи, виданих протягом останнього десятиліття, бракує монографічних досліджень, присвячених аспектологічній проблематиці загалом та проблемі РДД зокрема.

Пропонуючи певну систематизацію РДД у праці, присвяченій префіксальному словотвору дієслова, ми, звісно, аналізували саме префіксально виражені РДД, залучаючи інші лише вибірково. З одного боку, наявність двох або більше морфем, що разом формують значення певного РДД, робить аспектуальну семантику дієслова складнішою, порівняно з суто префіксальними РДД, а з іншого – між РДД з різними способами вираження існують точки перетину, які обов'язково слід враховувати під час аналізу.

Отже, розглянемо РДД з неодноморфемними способами вираження відповідно до цих способів вираження.

Префіксально-постфіксальний спосіб. Цим способом утворені передусім РДД доконаного виду (ДВ) зі значенням великої інтенсивності дії, зокрема досягальний, або сатуративний (*наспіватися, наплакатися, наробитися, наговоритися, набігатися*), фінально-негативний, або пейоративний (*доспіватися, дохазяйнуватися, доходитися, добігатися*), та тривало-посилювальний (*дочекатися, допроситися*). Пор.: - *Короткий той веселий вік дівочий! Я й не нагулялась і не наспівалась* (І.Нечуй-Левицький); *Де він не робить, як він не наробиться, а увечері таки прийде до неї* (М.Стельмах); - *То є від чого співати! – Доспівається! А як у програму дихне? – Чию? – Рóбота! – Чим? – Перегаром!* (А.Крижанівський); *Церкву Воевода до часу не ставив, бо не вмів допроситися в київських владик висвячення Стрижака в сан священика* (П. Загребельний). Відмінність між двома останніми РДД з однаковим способом вираження (негативний або

позитивний результат) нерідко зумовлена лише контекстом: *Хочеться швидше дочекатися літа* (М.Коцюбинський) - *Він дочекається червоного півня* (М. Стельмах). Проте, те саме значення інколи передають дієслова, в яких постфікс належить до мотиватора і, отже, вони відрізняються від нього лише наявністю префікса: *боротися* – *доборотися*, *вештатися* – *довештатися*, *панькатися* – *допанькатися* – пейоратив; *любуватися* – *налюбуватися*, *возитися* – *навозитися*, *дивитися* – *надивитися* – сатуратив. Пор.: - *Що, Хотино, догралася?* – *спитав він у Цюпцюрихи.* – *Я їй не знав, що у тебе тут коханчик завівся* (С.Черкасенко); *Улас намилувався Лукиною, натішився і покинув її, як зірвану квітку* (І.Нечуй-Левицький). Зазвичай дієслова з префіксом *на-* без постфікса вирізняються значенням кумулятивності, більшість з них мають об'єкт у родовому відмінку з експліцитно вираженою (“багато”) або імпліцитною вказівкою на його множинність: - *Ой, що ж я, проклята, **наробила**,* – *я ж тебе, Зінечку, струїла!..* (Б. Грінченко). Дієслова з префіксом *до-* без постфікса належать до фінально-комплетивного РДД (остаточного завершення дії), дія яких обов'язково спрямована на прямий об'єкт: *доробити, дописати, добудувати*. Постфікс *-ся* у дієсловах аналізованих РДД (пейоратив та сатуратив) вказує на набуття суб'єктом певного стану внаслідок інтенсивної дії. За префіксально-постфіксального способу мотивації цей елемент значення (стан) є новим у мотиваті (*говорити* – *наговоритися*, *співати* – *доспіватися*), за префіксального – значення стану суб'єкта первісно присутнє у мотиваторі, а мотиват вказує на перехід в якісно новий стан (*милуватися* – *намилуватися*). У поодиноких випадках, коли мотиватор з постфіксом позначає дію (*боротися*), семантичні відношення відповідають префіксально-постфіксальному способу мотивації. Усі похідні мотивовані безоб'єктними дієсловами, або принаймні безоб'єктними лексико-семантичними варіантами (ЛСВ) зі значенням діяльності людини (видавання звуків, роду занять, різноспрямованого руху). Дієслова, що в основному значенні пов'язані з прямим об'єктом, однаково виступають мотиваторами у безоб'єктному значенні. Пор.: *писати листа* – *написати, писати* (“займатися писанням”) – *дописатися, написатися*. Не всі відповідні значення мотиваторів відображено у словнику (Словник 1970-1980 – далі СУМ), але всі дієслова допускають таке вживання.

На інтенсивний початок дії, якому передують набуття суб'єктом певного стану, вказують дієслова початково-інтенсивного (аугментативного) РДД: *розкричатися, розбалакатися, розбігатися*. *Але, зустрівшись із земляками, сприньтись [дядько], розбалакається, обіпреться теж на спину вороненькій і, слухаючи якого-небудь оповідача, поважно на запити покуців відповідає:* - *Не продажня*

(В.Винниченко); *Ясь розкричався, коли Тарас сказав йому, що запрягать не буде, йтиме в Лавру* (Валерій Шевчук). Мотиваторами є безоб'єктні дієслова звучання, різноспрямованого руху та деякі інші. Подекуди постфікс *-ся* належить до основи-мотиватора (*розсміятися, розкуражитися*), отже, маємо справу із суто префіксальним способом вираження. За префіксально-постфіксальної мотивації зберігається вихідна безоб'єктність дії: *кричати – розкричатися, червоніти – розчервонітися*. У деяких випадках, крім того, спостерігаємо подвійну мотивацію, хоч із семантичного погляду природнішою є префіксальна, оскільки мотиватор без постфікса фіксує інші суб'єктно-об'єктні відношення: *сердити кого-н. – сердитися самому (на кого-н.) – розсердитися на кого-н., хвилювати кого-н. – хвилюватися самому – розхвилювати(ся)*. Провідним засобом вираження значення аугментативності є префіксально-постфіксальний.

За префіксально-постфіксального способу вираження значення РДД не спостерігаємо зміни актантного розподілу семантики дієслова (суб'єктно-об'єктних відношень), оскільки мотиватори дієслів цих РДД безоб'єктні, їхня дія (або зміна стану) спрямована на суб'єкт.

Префіксально-суфіксальний спосіб. Наявність суфікса вторинної імперфективації спричиняє те, що всі дієслова цих РДД мають недоконаний вид (НДВ).

До групи кількісно-інтенсивних зі значенням великої інтенсивності належить інтенсивно-кратний РДД (ускладнено-інтенсивний, особливої старанності під час виконання): *висьохкувати, вибрызкувати, витанцьовувати, висвистувати. Баба вже скінчила своє чарування, загасила світло і заспокоїлась. А в гурбі стиха почав висвистувати вітер, щодалі гучніш і гучніш* (С.Черкасенко); *А туточки мої русалки витанцьовують. Об'їждчик, наш, Покришень, хотів цю долину своїй корові викосить, а вони геть траву потолочили.* (В.Дрозд). Від звичайних дієслів вторинного НДВ, що мають ті самі формальні показники – префікс та суфікс вторинної імперфективації – їх відрізняє саме одномоментна похідність від первинного НДВ, оминаючи фазу ДВ. Здебільшого ланка ДВ взагалі відсутня, за її наявності та можливості вторинного НДВ слід вважати ці утворення омонімами, хоч такий принцип не проведений послідовно у словнику. Як відомо, згідно з концепцією СУМу, основним є дієслово НДВ. Для дієслова ДВ спеціальне тлумачення подають лише у разі відсутності вторинного імперфектива. Послідовне дотримання цього принципу, на нашу думку, спричиняє певні неточності у розмежуванні лексико-семантичного варіювання та омонімії. Розглянемо як приклад структуру однієї словникової статті (скоротивши деякі граматичні та стилістичні примітки):

ВИТАНЦЬОВУВАТИ, недок., **ВИТАНЦЮВАТИ**, док., розм.

тільки недок. Танцювати з запалом, з натхненням або довго. *Як вітер, літає Марина, танцює-витанцює* (І.Нечуй-Левицький)..

тільки недок., перен. Швидко рухатися, раз у раз міняти положення.. *Витанцюють на потилиці [о.Вікентія] рештки заялжених патлів, а на рясі відстовбурчуються необтрушені соломинки* (М.Стельмах).

Іти, виходити, рухаючись як у танці. *Попереду витанцював круторогий баранець, за ни вівці, далі йшов Ясь і грав на скрипці* (О.Іваненко); *Назустріч у шанобливому поклоні не вийшов а витанцював бровастиий гардеробицик* (Ю.Збанацький).

тільки док., заст. Танцюючи, добути що-н.

тільки док., заст. Перемогти в танці майстреністю чи тривалістю виконання. *[Радько:] І на співи [Павло] митець. Або нехай хто проти нього витанцює гайдука.. чи хоч і запорізького козака* (М.Кропивницький) [СУМ, I: 507].

Перше та друге значення словник трактує як такі, що не мають ДВ. Саме вони належать до аналізованого РДД. Третє значення вживане в обох видах, префікс у ньому явно передає значення початку руху, пов'язане з просторовим з'явленням у певному просторі. Перший з наведених прикладів скоріше тяжіє до першого значення (зважаючи на те, що суб'єктом дії є не людина, а тварина – як відтінок першого значення). Четверте та п'яте значення вживані лише у ДВ, префікс у них має результативне значення з додатковими відтінками. Вважаємо, що перші два значення, зважаючи на спосіб їхньої словотвірної мотивації, варто виділити в окрему словникову статтю.

Значення зниженої інтенсивності притаманне дієсловам процесно-супровідного РДД: *підспівувати, приспівувати, пританцювувати*. *І знову відчувається, що разом з ними **приспівують** якісь хори, приглушені, але такі радісні. Чи це покоління померлих підспівують разом з ними* (М.Грушевський); *Юля, як і раніше, посміхалася, **притупуючи** черевиком, що трохи тиснув ногу* (Григорій Тютюнник); *Високе зоряне небо дихало холодом, в'язні, щоб хоч трохи зігрітись, переступали з ноги на ногу, тулились один до одного, а той **пританцювували*** (А.Дімаров). Ці дієслова також слід вважати одновидовими. Навіть за декларативного визнання їхньої видової парності, словник слушно наводить приклади лише НДВ. Єдине значення форми ДВ *приспівати* (заст. – “Утрачати що-н. через спів”) (СУМ VIII, с. 31) належить до результативного РДД з відтінком негативності: *Да ти, дівко, свою долю у п'ятінку **приспівала*** (П.Чубинський).

У групі фазово-інтенсивних НДВ виділяємо переривчасто (кратно)-пом'якшувальний РДД (пунктирний вияв дії): *постукувати,*

поболювати, подзвонювати, походжати; накрапувати, наспівувати. Він [о.Савватій] обережно сходить на приступках униз і тихенько, мирно **наспівує**: “Да ісправиться молитва моя...” (Р.Іванійчук); Він спостерігав по-святковому одягнених севастопольців, що **походжали** в товаристві моряків (В. Кучер). Дієслова цього РДД позначають дію, яка відбувається пунктирно, тобто з перервами. Їхньою яскравою особливістю є те, що за наявності відповідних префіксальних утворень ДВ з обмежувальним (префікс *по-*) або результативним (префікс *на-*) значенням вони не утворюють видової пари: Пор.: *Пливе Данько, спокійно похитуючись на верблюді, **наспівує*** (О. Гончар) та *Леся Українка **наспівала** М.В.Лисенкові для нотного запису весняні пісні з Волині (З журналу); Ремігали корови, важко дихали та нечасто **постукували** ногами об короби чи ясла* (Г. Епик) та – *Оце пішло б на сохи, - він провів долонею по шершавій корі і **постукав** чоботом по окоренку* (Григорій Тютюнник).

Префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб. Якщо за префіксально-постфіксального способу мотивації РДД актантний розподіл семантики дієслова не змінюється, незважаючи на приєднання постфікса *-ся*, то дієслова багатократно-дистрибутивного (взаємно-багатократно) РДД такого перерозподілу зазнають: *перестрілюватися, перестукуватися, перешіптуватися*. Замість одного актанта (суб’єкта) задіяно щонайменше два, які здійснюють взаємну дію, тобто є об’єктами один для одного: *За кілька днів безперервних боїв противники так виснажилися, що тепер здібні були тільки досить в’яленько **перестрілюватись** та посилати один одному по два чи то по чотири снаряди в день* (М.Хвильовий); *Заздрісно дивилися хлопці на юну красуню, **перешіптувалися** хлопці* (Р.Іванійчук). Отже цей РДД частково потрапляє у сферу категорії, що ґрунтується на понятті актантного розподілу семантики дієслова, тобто перебуває на межі функціонально-семантичних категорій аспектуальності (оскільки вирізняється ознакою кратності дії) та актантного розподілу семантики, ядром якої є граматична категорія стану, але власне до сфери граматичної категорії стану (опозиція “актив – пасив”) ці дієслова також не входять. Оскільки в російській мові постфіксація є основним способом вираження пасивності дієслова, російська граматична традиція [Русская грамматика 1980: 617-618] пропонує розглядати зворотні дієслова (зокрема непасивні) під кутом зору цієї граматичної категорії. В українській мові пасивні конструкції з постфіксом *-ся*, “на противагу іншим слов’янським мовам, опинилися на крайній периферії” [Вихованець, Городенська 2004: 243], тому їх останнім часом вилучено з парадигми конструкцій пасивного стану. Тим самим і непасивні дієслова з постфіксом втратили своє місце у граматиці. Залучення їх до сфери

аспектуальних категорій, які відображають основні особливості перебігу та розподілу в часі дієслівної дії, також не є органічним. Вважаємо доцільним усі зворотні непасивні дієслова дослідити під кутом зору актантного розподілу їхньої дії (стану) у межах відповідної функціонально-семантичної категорії.

Таким чином, під час розгляду на предмет належності до певного РДД багатоморфемні дієслова мають зазнавати ретельного аналізу під кутом зору їхньої формально-семантичної мотивації. З семантичного боку передусім слід враховувати зміни саме в аспектуальному компоненті, а з формального – прямі мотиваційні відношення, а не наявність певних афіксів загалом.

Література

Вихованець, І.Р., Городенська К.Г.: Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови. За ред. І.Вихованця. Унів. вид-во “Пульсари”, Київ 2004.

Русанівський, В.М.: Роди дії. In: Українська мова: Енциклопедія. Українська енциклопедія, вид. 2-ге, випр. і доп., Київ 2004, с. 555-556.

Русская грамматика. Наука, Москва 1980, т. 1.

Словник української мови: в 11-ти т. Наук.думка, Київ 1970 – 1980.

Соколова, С.О.: Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Наукова думка, Київ 2003.

Summary

Es werden folgende Wortbildungsarten analysiert: die Präfixal-Suffixale (die kompliziert-intensive, die vorgangsbegleitende, die deminutiv-iterative Aktionsart), die Präfixal-Postfixale (die sative, die deteriorative, die durativ-intensive, die augmentative Aktionsart) und die Präfixal-Suffixal-Postfixale (die durativ-distributive, oder reziprok-multiplikative Aktionsart). Die letzte Aktionsart gehört teilweise zur Sphäre der funktional-semantischen Kategorie der Aktanentverteilung der Verbalsemantik.

Словотвірний потенціал багатозначного дієслова та умови його реалізації в іменникових девербативах

Колібаба Лариса

Інститут української мови НАН України

Проблема словотвірного потенціалу мовних одиниць зародилась у працях В.В.Виноградова 50-х років [1977: 56-57], однак у дослідженнях сучасних дериватологів її розглядають принагідно у зв'язку з вивченням суміжних питань, хоча складності й важливості цієї проблеми ніхто з дослідників не заперечує.

Словотвірний потенціал у мовознавстві розуміють як “внутрішньо закладену в слові здатність породжувати похідні з наперед визначеною семантикою” [Ермакова 1996: 181], тобто дериваційна потенція не визначає конкретні типи побудови мотивованих утворень, а лише передбачає їхні можливі лексико-словотвірні розряди з певним категорійним значенням.

Комплексний підхід до вивчення словотвірного потенціалу дієслова передбачає встановлення ієрархії семантичних чинників, що зумовлюють реалізацію його дериваційних можливостей. Важливим і необхідним складником цього процесу є визначення тих семантичних ознак дієслова-мотиватора, які не мають формального вираження, але є релевантними у сфері словотвору, тобто таких, що виявляються на рівні лексико-семантичних варіантів (ЛСВ).

Багатозначні дієслова сучасної української мови на міжкатегорійному рівні виявляють неоднакову словотвірну активність, реалізовану повністю чи частково у сфері іменникових девербативів – категоріях опредметнених значень дієслівних предикатів (опредметненої дії чи опредметненого стану), суб'єкта дії, носія стану, інструменталія, локатива. Це спричинено тим, що здатність полісемантичного дієслова мотивувати віддієслівні іменники (ВДІ) слід розглядати не щодо лексеми загалом, а стосовно кожного ЛСВ окремо.

Вивчення словотвірного потенціалу дієслова тісно пов'язане з проблемою його семантичної організації. На сьогодні загальновизнаною є думка, що набір можливих віддієслівних утворень залежить від актантної структури дієслова-мотиватора, його валентних властивостей, кількості “придієслівних іменникових місць”, структури інтенційного поля [Ацаркина 1997: 217; Грушко 1985: 63; Морозова 1980: 2; Янценецкая 1976: 63 та ін.]. Найтісніше дієслово пов'язане з іменником.

Тому воно насамперед визначає в реченні кількість іменникових компонентів.

За результатами нашого дослідження, релевантними для мотивації девербативів-іменників є такі ознаки дієслів-мотиваторів.

1. Лексична семантика. Кількість потенційних мотиватів та їхні значеннєві різновиди залежать передусім від належності дієслова (ЛСВ) до певної лексико-семантичної групи (ЛСГ) і є постійними та типовими для кожної з них. Усі ЛСГ дієслів підпорядковані трьом семантичним класам – дії, процесу та стану. За нашими спостереженнями, найширші дериваційні можливості та найрозгорнутіший субстантивний блок словотвірної парадигми притаманні дієсловам (ЛСВ) зі значенням дії. Вони активно мотивують синтаксичні деривати, ВДІ на позначення суб'єкта дії (найчастіше – назви людей та інших істот), об'єкта (назви предметів або істот, на які спрямовано дію або внаслідок якої їх створено), інструмента (назви знарядь і засобів дії) та локатива. Напр.: *точити*₁ (гострити) → *точіння*, *точильник*, *точило*, *точильня*; *чистити* 1 (робити чистим) → *чищення*, *чистильник*, *чистик*₂ 1 (знаряддя дії), *чистоль* (засіб дії); *креслити* 2 (виготовляти креслюнок, схему) → *креслення* 1, *кресляр*, *креслення* 2 (об'єкт-результат дії), *креслярня* та ін. Дієслова із семантикою процесу окрім ВДІ дії мотивують також іменники-суб'єкти дії, що позначають неістот (конкретні предмети, речовини, рослини) або істот (тварин та людей), які, втім, не зумовлюють виникнення процесу, а є пасивними його носіями, та девербативи зі значенням об'єкта (назви істот), зрідка – знаряддя чи засобу дії, пор.: *падати* 1 (спрямовуватися зверху вниз під дією власної ваги) → *падання*, *падалиця* (те, що впало); *тліти* 2 (догоряти) → *тління* 1 // *тлінь* 1, *тління* 3 // *тлінь* 3 (те, що догорає) та ін. Унаслідок “пасивності” суб'єкта процесу девербатив на його позначення може бути відсутнім у словотвірній парадигмі дієслова-мотиватора, пор.: *рости* 1 (збільшуватися в результаті життєвого процесу) → *ріст*; *лягати* 2 (поновлювати зовнішній покрив) → *лягання*, *лягачка* 2 (відходи лягання – результат-наслідок) і т. п. Найбідніші словотвірні потенції властиві дієсловам стану. Вони (за винятком безособових) передбачають валентну позицію “надмірно” пасивного суб'єкта – носія стану, зрідка – об'єкта, який перебуває у цьому стані, чи локатива. Пор.: *спати* 1 (перебувати у стані сну) → *спання*, *сплюх(а)* // *спанько*, *спальня*; *пестити* 3 (виховувати з любов'ю) → *пестіння* // *пещення*, *пестощі*, *пестій* 1 // *пестун* 1 // *пещенець*; *витримувати* 2 (стійко зносити) → $\emptyset$ та ін.

2. Семіологічні властивості (співвідношення конкретних (денотативних) та абстрактних (сигніфікативних) сем у значенні). Дієслово – “семантична структура, що об’єднує денотативне й сигніфікативне значення” [Арутюнова 1976: 37]. За Г.А.Уфімцевою, денотат дієслівних імен – “уявлення про характер та обсяг реальних предметів, речей та осіб, стосовно яких дають назву самій дії”, тоді як сигніфікатом є “поняття відношення, стану, процесу” [1980: 51]. За співвідношенням денотативного / сигніфікативного значення всі дієслова (ЛСВ) можна розподілити на три групи: 1) дієслова з незначною кількістю денотативних сем; 2) дієслівні одиниці з денотативно-сигніфікативною семантикою (проміжна група); 3) дієслова з великою кількістю денотативних сем.

Кількість сигніфікативних чи денотативних сем у дієслівному значенні, ступінь їхньої конкретності залежить передусім від належності ЛСВ до певної ЛСГ. Так, найменшу кількість предметних сем мають дієслова прояву та становлення ознаки (на зразок *синіти 1-2*, *височіти 1-2*), семантика яких передбачає наявність лише носія стану. Дія, позначена лексемами *синіти 1-2*, *бруднити 1*, *білити 1-2*, *солодити 1*, *солити 1-2* та ін., спрямована на необмежену кількість об’єктів. Це розширює словотвірні потенції мотиваторів такою мірою, що типи дериватів втрачають визначеність, унаслідок чого ВДІ на їхнє позначення не утворюють. Отже, дієслівним одиницям із сигніфікативною семантикою властива слабка дериваційна активність.

ЛСВ із денотативно-сигніфікативною семантикою поведінки, розумової діяльності, мовлення, звучання, руху та переміщення значно активніше реалізують словотвірний потенціал, мотивуючи окрім синтаксичних дериватів як суб’єктні, так і об’єктні іменники, а зрідка – ще й девербативи з локативним значенням. Напр.: *гуляти 2* (розважатися) → *гуляння* // *гульба*, *гуляка* // *гульвіса* // *гультяй*, *гулі* // *гулянка 1* // *гульбище 1* (веселе проведення часу), *гулянка 2* // *гульбище 2* (місце для розваг); *досліджувати 1* (певне явище) → *досліджування* // *дослідження 1* // *дослідництво* (дія), *дослідження 2* (об’єкт-результат дії), *дослідник*; *тягти 1* (пересувати) → *тягнення*, *тягач*, *тягло 1* (суб’єкт дії), *тягар 2* (об’єкт дії) і т. п.

Наявність у семантиці конкретної субстанційної семи (визначеність предметного актанта) переводить дієслово з розряду денотативно-сигніфікативних до денотативних і різко скорочує його словотвірні можливості. Зокрема, дієслівні одиниці з експліцитно вираженими актантами можуть містити в семантичній структурі компоненти, що позначають об’єкт дії (*корувати₁* – здирати **кору**, *мишкувати 1* – полювати на **мишей**, *віршувати 1* – складати **вірші**, *планувати 1* – складати **план**), знаряддя-засіб дії (*прасувати₁* – вигладжувати **праскою**,

пиляти 1 – розрізувати **пилою**, *бичувати₁* – бити **бичем**, *свердлити 1* – робити **свердлом**) та ін. Такі ЛСВ не мотивують ВДІ на позначення об'єкта чи знаряддя дії, бо інформація про них закладена в семантиці мотиватора і має експліцитне вираження.

Отже, обмеження семантичних валентностей дієслів (ЛСВ), які належать до денотативної зони, чи, навпаки, вільна лексична сполучуваність дієслів (ЛСВ) сигніфікативної зони спричиняє те, що певні актанти на словотвірному рівні не транспонуються у ВДІ. Відносно вільно реалізують дериваційний потенціал дієслова (ЛСВ) денотативно-сигніфікативної зони, які мають “оптимальне для словотвору співвідношення денотата й сигніфіката” [Янценецкая, Грушко 1986: 137].

3. Релятивність семантики: наявність суб'єкта, об'єкта дії, способи їхнього вираження та змістові характеристики (належність до класу істот / неістот, активних / пасивних, агентів / не-агентів та ін.).

Визначальною для творення синтаксичних та лексичних дериватів є активність суб'єкта дії, спрямована на перетворення, зміну об'єкта, тобто суб'єкт є каузатором, агентом. За пасивного суб'єкта, наділеного ознаками носія стану, ЛСВ синтаксичних дериватів майже не мотивують, пор.: *палити₂* (стріляти з вогнепальної зброї) → *пальба*, але *палити₁* 4 (непокоїти, мучити) → ∅; *косити₁* (траву, збіжжя) → *косіння* // *косовиця*, але *косити₂* 2 (бути косооком) → ∅ та ін. Не продукують девербативів на позначення суб'єкта дії одиниці на зразок *нудьгувати 1-2*, *важити 1-2* (мати вагу), *липнути₁* 1 (бути липким), *маячити₁* (виднітися), семантика яких не передбачає наявності активного діяча.

Належність суб'єкта до класу істот посилює його активність і, відповідно, уможлиблює творення ВДІ дії. Пор.: *стояння в черзі* – **стояння будинку*, *лежання на дивані* – **лежання книги*, *висіння на турніку* – **висіння картини*, *сидіння за партою* – **сидіння ляльки* та ін. (* позначаємо ненормативне вживання лексеми).

Тип об'єкта дії (предметний, істота чи неістота) або його відсутність також впливають на активність продукування та аспект номінації ВДІ. Зокрема, перехідні дієслова (ЛСВ) вільно мотивують синтаксичні деривати, тоді як неперехідні – рідко, пор.: *залити 1* (заповнювати певний простір) → *заливання*, але *залити 6* (вигадувати) → ∅; *спускати 4* (собак) → *спускання*, але *спускати 9* (ставитися поблажливо) → ∅ та ін. Перехідні дієслова вживаються з постійними іменниками – прямими об'єктами, яким переважно дають назву, пор.: *тикати₁* 1 → *тичина*, *тичка*, *тика*. Перехідні дієслівні одиниці майже без обмежень мотивують також іменники-назви суб'єктів дії, знарядь, засобів, місця, тоді як безоб'єктні ЛСВ (на зразок *гарцювати 1* (грайливо бігати), *ходити 1-5*, *плавати 1-3*, *плакати 1*) не потребують додаткових засобів,

інструментів для реалізації позначуваної дії, унаслідок чого виявляють словотвірний потенціал на рівні лише суб'єктних та зрідка локативних назв.

4. Аспектуальні характеристики (вид, граничність / неграничність, рід дієслівної дії (РДД)). Вплив дієслівного виду на дериваційні можливості дієслова реалізується через семантику граничності / неграничності дії. Категорія граничності / неграничності та РДД найбільшою мірою впливають на продукування іменників дії, хоча водночас визначають деякі аспекти мотивації суб'єктних та об'єктних девербативів.

За нашими спостереженнями, найбільшу словотвірну активність виявляють потенційно граничні (парновидові) ЛСВ. Рівномірне співвідношення процесних та результативних сем у структурі цих значеннєвих одиниць забезпечує вільне утворення синтаксичних та лексичних дериватів. Одновидовим дієслівним одиницям (неграничним (тільки НДВ) та граничним (тільки ДВ)) притаманні послаблені дериваційні можливості. Одновидові неграничні дієслова (ЛСВ) НДВ мотивують синтаксичні девербативи за умови активного суб'єкта дії, переважно істоти (*мешкання, щebetання, кумкання* і под.). Відповідно, значна частина неграничних ЛСВ із "буттєвою" семантикою стану, яка передбачає пасивного суб'єкта або взагалі його відсутність, є словотвірно пасивними. Пор.: *віддавати 11* (тільки НДВ. Мати присмак) → ∅, але *віддавати 4* (вручати комусь що-небудь) → *віддавання*; *відливати 5* (тільки НДВ. Давати відблиск) → ∅, але *відливати 6* (виготовляти литтям) → *відливання* та ін. Одновидові граничні дієслова ДВ синтаксичних дериватів взагалі не мотивують. Пор.: *висікти 3* (тільки ДВ. Покарати, побивши різками) → ∅, але *висікати 1* (видовбувати заглибину) → *висікання*; *укласти 3* (тільки ДВ. Убити) → ∅, але *укладати 1* (складати) → *укладання* та ін. Проте семантика результативності граничних дієслів зумовлює активну мотивацію предметних іменників із широким діапазоном часткових значень: "об'єкт – результат дії" (*відрізок 1, обмолот 2, добудова, нашивка 1*); "результат – місце дії" (*зруб 2, укус₂, прокоп 2*); "результат – кількість певної речовини, продукту тощо" (*відвар, згорток 2, затрати, укіс₁ 2*); "результат – кількість, на яку зменшився чи збільшився предмет" (*увар, додача 2, розширення 2*); "результат – залишок речовини" (*виварки, вибірки, висівки*) та ін.

РДД теж накладають обмеження на мотивацію синтаксичних дериватів. Не мотивують іменників дії значення починального, фінитивного, дистрибутивного, пердуративного, сатуративного, кумулятивного, аугментативного, делімітативного, інтенсивно-результативного,

семельфактивного РДД, бо префікс (зрідка суфікс) надає семантиці мотиватора значення ДВ, “ускладненого” ознаками інтенсивності, фазовості, визначеної тривалості й несумісного з вираженням тривалої дії, процесу. Пор.: *доспівати*₁ (1. Достигати. 2. Переслідувати) → *доспівання*, але *доспівати*₂ (пісню до кінця) → ∅; *перемінати*₁ (робити зміни) → *переміна 1*, але *перемінати*₂ (все, багато чого-небудь) → ∅; *заганяти*₁ (1. Примушувати увійти. 2. Гнати далеко. 3. Глибоко застромлювати) → *заганяння*, але *заганяти*₂ (почати ганяти) → ∅ та ін. Словотвірна “дефектність” мотиваторів із виразним значенням РДД зумовлена також тим, що вони не мають видової пари, тобто є одновидовими.

5. До семантичної структури більшості полісемічних дієслів української мови, крім прямого лексичного значення, входять переносні, спеціально-термінологічні, фразеологічно зумовлені, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Умови їхньої реалізації у ВДІ неоднакові. **Стилістичне маркування** дієслівного значення здебільшого спричиняє обмеження його словотвірних можливостей. Пор.: *кидати 1* (примушувати летіти, падати) → *кидання, кидій 1 // кидальник 2*, але *кидати 3* (**перен.** швидко, часом недбало казати) → ∅; *м'яти* (перетворювати в рідку масу) → *м'яття, м'яльник, м'яло // м'ялиця 1, м'яльня*, але *м'яти 5* (**перен.** нерішуче, повільно говорити) → ∅, *ухвалювати*₁ (приймати колективне рішення) → *ухвалювання*, але *ухвалювати*₂ (**заст.** дуже хвалити, вихваляти) → ∅; *затоплювати*₂ (покривати водою який-небудь простір) → *затоплювання*, але *затоплювати*₃ (**рідко.** сильно бити кого-небудь) → ∅; *вартувати 1* (охороняти) → *вартування // варта 2, варта 1* (сторожа), *вартівник*, але *вартувати 3* (**діал.** коштувати) → ∅ та ін. За ступенем реалізації словотвірного потенціалу у ВДІ дії (від найвищого до найнижчого) значення полісемантичних дієслів сучасної української мови можна розташувати так: прямі (найуживаніші), спеціально-термінологічні, переносні, розмовні, застарілі, рідковживані, діалектні та фразеологічно зумовлені.

Отже, багатозначні дієслова сучасної української мови мають великий словотвірний потенціал, який вони активно (хоча і неоднорідно) реалізують під час творення ВДІ. В українській мові значна кількість полісемічних дієслів поєднує у своїй семантичній структурі словотвірно активні та словотвірно інертні ЛСВ. Можливість виникнення віддієслівних іменникових утворень, їхня кількість, семантичні різновиди залежить передусім від валентних можливостей дієслова-мотиватора й зумовлена семантичними, лексико-граматичними, стилістичними та екстралінгвістичними чинниками, що діють комплексно, а тому не завжди підлягають виокремленню й перелікові.

На реалізацію словотвірного потенціалу дієслова у сфері девербативів-іменників впливають також чинники формального плану. Проте вони пов'язані з характеристикою дієслівної лексеми загалом і не виявляються на рівні ЛСВ.

Література

Арутюнова, Н.Д.: Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. Наука, Москва, 1976.

Ацаркина, Т.А.: Семантика глагола и его словообразовательные возможности (на материале глаголов движения в польском языке в сопоставлении с чешским и русским). In: Проблемы изучения отношений эквивалентности в славянских языках / Под ред. С.Сятковского и Т.С.Тихомировой. М., 1997, с. 215 – 222.

Виноградов, В.В.: Об основном словарном фонде и его семантико-словообразующей роли в истории языка. In: Избранные труды. Лексикология и лексикография. Наука, Москва, 1977, с. 47-68.

Грушко, Н.Е.: Деривационный потенциал глагола и его словообразовательная парадигма. In: Вопросы словообразования в индоевропейских языках: Форма и значение, Томск, 1985, с. 56-69.

Ермакова, Д.Ф.: Взаимобусловленность семантики слова и его словообразовательного потенциала: синхронный и диахронический аспект. In: Семантика языковых единиц: Доклады V Международной конференции, Москва, т. 1, 1996, с. 179-181.

Морозова, Т.С.: Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01, Москва, Ин-т русского языка, 1980.

Уфимцева, А.А.: Семантика слова. In: Аспекты семантических исследований, Москва, 1980, с. 5-80.

Янценецкая, М.Н.: К вопросу семантической соотносительности глаголов и отглагольных существительных. In: Материалы по грамматике и словообразованию говоров, Красноярск, 1976, с. 61-69.

Янценецкая, М.Н., Грушко, Н.Е.: Значение глагола и его словообразующие возможности. In: Глагол в языке и речи, Кемерово, 1986, с. 134-138.

Summary

The article is devoted to a complex researching of motivational relations in the sphere of word-formation of the verbal nouns of the modern Ukrainian language. The author also pays attention to the system description of derivational potentiality of the significant verbs in the sphere of the verbal nouns of the Ukrainian language. The article gives hierarchy of semantical factories that have influence on realization of derivational possibilities of the verb.

Стан та перспективи дослідження української літературної мови середнього періоду

Чуба Галина

Ягеллонський університет

Вивчення української літературної мови середнього періоду (за періодизацією О. Горбача [Горбач 1993]), незважаючи на понадстолітню традицію, залишається одним із ключових питань українського історичного мовознавства. Увага дослідників зосереджується насамперед на другій половині XVI – першій половині XVII ст., періоді найбільшого розквіту староукраїнської літературної традиції.

Дослідження у цьому напрямку започаткувала праця П. Житецького “Очерк истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв.” [Житецкий 1889], у якій було зроблено першу спробу синтетичного аналізу мовних фактів та подій історичного, культурного, суспільного характеру. Дослідження у цьому напрямку продовжила праця І. Огієнка “Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол” [Огієнко 1930]. Особливостям функціонування української літературної мови середнього періоду присвячено також відповідні розділи у працях синтетичного характеру – у першому томі “Курсу історії української літературної мови” за ред. К. Білодіда [Курс 1958] та “Історії української літературної мови” П. Плюща [Плющ 1971]. Представлений у цих роботах аналіз мовного матеріалу, незважаючи на кілька десятиліть, що минули з часу їх написання, не втратив своєї актуальності. Проте т. зв. “зовнішня” історія мови (у контексті розвитку суспільства, соціально-економічної, політичної та культурної історії народу), навіть у, видавалося б, класичних працях П. Житецького та І. Огієнка, представлена однак тенденційно, у парадигмі “національної” історіографії; праці ж радянського періоду хибують “класовим” підходом до інтерпретації подій та фактів. (Критику таких підходів в історіографії див. [Яковенко 2002: 13 і далі]). Ідеологічні штампи про католицьку експансію, масове віровідступництво у середині XVI – на початку XVII ст. української шляхти, насильницьку полонізацію та покатоличення широких народних мас, примусове обмеження вживання української (“руської”, “простої”) мови та витіснення її польською в державних інституціях, тим більше, інтерпретація цих фактів у категоріях національної зради (у працях початку XX ст.) або класової

боротьби (у працях радянського періоду), у сучасних умовах, зрозуміло, не витримують критики.

Багато застережень викликає інтерпретація мовної історії середнього періоду у найновішій “Історії української літературної мови” В. Русанівського [Русанівський 2002]. Праця, щоправда, позбавлена ідеологічних штампів, проте поза увагою автора залишилась ціла низка важливих проблем, зокрема, мовна ситуація на руських землях у середині XVI – першій половині XVII ст, а такий лінгвістичне явище як “проста” мова у праці не розглянуто взагалі. Дискусійною є й запропонована автором періодизація, у якій середній період спеціально не виділено (про що свідчать хоча б назви розділів: “Літературна мова післямонгольської доби (друга половина XIII–XVI ст.)” [Русанівський 2002: 44-76] та “Розквіт староукраїнської мови літературної мови (XVII – перша чверть XVIII ст.)” [Русанівський 2002: 77-128]).

Одним із найбільш ґрунтовних опрацювань, присвячених вивченню української літературної мови середнього періоду, є, на жаль, мало відома в Україні, книга А. Мартеля “Польська мова на руських землях” [Martel 1938]. У праці на багатому фактичному матеріалі представлено мовну ситуацію на руських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Автор схарактеризував актову мову на територіях, що входили до складу різних державних утворень (Речі Посполитої та Великого князівства Литовського), а також зміни у ній, зумовлені новим історичним контекстом – укладенням Любінської унії 1569 р. Мова літератури (*la langue des écrivains*) того часу, згідно з А. Мартелем, існувала у двох варіанта – на церковнослов’янській основі та живій розмовній, особливості функціонування кожної з них автор розглядає в окремому розділі. Серед причин виникнення такої мовної ситуації, дослідник називає ренесансний світогляд, цивілізаційні зміни (як-от, нова колонізація земель), вплив протестантизму, поширення католицького шкільництва, насамперед єзуїтських шкіл, а також зміну ситуації всередині самої православної церкви, зокрема, виникнення православних вищих шкіл.

Найновіші лінгвістичні дослідження середньої доби зосереджуються в основному на кількох ключових проблемах – аналізі мовної ситуації та з’ясуванні природи “простої” мови – книжної літературної мови цього часу (деякі автори для її окреслення вживають термін “руська”, див.: [Морозова, Темчин 1997: 14]), її взаємодії з церковнослов’янської та актовою. Зокрема, аналіз мовної ситуації на руських землях у другій половині XVI-XVII ст. є предметом дослідження Н. Толстого у праці “Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII вв.)” [Толстой 1998]. Учений визначає її як

“гомогенну багатомовність” – древньослов’янська, західноруська (українсько-білоруська) та польська, що іноді ускладнювалась латинською мовою і тоді переходила у гетерогенну [Толстой 1998: 118]. Характеризуючи тогочасну мовну ситуацію, вчений зокрема зазначає: “У другій половині XVI і на самому початку XVII ст. мовна ситуація у Західній Русі була дуже своєрідною. [...] різні маніфестації літературної мови утворювали такий широкий спектр, з численними переходами та відтінками, в якому з одного боку розташовувалась польська мова (теж слов’янська!), а з протилежного – древньослав’янська у досить чистому вигляді (тобто, близька до епохи другого південнослов’янського впливу XIV–XV вв.). Середнє положення займала західноруська літературна мова ..., що в одних випадках більше наближалась до білоруського народно-розмовного субстрату, в інших – до українського, але в принципі вона ніколи не була фіксацією того чи того білоруського або українського діалекту, а становила часто експеримент створення своєрідного літературного койне, основними носіями та споживачами якого була нова міська дрібна та середня торгова буржуазія, військова верства, почасти міське та сільське духовенство і дрібна шляхта” (118-119).

Дещо інакше, а саме, як церковнослов’янсько – руську двомовність окреслює мовну ситуацію на руських землях другої половини XVI–XVII ст. Б. Успенский [Успенский 1987]. Така ситуація, зазначає вчений, яскраво контрастує з диглосією у Московській Русі: “тоді, як у Моск. Русі функціонує одна літературна мова (ц.-сл. великоруської редакції), у Півд.-Зах. Русі співіснують дві літературні мови: поруч із ц.-сл. мовою (спеціальної півд.-зах.-рус. редакції), у цій функції тут виступає також так звана «проста або руська мова»” [Успенский 1987: 260]. Доказом цього можуть служити хоча б глоттоніми: якщо в Московській Русі “руський” при окресленні літературної мови стосувався церковнослов’янської, тобто “руський” і “словенський” були синонімами, то у Південно-Західній Русі цей епітет позначав мову, що протистояла церковнослов’янській, тобто, “руський” та “словенський” виступали антонімами [там же].

Чи не найповнішу на сьогодні характеристику “простої мови” представив М. Мозер у статті “Що таке ‘проста мова’?” [Мозер 2002]. Автор підходить до розгляду проблеми багатоаспектно: аналізує походження глоттоніму “проста мова” (зокрема, наводить цікаві паралелі між “простою руською” та “простою німецькою” мовами), розглядає взаємовідношення “простої мови” та актової, характеризує такі риси “простої мови” як поліфункціональність, надрегіональність та нормованість, торкається проблеми кодифікації “простої мови”, розкриває причини її занепаду. М. Мозер, зокрема, стверджує, що

“«Проста мова» являє собою літературно оброблений, надрегіональний різновид білоруської та української мов середнього періоду, що виникла на основі спільної ‘руської’ (українсько-білоруської) ділової мови, яка, навіть виявляючи певні риси народних української та білоруської мов, зазнала настільки сильного впливу з боку польської мови і польських текстових зразків, що дослідники часто піддавали сумніву її ‘білоруськість’ чи ‘українськість’. Щодо церковнослов’янських елементів, то вони у більшості ‘простомовних текстів’ є лише лексичними чи морфологічними вкрапленнями, які можна трактувати як запозичення з давньої літургічної мови” [Мозер 2002: 221], однак, зазначає далі вчений, “Незважаючи на наявність у ‘простій мові’ польських та церковнослов’янських елементів, її статус визначався насамперед у протистоянні до цих двох мов” [Мозер 2002: 222]. Доказом такого протистояння можуть служити переклади на “просту мову” текстів конфесійного змісту. Як слушно зауважує М. Мозер: “Якщо вислів ‘проста’ мова взагалі й уживався, то лише у зв’язку з релігійними текстами, і лише на їх основі формувалися певні мовні програми” [Мозер 2002: 232].

Проведений аналіз дозволив авторів прийти, зокрема, до таких висновків: “У сучасному вживанні вираз ‘проста мова’ має насамперед значення ‘необроблена’, ‘знижена’, що не відповідає суті ‘простої мови’, яка в принципі характеризувалась усіма рисами літературної мови” [Мозер 2002: 224]; “... «проста мова» у дійсності була не народною мовою, а чимось на кшталт ідеалу мови української та білоруської шляхти” [Мозер 2002: 237]; “... [‘проста мова’] ні в хронологічному, ні в структурному відношенні не творить справжньої сполучної ланки між церковнослов’янськими традиціями та новими [українською та білоруською – Г. Ч.] літературними мовами” [Мозер 2002: 227].

Серед найновіших опрацювань (маємо на увазі останні 25 років) різним аспектам історії української літературної мови середнього періоду присвячено розвідки А. Болек [Bolek 1983], Д. Фріка [Фрік 1992], В. Німчука [Німчук 1996], Н. Морозової та С. Ю. Темчин (автори аналізують взаємовідношення “руської” та церковнослов’янської мов) [Морозова, Темчин 1997], В. Мякішева (автор, зокрема, пропонує диференціювати “просту” та “руську” мови) [Мякішев 2000]; А. Наумова (вчений зупиняється на співіснуванні та взаємодії у цей час різних мов – грецької, церковнослов’янської, польської та латинської) [Naumow 2002] та ін.

В останні роки активізувалось видання пам’яток, зокрема, широкому науковому загалові стали доступні тексти Учительного євангелія у перекладі М. Смотрицького 1616 р. [The Jevanhelije učytelnoje 1987], Пересопницького Євангелія 1556-1561 рр.

[Пересопницьке Євангеліє 2001], Волинського Євангелія 1581 р. [Волинское рукописное Евангелие 2003], Скотарського учительного Євангелія 1585 р. [Скотарське учительне євангеліє 1997], “Ключа царства небесного” 1587 р. Г.Смотрицького [Смотрицький 2005], перекладів на “просту мову”, зокрема, [Wielkie zwierciadło 2004]; продовжується вивчення мови окремих пам’яток (як-от, [Добосевич 2003], [Мосієнко 2003], [Німчук 1997], [Чепіга 2001] та ін.), мови окремих “простомовних” авторів, зокрема, М.Смотрицького [Фрік 1992], [Pugh 1996]. (Бібліографію праць кінця XIX – третьої чверті XX ст., присвячених вивченню української літературної мови середнього періоду, а також видання пам’яток див.: [Чепіга 2001: 15-16]. Численна бібліографія з аналізованої проблематики також у [Мозер 2002: 256-260]).

Окреслюючи напрямки наступних досліджень української літературної мови середнього періоду, зупинимось на тих, що стосуються вивчення “простомовних” перекладів Біблії, що є основним об’єктом нашого зацікавлення.

Кілька загальних зауважень.

Із другої половини XVI ст. було зроблено спроби розширити сферу вживання “простої” мови на богослужбову практику, прикладом чого можуть служити переклади Святого Письма “простою” мовою, насамперед Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 р. Його списки – Волинське Євангеліє 1581 р. та фрагмент, вміщений у Літківському Євангелії кінця XVI ст., вказують на певну популярність цього тексту. Однак наступні пошуки у цьому напрямку серед православних перервали, як видається, дискусії навколо мовного питання, що розгорнулися у кінці XVI ст. Як зауважує Д. Фрік, у виробленні політики щодо використання “простої” та церковнослов’янської мови церква керувалась поняттями ритуальної та апостольської мови [Фрік 1992: 211], при цьому функція ритуальної відводилась виключно церковнослов’янській, що засвідчило видання церковнослов’янською мовою Острозької Біблії 1581 р.

Більшу реалізацію ідея перекладу Святого Письма “простою” мовою знайшла у середовищі протестантів. Перу протестантських авторів належить авторство трьох збережених “простомовних” перекладів Біблії: Крехівського Апостола 60-х років XVI ст., Нового Заповіту у перекладі В. Негалевського 1581 р. та В. Тяпинського близько 1570 р. Лише один із згаданих текстів – Новий Заповіт В. Тяпинського – вийшов друком, інші тексти – це рукописи. І. Огієнко, досліджуючи виправлення у Крехівському Апостолі, прийшов до висновку, що його текст готували до друку, проте певні обставини завадили реалізації цього заміру [Огієнко 1930: 174].

Значно частіше переклад біблійного тексту “простою мовою” здійснювали з дидактичною метою. “Простомовні” фрагменти біблійного тексту вводили в учительні Євангелія – збірники недільних та святкових читань, що представлені численними (біля ста) рукописними списками та двома виданнями – 1616 р. та 1637 р. Фрагменти євангельського тексту вміщено також у збірниках для читання у протестантських зборах. (Таким є, зокрема, список початку XVII ст. з фондів Національного музею у Львові, інв. номер 6319).

Частина згаданих пам’яток уже стала об’єктом лінгвістичного аналізу (наприклад, [Огієнко 1930], [Чепіга 2001], [Мосієнко 2003], [Грузинский 1912], [Німчук 1997], [Добосевич 2003], [Janów 1929]), що однак не зменшує зацікавлення ними серед істориків мови. Напрямки наступного дослідження цих текстів видаються такими:

1) У рамках “історії мовної поведінки” (термін С. Боравського). Згідно із С. Боравським, кожен збережений текст – це реалізація конкретної мовної поведінки, що наслідує певний зразок мовної поведінки (підкреслення мої – Г. Ч.). “Завданням історика мови, – пише вчений, – є опис мовної поведінки з урахуванням тих чинників, які зумовили виникнення тексту, його засвоєння та наступне перетворення у зразок, і, взагалі, творення комунікативної традиції в межах спільноти” [Borawski 2000: 58]. Такий підхід до дослідження “простомовних” біблійних перекладів видається дуже вдалим. Їхні автори неодноразово підкреслювали функціональний аспект використання “простої мови”, що мала приблизити біблійний текст слухачеві, зробити його зрозумілішим, а також орієнтацію на соціально окресленого адресата. Так, у передмові до Пересопницького Євангелія Михайло Василевич пише, що переклад здійснено “для лепшого вырозуменя люду христіанского посполитого” (підкреслення мої – Г. Ч., цитую за [Пересопницьке Євангеліє 2001: 392]). Аналогічне пояснення вміщує у передмові до свого перекладу В. Негалевський: “а ижем то [переклад на “просту мову” – Г. Ч.] учинил за намовою и напомниманием многих учоных богобоинных, а слово Божее милующих людей, которые писма полского читати не умеют, а языка словенского, читаючи писмом рускимъ, выкладу з слов его не розумеют” (цитую за [Bolek 1983: 29]). Такий підхід до дослідження “простомовних” біблійних перекладів дозволить, як нам видається, розкрити механізми функціонування “простої” мови як засобу комунікації у визначених комунікативних умовах в межах певної комунікативної спільноти.

2) Вивчення “простомовної” норми. Такому дослідженню сприяє жанрова гомогенність та текстова тотожність вказаних вище пам’яток. Виявлені у “простомовних” біблійних перекладах закономірності дозволять зробити висновки про природу норми “простої мови” та

вкажуть співвідношення у ній об'єктивного та суб'єктивного компонентів, зіставлення ж з іншими “простомовними” текстами виявить основні тенденції розвитку.

3) Опис “прямої” мови. Джерелами усіх “простомовних” біблійних перекладів були церковнослов'янські та польські тексти, зокрема, при перекладі Пересопницького Євангелія, крім церковнослов'янського джерела-основи, було використано польський переклад Нового Заповіту С. Мужинівського (1551), переклад Крехівського Апостола здійснено насамперед на основі кальвіністської Біблії 1563 р. з використанням церковнослов'янських джерел, Євангеліє В. Негалевського опирається на Новий Заповіт М. Чеховица 1577 р. (детальніше про джерела цих та інших пам'яток див.: [Мозер 2002: 233]). Зіставляючи мову оригіналів та “простомовних” перекладів, можна встановити релевантні риси “простої” мови у порівнянні з польською та церковнослов'янською, в опозиції до яких, як вказує М. Мозер, “проста мова” й була вироблена [Мозер 2002: 223]. Такий аспект вивчення “простої” мови запропонував М. Гардзанити (див. [Мозер 2002: 223, покликання 4]).

Звичайно, дослідження “простомовних” текстів далеко не обмежуються трьома запропонованими нами напрямками, проте навіть вони, як видається, сприятимуть розумінню природи такого культурно-лінгвістичного явища, яким була “проста” мова, та допоможуть здійснити її синтетичний опис.

Література

Горбач, О.: Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. In: Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. Львів 1993, с. 7-12.

Грузинский, А. С.: Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке: Летковское Евангелие. In: Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 22, вып. III. Киев 1912, с. 81-124.

Добосевич, У.: Українська мова в учительному Євангелії середини XVII ст. In: Мова в часі і просторі. Діалектологічні студії. Вип. 1. Львів 2003, с. 45-63.

Вольнское рукописное Евангелие XVI века. In: Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем 11 / 2003, с. 73-196.

Житецький, П.: Очерк истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. Киев 1889.

Курс історії української літературної мови. За ред. І. К. Білодіда. Т. 1. Київ 1958.

Мозер, М.: Что такое «простая» мова? In: Studia Slavica Hungarica 47(3-4) / 2002, с. 221-260.

Морозова, Н., Темчин С.: Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского. In: Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne. T. 2. Kraków 1997.

Мосієнко, В.: Українська пам'ятка з виразними ознаками живого мовлення. In: Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем 11 / 2003, с. 197-212.

Мякишев, В.: «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей. In: Studia Russica XVII. Budapest 2000, p. 165-172.

Німчук, В.: Конфесійне питання і українська мова кінця XVI — XVII століть. In: Берестейська унія і українська культура XVII століття. Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. Львів 1996, с. 1-32.

Німчук, В.: Передмова. In: Скотарське учительне Євангеліє ..., с. 5-17.

Огієнко, І.: Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол. Варшава 1930.

Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. Київ 2001.

Плющ, П.: Історія української літературної мови. Вища школа, Київ 1971.

Русанівський, В.: Історія української літературної мови. АртЕк, Київ 2002.

Скотарське Учительне Євангеліє — український гоміліар 1588 року (Текст рукопису підготував і видав М. Кочіш). Сомбатгей 1997.

Смотрицький Г. Ключ царства небесного 1587 р. Підготували до друку В. Мосієнко та В. Німчук. Житомир 2005.

Толстой, Н.І.: Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI – XVII вв.) In: Избранные труды. Том II: Славянская литературно-языковая ситуация. Языки русской культуры, Москва 1998, с. 102-147.

Успенский, Б.: История русского литературного языка (XI—XVII вв). München 1987.

Фрік, Д.: Мелетій Смотрицький і руське мовне питання. In: Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. 24: Праці філологічної секції. Львів 1992, с. 210-229.

Чепіга, І.: Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. In: Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 ..., с. 13–54.

Яковенко, Н.: Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Критика, Київ 2002.

Bolek, A.: Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą” w XVI i XVII wieku. In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DCXXXIII. Prace językoznawcze. Z. 74 / 1983, s. 27-33.

Borawski, S.: Wprowadzenie do historii języka polskiego. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.

Janów, J.: Język ruski w ewangeliarzu kaznodziejskim z Trościańca XVI w., wstęp i część I: Cechy fonetyczne. In: Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. R. IX (1929), z. 2, s. 197-206.

The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj. With an Introdukcion by A. Frick. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Text. Volume II. 1987. .

Pugh, S. M.: Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Research Institute, Cambridge, Massachusetts 1996.

Martel, A.: La langue polonaise dans les pays ruthènes. Lille 1938.

Naumow, A.: Język – deklaracja przynależności czy narzędzie? In: Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej. Kraków 2002.

Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Joanna Prysłopskiego z 1732 roku. Opracowanie rękopisu E. Rudolf-Ziółkowska. Lexis, Kraków 2004.

Summary

The article contains the inspection of the newest research The Ukrainian literary language second half of the 16th century to first half of the 17th century and suggested directions of the next researches.

Відбиття фонологічної системи української мови в антропонімії XVI – початку XVII ст.

Маліневська Наталя

Університет імені Палацького в Оломоуці

Українська антропоніміка закономірно вважається одним із найбільш розвинутих напрямків вітчизняного мовознавства, хоча зародження її припадає на XIX, а основний період розвитку – на XX століття (Українська мова 2000: 29). Антропонімія перебувала в полі наукових зацікавлень таких видатних учених, як М.Сумцов, І.Панькевич, В.Сімович, І.Крип'якевич. Проблеми антропоніміки знайшли своє відбиття і в роботах відомих мовознавців середини і другої половини XX ст.: Л.Гумецької, М.Жовтобрюха, Ю.Карпенка, С.Бевзенка, В.Німчука. Перспективність досліджень у цій галузі підтверджує і значний доробок протягом останнього десятиріччя (праці В.Денисюка, Л.Белей, Б.Близнюк, О.Добровольської, І.Льченко, Г.Панчук, Л.Петрової, В.Шульгача, Н.Рульової, І.Фаріон та інших). Якщо на ранніх етапах розвитку антропоніміки мовний матеріал розглядали переважно крізь призму етнографії, то невдовзі діапазон підходів до нього зазнав значного розширення. Зокрема, об'єктом дослідницької уваги стали питання етимології, структури і семантики антропонімів, їхнього правопису, словотворчих особливостей, частотності уживання та стилістичного використання.

У більшості робіт мовні факти розглянуто в діахронічному плані. Найґрунтовніше історія розвитку української антропонімійної системи висвітлена в монографіях М.Л.Худаши „З історії української антропонімії” (1977), Р.Й.Керсти „Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування” (1984); серед авторів наукових розвідок на цю тематику – І.Сухомлин, В.Франчук, Р.Осташ, Л.Масенко, В.Горпинич. Базою для досліджень стали антропоніми зі староукраїнських писемних пам'яток XIV – XVIII ст., в основному ділового стилю, опублікованих протягом тривалого періоду вивчення історії української літературної мови. Значно меншою мірою вивчено ще не опубліковані пам'ятки з рукописних писемних фондів.

Об'єктом нашого дослідження стали рукописні тексти актової книги Кам'янецького міського магістрату за 1597 – 1604 рр. (фонд 39, справа 19 Центрального державного історичного архіву України), метою – висвітлення повноти та особливостей відбиття тогочасної фонологічної системи української мови засобами латинської графіки. Цілісна фонетична система української антропонімії ще не була

об'єктом уваги в окремих наукових розвідках, хоча деякі її риси розглядали Р.Керста, Л.Гумецька, Р.Осташ у зв'язку з основною тематикою згаданих вище їхніх праць.

Ділова писемність XVI – XVII ст. відзначалася жанровою розмаїтістю. Не були винятком і наші джерела.

Як указують дослідники, писемній мові цього періоду притаманна тенденція відрізнятися від звичайної розмовної; зокрема, різниця свідчила і про певне соціальне розшарування суспільства. Одним із засобів розмежування майже завжди був потяг до іншомовності, що дуже наочно репрезентоване широким використанням латинської мови в польській діловій і загалом культурній сферах (Матвієнко 1995: 8). Цілком зрозуміло, що за часу перебування українських земель у складі Речі Посполитої іноземна мова інтенсивно проникала до української офіційно-ділової писемності. Про це свідчать численні латинські та польські фрагменти в ділових документах судово-адміністративних установ України. Більше того, у деяких воєводствах, наприклад у Подільському, судове діловодство велось латинською мовою (Матвієнко 1995: 13). Тексти досліджуваної актової книги також написані латинською мовою, почасти – польською. Проте значним виявився і вплив живомовного фактора, зокрема, в українських антропонімах, висока концентрація яких традиційно характерна для ділових документів.

Це пов'язано з тим, що „...до запровадження кодифікованого права, а отже, обов'язкової державної нормалізації вживання особових назв, засвідчені писемними пам'ятками засоби офіційної, адміністративно-юридичної ідентифікації особи на всій Україні базувалися на звичаєвому праві: людину в офіційній практиці в різних документах записували так, як її звали в побутовому оточенні” (Худаш 1977: 52). Таким чином, у більшості випадків писемними джерелами відбито живе або максимально наближене до нього звучання українських антропонімів. Це підтверджують і наші пам'ятки, де віднаходимо специфічні українські імена, як *Lesko* (19: 7, 24)*, *Tymko* (9, 26), *Marko* (65, 13), *Taras* (14a, 1), *Wasko* (16a, 13), *Nazarko* (237, 48), *Jacko* (16a, 5). Водночас треба враховувати й ту обставину, що в актовій книзі, як і в усіх писемних пам'ятках цього типу, фіксувалася значна кількість імен та прізвищ, у написаннях яких було допущено перекручення, помилки, неточності. Це залежало від ступеня сприйняття писарями звукового характеру української мови та загального рівня їхньої освіченості і грамотності. Більше того, типовою була і полонізація та латинізація ряду особових назв: *Lechnowic* (19:16, 13), *Zubiec* (29a, 1), *Janusz* (35, 17), *Nadzieia* (62, 6), *Tarasio* (84, 7), *Ioan Dostoycki* (57, 1), *Ioannes* (103, 39), *Barbara* (126, 1), *Piotrowski* (157a, 18), *Martinus* (180,

35), *Nazareus, Nicolaus* (181, 14). Дослідники зазначають, що „подібні факти засвідчення у латино-польських та старопольських писемних історичних пам'ятках давньоукраїнської антропонімії зустрічаються ще навіть у XVIII ст.” (Худащ 1977: 42). Оскільки документи до актової книги вносилися різними писарями (про це свідчить несхожість почерків, різний стиль оформлення), то навіть те саме ім'я трапляється в різних графічних варіантах: *Lawryn* (19: 18, 24), *Lauren* (95a, 30), *Laurent* (139, 4). Попри всі названі особливості, наявний мовний матеріал дає нам можливість виявити основні диференційні риси фонетичної системи української мови як у галузі вокалізму, так і консонантизму. Розгляньмо їх послідовно.

Вокалізм:

1. На місці етимологічного *h* у коренях слів у пам'ятці зафіксовано [i], хоча словоформ, що ілюструють цю рису, нараховуємо небагато: *Pradid* (19: 4, 7; 5a, 14; 10a, 38; 21a, 39), *Hlibkov* (5, 1), *Swiczka* (86a, 17), *Milczan* (21a, 27), *Pradidova* (21:102, 36); можна говорити про високу частотність їх уживання. В окремих словах у цій позиції з'являється дифтонг [ie]: *Bielas* (19: 33, 22), у тому числі й на місці „нового *h*”: *Kamieniecki* (259, 14). Його поява, на нашу думку, зумовлена впливом польської фонетико-орфографічної системи.

2. Текстами актової книги не засвідчено прикладів історичного чергування етимологічних /o/, /e/ з /i/: *Fedor* (19: 9a, 7; 24a, 32; 35, 17; 70a, 29; 120a, 6; 125, 6), *Prokop* (22, 18; 21: 54, 21), *Jusipovna* (19: 48a, 20), *Jakov* (65a, 13), *Anton* (61, 11; 66a, 29; 21: 61, 1), *Wowdia* (19: 48, 32), *Kovalovna* (262a, 35). Тенденція до збереження давнього голосного узгоджувалася з панівним етимологічним принципом староукраїнської мови і переважала також в інших текстах цього періоду, писаних латиницею (Маліневська 2005: 55). Підсилювалася вона і традиціями польської орфографії.

3. Характерною українською рисою, послідовно представленою в нашому джерелі, є [o] на початку слова. Відомо, що початкове [a] в запозичених християнських іменах починає зазнавати цих змін ще в давньокиївську добу, але навіть документи XVI ст. залежно від конкретного імені широко подають обидва варіанти звучання (Керста 1984: 47-48); як відомо, в [o] перейшов і звук [e] після втрати [j] на початку слова. В актовій книзі значну чисельну перевагу мають форми з [o]: *Omelian* (19: 26, 35; 212a, 1), *Olena* (27a, 9; 67, 1; 296, 24), *Olexa* (109a, 16; 112a, 35; 121, 29; 21: 64, 25; 153a, 4), *Olexy* (19: 45, 42), *Olexij* (112a, 23), *Olexiey* (103, 21), *Onton* (109a, 24; 145, 23), *Orynka* (174a, 18; 179, 33), *Ostafiey* (185, 32). Початковий [a] засвідчений лише кількома іменами чи їх варіантами: *Andrey* (19: 16, 35; 103a, 11; 21:8, 19), *Anton*

(19: 56, 31; 21: 61, 1), *Alex* (19: 247a, 9), *Axenty* (47a, 12; 18, 6), *Anastasia* (22a, 18).

4. Звуки [e] та [и] в ненаголошеній позиції майже завжди передаються згідно з правилами орфографії: *Petro* (19: 17, 34; 18a, 40), *Omelian* (26, 35), *Semko* (27, 24), *Stepan* (42a, 5; 129, 1; 128, 33), *Stepanova* (244, 31), *Stepanicha* (21: 27, 32), *Stecko* (8, 4), *Tymko* (19: 224a, 29). Як виняток можна розглядати словоформу *Nalevayka* (21: 71, 22).

5. Властивим для документів актової книги є вживання повноголосих форм: *Wolosik* (19: 18a, 40), *Holowczynya* (27a, 9; 111a, 16), *Solony* (33, 22; 69a, 16; 99, 28), *Toloczko* (39, 36; 60, 33), *Toloczka* (род. відмінок одн. – 42a, 19), *Korozawczyuc* (150, 28). Неповноголосся фіксуємо лише спорадично як вияв польської фонетики: *Młodnicki* (19: 122a, 14), *Paulus Wronka* (66a, 29).

Виразно відбиті текстами нашої пам'ятки й основні консонантні риси староукраїнської мови кінця XVI – початку XVII ст.:

1. Переважає фарингальний звук [ɣ]. Латинська графіка, на відміну від кирилиці, мала змогу послідовніше розрізнити звучання фарингального [h] та зімкненого [g]. Цю різницю підтверджує систематичне вживання графеми **h** на позначення першого з них як на початку, так і в середині слова: *Hlibkov* (19: 5, 1), *Harasim* (8a, 18; 14a, 1; 14a, 13; 95, 5), *Hawrysz* (95, 5), *Hanko* (10a, 38), *Horbaniec* (19a, 33), *Haska* (36, 26), *Hyrka* (60: 33), *Hryckova* (107, 14; 107a, 27), *Horpina* (184, 35), *Hrycko* (223a, 35), *Hodowani* (237, 18), *Hryhora* (21: 15, 3), *Bohdan* (20, 17).

Як правило, глухий [x] передається диграфом **ch**: *Chodak* (19: 212a, 29), *Zachar* (283, 21), *Iwachno* (187, 4), *Suchorada* (96, 8); поява цієї графеми на місці [h] є ще одним доказом його фарингального характеру: *Palachna* (141, 6). На користь цієї думки свідчать і словоформи з пропуском літер: *Mokrouzik* (19: 110a, 31; 121a, 30; 122, 3; 123, 5). Даниною польській фонетико-орфографічній традиції є написання нечисленних прізвищ та імен із [g], із яких лише одне стало в українській мові нормативним: *Gawa* (19: 84, 33), *Gregorius* (поруч із *Hrycko* – 62, 6), *Gutowa* (21: 16, 31), *Rozga* (19: 27a, 34), *Garncarz* (41a, 23), *Grubski* (48a, 41).

2. Привертає увагу засвоєння українською мовою запозичених грецьких імен зі звуком [f], не властивих східнослов'янській мовній групі. Без огляду на територіальну диференціацію [f] змінився в [п], [x], [хв], почасти зберігся (Керста 1984: 64-65). Значна частина антропонімів, зафіксованих текстами актової книги, зберігає звук [f], підлягаючи книжному впливу: *Fedor* (19:9a, 7), *Falbowski* (40a, 29), *Futara* (86a, 17), *Fenna* (92, 9), *Onofrey* (107a, 37), *Ostafiey* (111a, 6; 185,32), *Serafinowic* (273a, 10), *Felix* (21:28, 9), інколи для передачі цього звука

використовується диграф: *Philipo* (19:92, 1). Зазвичай [ф] переходить у [п], [в] чи [х] у частіше вживаних, повсякденних іменах або ж у зменшувальних, похідних від офіційних: *Stepan* (19:16, 13; 42a, 5; 129, 1), *Wekła* (128, 33), *Chimka* (263, 7), *Trochim* (21:79, 8).

3. Чи не найбільш прихованим завдяки впливу польської фонетико-орфографічної системи фонетичним явищем стала диспалаталізація приголосних, оскільки жива вимова антропонімів не завжди узгоджувалася з традиційним написанням: *Sienko* (19:5, 1), *Lechnowic* (16, 13), *Mielnik* (45, 42), *Wieliczko* (84, 7), *Wasil* (96, 8), *Miron* (178, 22). Проте і за таких обставин у пам'ятці віднаходимо достатню кількість прикладів, що дозволяють говорити про диспалаталізацію певних консонантних груп:

а) шиплячих, твердість яких підтверджена уживанням після них голосних непереднього ряду – *Czaplicz* (19:47a, 12), *Hawryszowa* (50, 14), *Marszałkowa* (108, 5), *Baranczuk* (125, 6), *Koczan* (21:64, 25), а також голосних у та е без появи і між ними: *Telczyz* (19:27a, 9), *Katryszyn* (92a, 35), *Hołowczyzna* (111a, 16). Очевидною була тверда вимова цих приголосних і перед іншими приголосними та в кінці слова: *Iwaszko* *Tołoczko* (19:4, 7), *Silniczka* (41a, 23), *Petrasz* (21:23a, 5). Такий характер артикуляції звуків підкріплювався й фонологічними особливостями польської мови, для якої характерні переважно тверді шиплячі;

б) губних приголосних, після яких перед е також відсутній і як показник палатального характеру звука: *Fedor* (19:9a, 7), *Petro* (17, 34), *Omelian* (26, 35), *Bezklubu* (59, 35);

в) передньоязикових зубних. Хоча на сторінках актових книг й трапляються невправні записи українських антропонімів на зразок *Mikita* (19:4, 7), *Harasim* (14a, 1), *Sienko* (19a, 33), *Petrik* (84, 33), у цілому виразно простежується намагання писарів диференційовано відбити вимову звуків. Так, найчастіше засобом на позначення пом'якшення приголосного виступає графема і після нього: *Kostiuk* (19:56a, 13; 57, 24; 21:54, 21), *Omelian* (26, 35; 212a, 1), *Kostia* (21:54, 21); значно рідше фіксуємо інший спосіб передачі: *Okuń* (19:90, 1). Щоправда, польська орфографічна система не мала можливості послідовно передати пом'якшення приголосного в усіх позиціях, чим пояснюється написання ряду онімів: *Kuzma* (19:93a, 20), *Wasko* (146, 6), *Hryc* (234, 19), *Stecko* (21:8, 4). У більшості випадків передньоязикові [т], [д], [н], [с], [ц] виступають твердими перед е та у: *Stepan* (19:16, 13; 42a, 5; 129, 1; 128, 33), *Semko* (27, 24; 240a, 40), *Stelmach* (21:114, 8), *Nytka* (16,31), *Tymko* (19:9, 26), *Procyk* (21:164, 17), *Martyn* (19:196, 1), *Styrnina* (86a, 28).

Достатньою кількістю прикладів ілюструється й ствердіння [р] як перед е та у: *Jaremko* (19:29a, 1; 116, 28; 21:33, 11), *Zaremba* (19:289, 11), *Hrycko* (62, 6), *Hryckowa* (92, 9; 107, 14; 107a, 27), *Hawrysz* (95, 5), *Ławryk*

(225, 33), *Kuryło* (21:7, 16), *Курьло* (82а, 12), так, природно, і перед іншими голосними непереднього ряду: *Petrus* (19:47, 19), *Roman Rudko* (116, 28). Але якщо диспалаталізація усіх зазначених вище груп приголосних пов'язана з нормами літературного мовлення, то ствердіння [p] відбиває в деяких лексемах і діалектні явища західноукраїнських говорів: *Andrey* (19:16, 35; 112а, 14; 21:8, 19), *Kudrawcza* (19:39а, 31; 54а, 10), *Kudrawiec* (236а, 46), *Burak* (156, 28), *Motra* (21:79, 8).

Латинська графіка в її польському варіанті мала засоби для диференціації на письмі твердого [л] та пом'якшеного [л']: перший звук позначала графема **L**, другий – **l**. Проте плутання цих графем приховує частину фактів диспалаталізації. І все ж, написання значної частини антропонімів, особливо прізвищ, дозволяє говорити про розрізнення цих звуків: *Tołoczko* (19:4, 7; 39, 36), *Wolosik* (18а, 40), *Solony* (33, 22), *Dederkało* (35, 17), *Melanka* (39а, 31), *Palaha* (46а, 34), *Palachna* (52, 27), *Stokało* (61, 11), *Łubkowski* (63, 8), *Ławryk* (68, 4), *Ławryn* (66а, 29; 71а, 27), *Łukian* (108, 18), *Daniło* (109а, 91), *Kobyłka* (288а, 17), *Pawłowa* (111а, 6).

До інших фонологічних явищ, спорадично відбитих текстами актової книги, належать:

а) нескладові [i] та [j]: *Paulo* (19:27, 9; 84, 33), *Boyko* (39а, 31), *Lauren* (95а, 30), *Onofrey* (107а, 37), *Andrey* (112а, 14), *Dauid* (21:166, 8), *Nalewayka* (71, 22);

б) подвоєння приголосних: *Skazennik* (19:16, 13; 286а, 12), *Fenna* (92, 9);

в) відсутність асиміляції за дзвінкістю-глухістю у префіксах: *Bezklubu* (19:59, 35; 60а, 4; 60а, 14; 116, 13).

Отже, українська антропонімія, відбита діловою писемністю XVI – початку XVII ст., фіксує важливіші нормативні фонологічні риси, джерелом яких є живе мовлення. Оскільки наші пам'ятки за рівнем відбиття живомовних фонетичних явищ узгоджуються з іншими текстами аналізованого періоду, у яких використано латинську графіку, це дозволяє говорити про високий ступінь сформованості фонологічної системи староукраїнської мови як бази нової літературної мови.

* Тут і далі ілюстративний матеріал цитуємо так: першою цифрою в дужках позначено номер справи в архівному фонді, другою – сторінку, третьою – рядок згори.

Література

Керста, Р.Й.: Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. Наукова думка, Київ 1984.

Маліневська, Н.: Фонетична система української мови XVII ст. – початку XVIII ст. і латинська графіка. Оломоуць 2005.
Матвієнко, А.: Передмова // Волинські грамоти XVI ст. Наукова думка, Київ 1995.
Худаш , М.Л.: З історії української антропонімії. Наукова думка, Київ 1977.
Українська мова. Енциклопедія. Вид. “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, Київ 2000.

Summary

This contribution focuses on the systems of vowels and consonants of the Old-Ukrainian language in the period of the late 16th, early 17th century. The analysis is performed on the material of anthroponyms, which were fixated in administrative manuscripts of that period. Regarding the results of this analysis, the author comes to the conclusion, that the phonologic system of the Ukrainian language of the examined period is characteristic with a high degree of normativeness.

Вияви фонем /р/ у поліських пам'ятках XVI-XVII ст.

Мойсієнко Віктор

Житомирський університет імені Івана Франка

Протоукраїнські діалекти успадкували від праслов'янської мови-основи твердий /г/ і м'який /г'/. Проте ще в доісторичну епоху у поліських говірках звук /г'/ утратив м'якість. Підтвердженням цьому слугують написання *а, у* замість *я, ю* після *р* у давньоукраїнських рукописах XI-XII ст. [Шевельов 2002: 250]. У ранню середньоукраїнську добу (XIV-XV ст.) прикладів із північноукраїнських пам'яток з подібними написаннями стає ще більше [Жовтобрюх 1979: 317; Півторак 1988: 158; Шевельов 2002: 252; Німчук 1997: 221-222]. Відзначимо, що у волинських (західнополіських) текстах цієї пори дослідники ствердіння *р* відзначають лише спорадично або не виділяють його взагалі: *врадити, затраслосє, ратуйте* в Четьї 1489, при домінуванні написань з м'яким *р'* [Гринчишин 1995: 261]; В.Курашкевич відзначав, аналізуючи галицькі та волинські грамоти XIV- XV ст., що сьогоднішня діалектна різниця між північними говорами зі ствердим *р* та південними зі збереженим м'яким *р'* чітко не простежується [Kuraszkiiewicz 1934: 95]; при характеристиці фонетичних особливостей Луцького Євангелія XIV П.Бузук нічого не зазначає про написання *р* [Бузук 1931: 114-128].

Дані сучасної лінгвогеографії не можна звести до єдиного пасма ізоглос щодо виявів *р* перед різними голосними. Перед *и<і* ізоглоса виразно протиставляє Полісся Середнє і Східне – південна межа на Середньому Поліссі проходить дещо на південь від Коростеня, на північ від Малина; західна по межиріччю Случі та Стиру – решті території *три', гри'б, пр'чи'на, ри'бойу* [АУМ I: к.19; II: к. 15-16]. Перед *а* (незалежно від походження) ті ж поліські говірки об'єднуються із волинсько-подільськими *пража, запражу, бурак* [АУМ III: к.18, 79]; приблизно такі ж межі поширення твердості *р* виділяє і М.Никончук *граз'* – південна ізоглоса на представленій карті, яка охоплює весь південь Житомирщини, не окреслена [Никончук 1994: к. 23]; *рабка, рабчи'к* – південна межа проходить майже по всій Житомирщині, за винятком говірок, суміжних з Вінницькою областю [Никончук 1994: к. 71].

Зауважимо, що в абсолютній більшості випадків у всіх досліджуваних текстах (проаналізовано 185 пам'яток із усіх регіонів

Полісся, щоправда, за XVI ст. із Східного Полісся текстів не збереглося) переважає м'яке *p'* у слові *уряд* та похідних. Тільки з твердим *p* відзначено написання слова *ратувати* та похідних.

Досліджувані тексти демонструють вочевидь тверду вимову *p* у повсякденному спілкуванні їх творців (авторів, переписувачів). Абсолютно превалює велярне *p* у відмінкових закінченнях: родовому - *-ра*, давальному - *-ру* та орудному - *-рох*. Найпоєднаніше писарі відображають тверде *p* в давальному, де із 37 уживань іменників на *-p* лише у семи випадках маємо *-рю*, причому 5 із них відзначено у західнополіських пам'ятках. Із написань *-ра/-ря-* всередині слів зафіксовано приблизно однакову кількість твердих і м'яких: 34 і відповідно - 41. Наведена статистика стосується передовсім ділових документів із актових книг. Щодо поєднаніх записів на двох Євангеліях кінця XVI та початку XVII ст., авторами яких є, найімовірніше, вихідці із Західного Полісся, то твердість *p* не виділена взагалі. Єдиний випадок *мєрыслоуци*, мабуть, свідчить передовсім про збіг *ы* та *і > и*, а не про твердість *p*. Зауважимо також, що і в західнополіських грамотах початку XVI ст. *p* переважно позначено м'яким. Зокрема у грамоті 1500 року при передаванні роздільної вимови після *p* ставить писар *ь*: *Григорьєвы(м)*, а в інших випадках, наприклад, після *з* - *ь*: *розьєжд(л)*. Навіть у пізніших пам'ятках ділового письма трапляються тексти, де палатальність *p'* очевидна. Зокрема в справі за 1593 рік писар послідовно позначає *p'*: *теперь вь маєтностяхь, насъ скарь* (скарай), *Володимерьскій*. Щоправда, в інших писарів за цей само рік відображення *p* традиційне, поліське - з відчутною перевагою твердості цього звука. Такі раптові „перепаді” при написанні окремих звуків можна прокоментувати тільки за умов, що: 1) справи писали різні писарі; 2) справа представлена в канцелярію із відповідною орфографією, яку місцевий писар не змінив, не адаптував під традиційний узус.

Значно менше відхилень від традиційної орфографії у друкованих творах. Причому, коли автор походив із Полісся, то відсоток передавання велярності *p* у пам'ятці набагато вищий, як, наприклад, в І.Потія, А.Римші, водночас майже не знаходимо відображення твердості *p* в автора „Лькарства...”, у полемічних творах Клирика Острозького. Цікаво, що у творах Герасима Смотрицького набагато частіше знаходимо тверде *p*, ніж у його сина Мелетія. Проте ця твердість відображена передовсім у кінці слів: *рицєра, лѣкара, калєндара, кгосподара*, хоч зрідка трапляються написання і з м'яким *p'* в кінці *калєндаря*. Про велярну вимову Г.Смотрицьким кінцевого *p* можуть свідчити виключні написання з *ь*: *калєндарь, тепєрь, внутрь*.

Зауважимо, що у досліджуваній пам'ятці графеми *ъ* та *ь* передають м'якість/твердість кінцевих приголосних послідовно: *лѣкаръ* ... *строитель* 31. В середині ж явно переважають написання з м'яким *р'*: *порядку* (3 випадки), *радивши* (4 випадки), *вѣратъ* (3 випадки), *двораны*, *израдно*, *спраженую*, *потвараетъ*, *притрсають*, *оукорають*. Поодинокі випадки ствердіння *р* у творах Петра Могили, друкованих у Києво-Печерській лаврі. Із літератури конфесійної найчастіше відображали твердість *р* писарі Житомирського Євангелія та Крехівського Апостола. Значно менше таких написань у Євангеліях В.Негалецького та Пересопницькому. Цікавий у плані відображення твердості/м'якості *р* Катехізис 1600 року. У мовленні писаря *р*, мабуть, був м'який. Не відзначено жодного випадку *ры* на місці *ри*. Написання ж, що відбивають твердість (їх не мало), напевно, слід пояснювати поліським впливом.

Північноукраїнські пам'ятки цього періоду на основі передавання на письмі твердості *р* об'єднуються із білоруськими. Хоч це явище відзначає Є.Карський у пам'ятках із усієї території Білорусі, починаючи від XIV ст., проте сам учений зауважує, що „всі білоруські говори можуть бути розділені на дві групи: південно-західну – твердоеру та північно-східну – м'якоеру” [Карський 1955: 307]. Не виключає спільного розвитку ствердіння *р'* у північноукраїнських та білоруських говірках П.Векслер, зауважуючи, що у київсько-поліській зоні початки диспалаталізації *р'* могли сягати доісторичних часів [Векслер: 202, 203]. Переважно, не знають ствердіння *р'* перед наголошеними рефlekсами *ѣ*, *'а* та *і*, *и* (<о) західні берестейсько-пінські говірки [Клімчук 1983: 100]. Таким чином, ствердіння *р'* слід уважати властиво південнобілоруською (праареалом якої були Поприп'яття та Поясельддя або племінні діалекти деревлян і дреговичів) консонантною рисою на всьому південно-західному киеворуському мовному просторі, що протиставлявся м'якоерому континууму: більшість південно-західних архаїчних українських, берестейсько-пінські та м'якоері білоруські (східні райони Вітебщини, Могильовщини та деякі говірки Гомельської області) [Скопненко 2001: 109]. Витоки цієї інновації сягають, найвірогідніше, ще передісторичної доби [Півторак 1988: 156-157]. Наразі годі запропонувати більш раціональне пояснення диспалаталізації *р'* (як, зрештою, *шиплячих* та *ц'*), аніж балтським впливом [Півторак 1988: 242]. Пробившись поодинокими написаннями у найдавніших писемних пам'ятках (XI ст.) із теренів Полісся, ця особливість стала домінуючою у канцелярській мові Великого князівства Литовського. Статистика відображення твердості/м'якості *р* у Статуті 1529 року майже повідсотково збігається із наведеною нами у північноукраїнських

текстах: *вряд* (1268) – *врад* (49); закінчення *-ра/-ря з(с)дря* (17) – *з(с)дра* (74); *ра/ря* всередині слова *порядок* (34) – *порадок* (25) [М'якишев 2005]. Ця поліська за постанням особливість згодом домінує у писемних текстах з усієї території Білорусі (навіть у північно-східній м'якоерій), а відтак стає літературною нормою. Така всепоглинаюча твердість *p*, очевидно, в другій половині XVI ст. в більшості регіонів Білорусі стає доконаним фактом. Зокрема, деякі писарі Мінської актової книги за 1582 рік *p* позначають виключно як тверде: *Соломерыцкога, Старыхъ Соломерычъ, прыхал, врадника, Соломерыцкому при Меньского, прыданым, чотыры, Лазаровичем, прычын* тощо [Акты: 1-12]. Така ж само послідавність щодо відбиття твердості *p* – у „Повісті про Аттілу” [Zoltan 2004: 108-199]. Подібних свідчень із північноукраїнських пам'яток ми не знаємо.

На українських теренах тверда вимова *p*, спочатку значно поширилася на південь (непоодинокі написання трапляються в південноукраїнських пам'ятках), проте в процесі становлення української літературної мови, її нормою не стала, залишившись поліською діалектною (пор. ще висновки Ф.Філіна [Филин 1972: 318]).

Поряд із численними прикладами написань із *-ра-, -ру-, -ры-* Є.Карський наводить не меншу кількість прикладів зворотного процесу – відбиття м'якості *p*, переважно поплутування *ры>ри*, і кілька випадків *ра >р-, ру >рю*. Допускаючи, що в Літописі Аврамки, писаному в Смоленську, та в перекладах Скорини це могло бути відбиттям живої вимови, проте ніяк цього не могло статися в південнобілоруських – Статуті 1588 р., Катехізисі 1562 р., Євангелії Тяпинського 1580 р., оскільки в живому мовленні мешканців цього краю м'якого *p* уже не було. Є.Карський вважає, що подібні написання – явище суто орфографічне [Карский 1955: 310]. Думаємо, що в даному випадку можна запропонувати й інше пояснення подібних написань. Зважаючи на те, що переважна більшість прикладів ілюструють саме м'якість *p'* перед *и* відповідно до етимологічного *ы* – 72 приклади, супроти 12-ти перед *ю* відповідно до *а, у*, не можна цілком заперечувати, принаймні у тих-таки південнобілоруських текстах, звичайного поплутування *ы – и*, яке так само часто трапляється і в північноукраїнських пам'ятках. Таке ж співвідношення наводить і дослідник Катехізису 1585 року А.Фаловський: *которѣи, добрихъ, которими* і лише *дарь* [Fałowski 2003: 38]. Скрупульозні ж статистичні підрахунки написань *p* у Євангелії Тяпинського, наведені І.Климовим, взагалі ставлять під сумнів білоруськість її творця. Такими кількостями вживань м'якого *p'*: *-рю* – 11 раз (у досліджуваних нами північноукраїнських пам'ятках не виявлено жодного випадку); тільки написання *трехъ четьрехъ, отворю, ударю*; після *p* абсолютно переважає *и/і*, наприклад, у префіксі *при-* лише

в дієсловах *прыпадывали* та *прышоломъ* відзначено твердість, але не відзначено її 486! раз [Клімаў: 14-15] – не може „похвалитися” жодна північноукраїнська пам’ятка. Погоджуючись із Євтимієм Карським у тому, що м’якого *p’* в поліських говірках у XVI ст. вже не було, все ж цілком можемо допустити, що поліщуки з Пінщини чи Берестейщини знали звук [и^і], перед яким *p* не палаталізувався, чим і пояснюються такі численні випадки *ры>ри* у Євангелії Тяпинського, Катехізисі 1562 року тощо. Надпоправні ж написання *p–, рю* відомі і в житомирських книгах: *с Каря(б)чева*.

У південних українських діалектах картина була дещо інакша. До XVI ст. носії більшості південно-західних українських говірок диспалаталізації *p’*, найімовірніше, ще не знали [Шевельов 2002: 811-812]. Нечисленні приклади із текстів пізньої давньоукраїнської доби носять все ж спорадичний, а не системний характер (пор. у Євсевієвому Євангелії *лазору гр–ди, спирю* замість *спироу* [Німчук 2001: 29]. Не відзначено жодного випадку ствердіння *p’* у п’яти галицьких грамотах, написаних у Львові протягом 1382 – 1413 рр.: *розвораньы, андрьяшь, дворьсковичь, писарь* (хоч тут же *петръ, дмитръ*), *марья, помораньскій, григорю рытерю, григорєви*. Прийменник/префікс *при* вживається тільки з дієзним *и* [Молдован 2000: 263-272]; у перемишльських (1353-1395): *го(с)по(да)рл, дворане, узор(д)рлтъ*, але *Гры(ц)ковою, прысудили, пры* [Купчинський 1986: 62-64]; у молдавських грамотах XIV-XV ст. написання *ра, ру* – непоодинокі: монастиру, сєнт–бра, господаря, проте В.Ярошенко не схильний пов’язувати їх виключно із розмовною буковинською стихією. Вплив середньоболгарської орфографії – очевидний [Ярошенко 1931: 20]. Антошин такі написання пояснює білоруським впливом [Антошин 1961: 27]; не відбито твердість *p* у Кам’янець-Стромилівському Євангелії 1411 року [Крижановський 1886: 531-540].

Зберігання м’якого *p’* в кінці та в середині слів відзначає у закарпатських текстах - XVI - XVII ст. І.Панькевич: *царь, теперь, гурько, из шатра, пряця* [Панькевич 1958: 176]. У XVI – початку XVII ст. в галицьких текстах також домінують написання з м’яким *p’*. Наприклад, у документах Ставропігійського братства, як відзначає Г.Шило, тверде *p* фіксується кілька раз лише в слові *писара*, решта написань (наведено кілька десятків) відбивають м’якість *p’* [Шило 1962: 55]. Не можна однозначно потрактовувати твердість чи м’якість *p* у пам’ятці з Півдня Холмщини 1687 р. У прийменнику/префіксі *при* послідовно пишеться *ы*, проте, зважаючи на численні поплутування *и - ы* після інших приголосних, а також на написання слова *порядок* (4 випадки) тільки з *я*, *при* лише одному *писара*, логічно буде припустити,

що такі написання *прыказаны(и)*, *пры(и)няти* відбивають не ствердіння *p*, а поплутування *и - ы* [Мойсієнко 2003: 559]. Однак уже в XVII ст. у творах письменників, вихідців із Західної України (Андрія Скульського 1630, Йоаникія Волковича 1631, Памви Беринди 1616), ствердіння *p* дослідники відзначають у всіх позиціях: *twarъ, zwěrъ, pastyra, zora, wdaraj, troch, wladaru, uzru, změrjaty, pastyrja* [Łesiów 1965: 355-356]; у Транквіліона-Ставровецького: *въ мору, цесаръ, кесару, пастыру, позру, узру, звѣрами, косаръ, косаромъ* [Шимановский 1883: 39].

У південно-східних пам'ятках від XVII ст. відзначається строката картина вживання *p*: з одного боку – чітке розмежування при передаванні твердості/м'якості, а з іншого часті випадки диспалаталізації. Такі написання зафіксовано в Лохвицькій книзі [Лохвицька: 10]. У Пирятинській книзі спостерігаємо тенденцію до переважання палатальних написань *p'*, наприклад, жодного разу не відзначили ми твердість *p* у слові *уряд* (всього 28 уживань), а також показові приклади: *гарячий* 2, *врядовымъ* 3, *въ порядку* 4, *писарь* 430, хоч при цьому написання міста Пирятин та прикметника від нього переважає із диспалаталізованим *p*: *ператинскимъ* 2, *в Ператинѣ* 125, але *пирятинский* 429, сюди також *арандара* 2, *Хведорыха* 3, *поратую* 124 [Пирятинські]; полтавські: *писареви* 4, *на врьд* 4, *писара* 19, *у господара* 73, *порадку* 74 [Актовые]; *зо урядомъ* 54, *прятти* 55, *на врьдъ* 55, *генъвара* 56, *отъ господара* 63, *въ порадку* 64, *зъ порядку* 66, [Із протоколов]. У наведених прикладах із полтавських книг впадає в око відсутність написань з *-ры-*. У відомих нам текстах не відзначено жодного випадку. Це може бути підтвердженням того, що в живому мовленні писарів полтавських книг *p* повністю не депалаталізувався. Цілковито превалюють написання з м'яким *p'* у слові *уряд*. Наведені приклади із південно-східного ареалу, мабуть, слід пояснювати неорганічністю тут цього процесу. Населення цього регіону у XVI-XVII ст. не було однорідним. Значний відсоток становив прийшлий елемент, певне, немалий він був і з Полісся. Справи із Лохвицької, Пирятинської та Полтавської канцелярій вочевидь відображають поліські ознаки, і велярне *p* в документах – цьому підтвердження. Проте, думаємо, що то не було відбиттям живої риси, а найочевидніше, тодішньої орфографічної традиції.

Таким чином, велярна вимова *p* є від постання північнополіською (південнобілоруською) рисою, що відображена у найдавніших писемних пам'ятках. Ця особливість стала неписаною орфографічною нормою у канцелярії Великого князівства Литовського і швидко поширювалася на суміжні землі. Від XIV ст. у пам'ятках із Полісся і власне з усієї Білорусі дослідники відзначають велярний звук [p]. Натомість у текстах із південно-західного наріччя (галицьких,

перемишльських, буковинських, південноволинських) української мови м'який [p'] зберігається аж до початку XVII ст. З часом поліська консонантна риса поширюється на південь українського мовного простору і в пам'ятках XVI - XVII ст. з південних наріч стає досить часто вживаною. Проте, не маючи розмовного підживлення, на українському півдні нормою так і не стала. В цілому ствердіння *p* охопило все Полісся, однак хронологічно неоднаково. В цілому погоджуючись із Ю.Шевельовим щодо запропонованої хронології веляризації *p*, стосовно Східного і Середнього Полісся, Волині, Підляшшя, Поділля та Наддністрянщини [Шевельов 2002: 812], все ж висловимо окреме міркування про початки цього процесу на Західному Поліссі. Дуже ймовірно, що носії волинських племінних діалектів (принаймні в їх північній частині) разом із рештою протополіських – деревлянським та дреговицьким – були твердоерими у передписемну епоху. Пізніше, внаслідок потужної колонізаційної хвилі з українського півдня, разом із експансією інших південноукраїнських особливостей на західнополіський мовний простір було привнесене і м'яке *p'*. Можливо, в контексті сказаного, і є сенс об'єднувати в часі ствердіння *p'* для Західного Полісся і Наддністрянщини, але датувати бл. 1600 р. [Там само] дуже непросто. Дійсно пам'ятки з Галичини в кінці XVI – на початку XVII ст. ще утримують м'який *p'*, але західнополіські тексти середини XVI ст. уже в більшості випадків відображають твердість *p*. Тобто, за даними писемних пам'яток, веляризація *p* на Західному Поліссі розпочалася щонайпізніше в першій половині XVI ст. Проте й ці міркування не можуть бути прийняті за остаточні, оскільки саме західнополіські тексти разуче протиставляються на твердоері – їх абсолютна більшість, авторами яких були або люди вчені, або писарі місцевих канцелярій, та м'якоері – їх кілька (приписки на друкованих книгах), але з огляду на абсолютно точну їх локалізацію та факт постановня з-під руки людей малописьменних (наявність описок і помилок), вони мають неабияке значення для висновків щодо побутування і локалізації мовного явища. У цих приписках *p'* послідовно м'яке. Тому висновки напрошуються двоякі: 1) йдучи тільки за статистичними підрахунками відображення явища у пам'ятках, час ствердіння західнополіського *p'* однозначно потрібно перенести на більш ранній період, як мінімум – перша половина XVI ст., а не 1600 р. (всупереч Ю.Шевельову [Шевельов 2002: 812]); 2) цілком правдоподібним (саме в цьому випадку) видається нам припущення про певну невідповідність у кінці XVI – на початку XVII ст. переважання деяких мовних фактів у західнополіських пам'ятках їхньому реальному поширенню. Якщо писарі приписок на Євангеліях та Апостолах кінця XVI ст. дійсно були місцевими (Торчин, Іваничі в той час Володимирського

повіту та Ратне, Ветли Любешівського р-ну), то треба визнати м'яку вимову *р'* тогочасними мешканцями цих населених пунктів як незаперечну. У такому випадку дата Ю.Шевельова 1600 р. для ствердіння *р'* буде навпаки надто ранньою для цього регіону.

Література

Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в., изд. В.Модзалевским. Чернигов 1912.

Акты Минскаго гродскаго суда 1582-1590 гг. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т.ХХХVI. Вильна 1912, С.1-12, 27, 361.

Антошин, Н.С.: Язык молдавских грамот XIV-XVI веков. Автореферат докторской диссертации. Ленинград 1961.

Атлас української мови. Т. I. Наукова думка. Київ 1984; Т. II. Київ 1988; Т. III. Київ 2002.

Бузук, П.: Говірка Луцької євангелії XIV ст. In: Збірник комісії для дослідження історії української мови. Т. 1. Київ 1931, с.111-135.

Векслер, Пол: Гістарычная фаналогія беларускае мовы. Мінск 2004.

Гринчишин, Д.: Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови In: Записки Наукового товариства імені Шевченка 229/1995, с. 251-271.

Жовтобрюх, М.А.: Фонетика In: Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Наукова думка, Київ 1979, с. 65-329.

Из протоколов Полтавского полкового суда (1674-1690). In: Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. Харьков 1898. с. 54-57.

Карский, Е.Ф.: Белорусы. Язык белорусского народа. Выпуск первый. Исторический очерк звуков белорусского языка. Издательство Академии наук СССР, Москва 1955.

Клімаў, І.П.: Мова перекладу Євангелія В.Цяпінскім. Мінск 1997.

Клімчук, Ф.Д.: Гаворкі Заходзяга Палесся: Фанетычны нарыс. Навука і тэхніка, Мінск 1983.

Крыжановский, Г.: Каменец-Стромиловское евангелие 1411 года и волинское наречие в XIV-XV в.в. In: Волинские Епархиальные ведомости 17/1886, с. 502-509; 18/1886, с. 531-540.

Купчинський, О.Л.: П'ять староукраїнських грамот XIV ст. In: Мовознавство. 1/1986, с. 62-65.

Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Підгот. до вид. О.Маштабей, В.Самійленко, Б.Шарпило. Наукова думка, Київ 1986.

Мойсієнко, В.М.: Пам'ятка української мови з півдня Холмщини. In: Slavia orientalis. Т.ЛII. 4/2003, с. 553-562.

Молдован, А.Н.: Пять новонайденных украинских грамот конца XIV - начала XV в. In: Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. Древнехранилище, Москва 2000, с. 261- 276.

- М'якишев, В.: З виступу на VI Конгресі МАУ (Донецьк, червень 2005).
- Никончук, М.В.: Лексичний атлас правобережного Полісся. Київ-Житомир 1994.
- Німчук, В.В.: Київський Псалтир 1397 року – пам'ятка північного діалекту української мови. In: Український діалектологічний збірник. Книга 3. Наукова думка, Київ 1997, с. 218-231.
- Німчук, В.В.: Мова. In: Історія української культури. У п'яти томах. Т.1. Наукова думка, Київ 2001, с. 683-694.
- Панькевич, І.: Закарпатський діалектний варіант української літературної мови. In: Slavia, r. XVII. 2/1958, с. 171-181.
- Пирятинські актові книги // Стороженки, фамільний архив Т.6. Киев 1908.
- Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Наукова думка, Київ 1988.
- Скопненко, О.І.: Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан. Київ 2001.
- Филин, Ф.П.: Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Ист.-диалектол. очерк. Наука, Ленинград 1972.
- Шевельов, Ю.: Історична фонологія української мови. Акта, Харків 2002.
- Шило, Г.Ф.: Деякі фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI-XVII ст. In: Наукові записки Дрогобицького педінституту ім. І.Франка. Дрогобич 1962, с. 41-56.
- Шимановский В. Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI-XVII в.в. Варшава 1883.
- Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV в.в. Київ 1931.
- Ławowski, Adam.: Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003.
- Kuraszkiewicz, W.: Gramoty halicko-wolyńskie XIV-XV wieku. Kraków 1934.
- Łesiów, Michał: Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku. In: Slavia Orientalis. Rocznik XIV. 3/1965, с. 347-362.
- Zoltan, A.: Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérórosz fordítása. Niregyhazi 2004.

Summary

In the article an attempt of apportionment of an areal depalatalisation on the basis of the linguistics geography data and a great amount of the written works from Polissya and neighbouring territories is made.

Етапи становлення фонетичного принципу українського правопису

Видайчук Тетяна

Київський славістичний університет

Основи українського правопису як системи правил передачі звукової мови на письмі було закладено в епоху Київської Русі. Давньоукраїнські пам'ятки протягом перших віків існування писемності відбивали кириличну правописну традицію, сприйняту в кінці X ст. у зв'язку з запровадженням християнства і використанням у богослужінні церковнослов'янської мови. Засвоєння традиційного правопису відбувалось поступово і не завжди легко.

Відлік історичного розвитку староукраїнської орфографії бере початок із вироблення правописного узусу, ближчого до звукової системи живої розмовної мови того часу. Першим етапом цього розвитку можна вважати *спрощення традиційного кириличного правопису*. Кирилиця в давньоруську добу зазнала певних змін: а) юсами позначали на письмі прості голосні, а не носові: юсом великим (ѣ, ѣѣ) – звук [y] або звукосполучення [ju], юсом малим (ѧ, ѧѧ) – [a] або [ja], звідси – помилкові написання в пам'ятках із ѣ, ѣѣ, ю та ѧ, ѧѧ у відповідних позиціях; б) замість зредукованих ѣ, ѣ у сильних позиціях із середини XII ст. часто писали о та ѡ; в) з кінця XIII ст. у кириличному алфавіті з'являється літера й, “тобто над старою буквою и стали писати дужечку [Москаленко 1958: 6]”; г) правописна традиція, що мала етимологічний характер, була перешкодою для відбиття на письмі [g], проте з середини XII ст. стали відомі перші спроби цього відбиття [Німчук 1990: 4]; г) після шиплячих та губних за традицією писали ѣ, але у зв'язку зі ствердінням приголосних цю літеру нерідко замінювали на ѣ; д) часто на письмі відбивалось чергування ѣ та ѡ, і та й, тому на початку слів могли вживати як приголосні, так і голосні.

Таким чином, у давньоруському правописі можна помітити певну опору і на живомовне звучання. Ця тенденція тривала далі, проте не можна сказати, що в XIV-XVI ст. фонетичні принципи стали основними. Правопис постійно повертали до етимологічних засад, намагаючись у такий спосіб його унормувати.

Другим етапом стала *архаїзація українського правопису* через так званий другий південнослов'янський вплив, який відбився в орфографії з XV ст. і далі, почасти навіть у XVIII ст. (зокрема, у книжно-традиційних слов'яноноруських текстах). Він характеризувався рядом

особливостей: а) у рукописах писарі замість ъ у кінці слів почали широко ставити по-південнослов'янськи ь [Тихомиров, Муравьев 1982: 20]; б) часто була відсутня йотація а на початку слів та після голосних, у зв'язку з чим замість ѿ в цих позиціях почали писати літеру ѡ, традиційно вживану після приголосних. “У староукраїнських пам'ятках написання а без йотації призвело до порушення сформованої традиції у вживанні ѿ та ѡ [Гнатенко 1995: 47]”; в) до нових рис належить і розрізнення графем є (на позначення йотованого звука [йе] на початку слів та після голосних) та е (після приголосних), тоді як досі вони не розрізнялись [Жуковская 1982: 49]; г) графема ѡ (з початковим ѡ) починає витісняти графему ѡ (з початковим ѡ); г) літеру і (або і), яка в добу Київської Русі “використовувалась у власних іменах та в кінці рядка за необхідності збереження місця, щоб закінчити рядок голосною буквою – давньоруський “закон кінця рядка” [Гнатенко 1995: 49]”, почали використовувати і в частині інших позицій, тобто замість и; д) іжицею (ѣ) почали передавати на письмі по-південнослов'янськи два звуки – [і] та [в], залежно від позиції у слові та діакритичного знака над літерою; е) диграф ѡѣ, що переважно стояв на початку слова і тепер набув вигляду ѡѣ, почали писати в будь-якій позиції, крім початкової; звукосполучення [йу] передавали не тільки літерою ю, а й великим юсом (ѣ), який, за влучним висловом В.Щепкіна [1920: 119], “ставився краси заради, а не істини”; є) було відновлено графему ѣ, причому “з середини XVI ст. зростає кількість написань із нею [Гнатенко 1995: 53]”.

У цей час сформувався стиль “плетіння словес”, який мав своїм наслідком не лише розквіт мистецтва слова, збагачення літературної мови тощо, а й певне “плетіння графем” у правописі, тобто посилення правописної невпорядкованості. Не випадково у граматиках кінця XVI – XVII ст. чимало уваги приділяли саме правописним питанням. Спроби нормалізувати церковнослов'янський правопис знаходили певне відбиття у правописі і староукраїнської літературної мови. Так, в опублікованих у кінці XVI ст. працях “Грамматіка доброглаголиваго сллинословенскаго языка” (1591), “Грамматіка словенска” Л.Зизанія (1596) наводились не тільки церковнослов'янські форми, а й паралельні до них українські, іноді навіть як основні.

Найавторитетнішим підручником церковнослов'янської мови стала праця М.Смотрицького “Грамматіки Славєнскиѡ правилноє смѣтама” (1619), яка майже 150 років була джерелом граматичних та орфографічних знань для всього слов'янського світу і мала незаперечний вплив на розвиток староукраїнської мови та її правопису. М.Смотрицького можна вважати першим визначним упорядником правопису в Україні. Вихід його праці дав поштовх до *спроцення*

архаїчного правопису староукраїнської мови. Його граматиною було усунуто надрядкові знаки, що утруднювали читання. Мовознавець формулює правила вживання літер **и**, **і** та **ї**: першу мали вживати на початку слова, другу – в середині та кінці після приголосних, третю – на початку іншомовних слів або перед голосними в середині слів, за винятком форм род. відмінка одн. прикметників жін. роду та префікса **при-**. М.Смотрицький, обізнаний з церковнослов'янською графікою пам'яток XVI – XVII ст. і більш ранніх, літеру **є** радить писати після голосної та на початку слова, а **е** – після приголосних, які в цій позиції треба було вимовляти твердо. Учений узаконює вживання літери **ѣ** на початку, а **ѧ** – в середині та кінці слів. Літера **ѵ** (їжиця), за правописом М.Смотрицького, вживається у словах іншомовного походження й має значення [i], коли над нею поставлено дві крапки, або [v], коли позначення відсутні. Запозичені букви **ѡ**, **ѱ**, **ѣ** мали вживатися, за М.Смотрицьким, у грецьких і деяких латинських словах, хоча на практиці літерою **ѡ** часто позначали звук [ф] у питомих українських словах. Мовознавець радить літерою **ѣ** (зело) позначати тільки числа. Застерігає не вживати **ѣ** замість **ѵѵ** і навпаки, адже автор знав, що в багатьох українських говірках саме так взаємозамінюються відповідні звуки. Узаконює вибухову вимову [g] в запозичених словах, для чого вперше запровадив літеру **г** замість диграфа **кѣ**. М.Смотрицький уперше регулює написання великої та надрядкових літер. Усвідомлюючи, що грецькі та латинські дифтонги не властиві слов'янським мовам, усе ж зберігає їх як данину традиції. Зберігає літери **ы**, **ѣ** і деякі інші, що не мали опори в живій вимові. Отже, М.Смотрицький ще не звільнив український правопис від його “старого одягу”, хоч і започаткував цей процес [докладніше див.: Смотрицький 1979].

Повніше і послідовніше було узаконено живомовну практику у “Граматиці слов'янській” І.Ужевича (1643) – першій відомій граматиці “простої” мови [Грамматика слов'янська 1970]. У цій граматиці вперше подано зразок *формування правопису на основі живомовної практики*. На жаль, вона залишилась у рукописному варіанті і не мала сили обов'язкової норми, хоча відбивала практику вживання “простої мови” в освічених колах тогочасного суспільства. А.Москаленко доходить висновку, що автор граматики свідомо орієнтується передусім на фонетико-граматичні і лексичні норми української народної мови [Москаленко 1974: 56]. З виходом граматики І.Ужевича “правопис уже стояв на добрій дорозі й була певна надія на скорі пристосування його до живої мови” [Огієнко 1994: 213].

У другій половині XVI – XVIII ст. одним із вирішальних чинників формування правопису на фонетичній основі було *відбиття*

живомовного звучання у правописі світських пам'яток. Маємо на увазі писарську практику, що склалася в діловому стилі і в текстах світського змісту інших жанрів і стилів. Так, аналіз правописних особливостей актів села Одрехови [Акти 1970] показав, що: 1) уже з другої половини XVI ст. і далі літери **ы** та **и**, взаємозамінюючи одна одну, відбивали на письмі, хоч і непослідовно, український звук [и] передньо-середнього ряду високо-середнього підняття: *свыніи* (акт 1579 р., 62), *владичицю* (69), *жызыны* (1607, 113), *жителныца* (114), *нинѣ* (1634, 184); 2) з XVII ст. порівняно широко засвідчено перехід **о**, **е** в **і**: *подибнымъ* (1627, 165), *билше* (1656, 208); 3) часто фіксується на письмі перехід **е** в **о** після шиплячих та **й**: *нашого* (1562, 54), *чоловичи* (1607, 116), *жона* (117); 4) відбито чергування **ү** – **в**: *А я, вхопивши коромисель, ударила Чайку по головѣ* (1607, 116).

Тенденцію до вироблення фонетичного правопису виразно відбиває східноукраїнська ділова документація XVI – XVIII ст. У Лохвицькій ратушній книзі в документах другої половини XVII ст. сучасній літері **ї** відповідає написання **и** з надрядковими знаками (двома крапками, в інших пам'ятках – крапкою з дужкою над нею та ін.), що вказували на йотовану вимову: *пойхали*, *по ииіі*; інколи цю вимову передано літерою **ѣ**: *моѣ*. Широко представлені характерні для живого мовлення явища асиміляції і дисиміляції, спрощення груп приголосних.

У пам'ятках Волині і Наддніпрянщини [Ділова мова 1981] спостерігаємо виразну рису північноукраїнського вокалізму – перехід ненаголошеного **а** в **е** після **ј**: *поес*. Між прийменником **ү** та наступним початковим голосним іменних частин мови розвинувся звук [в]: *ув окно*; прийменник у формі **үв(ъ)** поширився і в інших позиціях: *ув кгрунте*. Зафіксовано випадки з **үво-** або **во-** на місці **въ-**: *увоткнул*, *воткнул*.

В.Передрієнко, готуючи до видання ділові документи, приватні листи, лікарські та господарські порадики XVIII ст., зауважив, що “жива українська вимова, навіть іноді діалектна, впливала на пам'ятки” [Приватні 1897: 5-16]. Про це свідчить ряд правописних, фонетичних особливостей: численні випадки плутання літер **и** – **ы**, що вказують на надлишковість другої з них у зв'язку з наявністю українського звука [и]; відступи від етимологічного вживання **ѣ** засвідчують його вимову як **і** (на це вказує і плутання **ѣ** з **и**); літерою **і** перед голосним, здебільшого **о**, передано пом'якшену вимову попереднього приголосного або сполуку **йо** (*коліору*, *маіора*); живомовні рефлекси **ри**, **ли** між приголосними; часті випадки пом'якшення **ц**; послідовне чергування **г**, **к**, **х** із **з**, **ц**, **с** у дав. та місц. відмінках однини іменників першої відміни (*прилуцѣ*, *слузѣ*); дієслова минулого часу чоловічого роду засвідчені також у формі *ходив*, *сидів* [Ділова 1976: 13-14].

У другій половині XVI – XVIII ст. спостерігаємо *відбиття живомовного звучання у правописі пам'яток релігійного змісту*. І.Огієнко, аналізуючи мову творів відомого полеміста, наукового і культурного діяча XVII ст. Феофіла Рутки [1926: 12-13], стверджує, що у староукраїнській конфесійній мові і правописі XVII ст. уже виразно був помітний живомовний струмінь.

І.Чепіга у виданні “Ключа розуміння” І.Гаятовського [Гаятовський 1985] на підставі власних спостережень та польського лінгвіста В.Вітковського називає ряд живомовних явищ у фонетиці і правописі українського проповідника другої половини XVII ст.: втрату голосного **і** на початку слова (*имати – мати*); перехід **л** у **ў** (**в**) (*повное, умовкла*), зокрема в дієсловах минулого часу чоловічого роду (*згрѣшивъ, чувъ*); асимілятивно-дисимілятивні явища, характерні для живої мови XVII ст. (*прозьби*), особливо поширені у прийменниках та префіксах (*з вѣрою, з водою*), префіксі-прийменнику **ѡд** (*ѡд востока, ѡдал*); займенник **що** і похідний від нього **щось** фіксуються уже в цій новій формі, займенник **хто** зрідка засвідчується у складі заперечного займенника **нѣхто**; часто трапляються написання, що відбивають характерне для живої мови спрощення груп приголосних, які історично утворились після занепаду зредукованих: *на мѣсцѣ, празнуем, усланую* [Гаятовський 1985: 5-46].

У 1708 р. у світських стилях російського письменства було запроваджено “гражданку”, що відрізнялася від кирилиці відсутністю деяких літер: іжиці, омеги, ксі, псі, фіти, юсів тощо. Цю реформу, яка посилювала фонетичний принцип правопису і в українському світському письмі, готували вихідці з України, прекрасно обізнані з відповідною українською графіко-орфографічною традицією. Вважаючи, що найбільш прийнятним та історично перспективним для писемної практики XVIII ст. є фонетичний принцип правопису, вони саме його поклали в основу алфавітної реформи.

І все ж, сталих правил відображення живомовних фонетичних процесів у правописі не було впродовж існування староукраїнської писемності аж до початку національної доби. Строкатість правопису почали особливо гостро відчувати з розвитком книгодрукування, що потребувало більш-менш упорядкованих орфографічних норм. Найважливіша причина неунормованості та правописних змін – це невідповідність між традиційною кириличною орфографією, південнослов'янською за походженням, та процесами формування фонетичної системи української мови. Показово, що світські тексти XVII – XVIII ст., записані латиницею, зокрема тексти співаників XVII – початку XVIII ст. “в багатьох випадках точніше відбивали ті звукові

особливості української мови, які приховувалися за книжно-традиційним кириличним правописом (зокрема, рефлексі **ѣ**; ствердіння приголосних; вимову нескладових приголосних та ін.) [Маліневська 2005: 103]”. Історія давньо- і староукраїнського правопису – це своєрідна історія його пристосування до відображення на письмі живого мовлення.

Живомовна фонетика, що тією чи тією мірою закріплювалася в писемності, розхитувала традиційну правописну систему, наближала її до живомовних національних норм. Наслідком зазначених процесів стало те, що традиційний кириличний правопис у XVII – XVIII ст. уже значною мірою був пристосований до потреб української мови, яка закріплювалася в літературі.

Отже, задовго до І.Котляревського поставало питання про вибір фонетичного принципу правопису як основного. У 1798 р. була написана І.Котляревським “Енеїда”, для свого твору автор не вигадав нового правопису, а писав тим, який використовували у XVII – на початку XVIII ст. Він продовжив старі традиції, дещо стерті “гражданкою”. Вихід “Енеїди” І.Котляревського розв’язував питання про окремий український правопис на користь фонетичних засад, згодом закріплених у журналі “Основа”.

Розгляд етапів розвитку українського правопису засвідчує, що його формування – процес тривалий. Цей процес мав продовження і в XIX ст., коли в системі української орфографії сформувались два концептуально різних принципи: етимологічний та фонетичний. Логічним наслідком суперечливості шляху пошуків і компромісів було становлення єдиного унормованого українського правопису на фонетичній основі.

Література

Акти села Одрехови / Упоряд. І.М. Керницький, О.А.Купчинський. Наукова думка, Київ 1970.

Галятовський, І.: Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. Наукова думка, Київ 1985.

Гнатенко, Л.А.: Відбиття так званого другого південнослов’янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. Іп: Мовознавство 6/1995, с. 47-53.

Граматика слов’янська І.Ужевича / Підгот. до друку І.К.Білодід та Є.М.Кудрицький. Наукова думка, Київ 1970.

Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. Наукова думка, Київ 1976.

Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Зб. актових документів / Підгот. до вид. В.В.Німчук, В.М.Русанівський, К.С.Симонова та ін. Наукова думка, Київ 1981.

Жуковская, Л.П.: О южнославянском влиянии XIV – XV ст. (На материале проложного жития Евгения). In: Язык и письменность среднеболгарского периода. Наука, Москва 1982, с. 48-57.

Маліневська, Н.: Фонетична система української мови XVII – початку XVIII ст. і латинська графіка. Olomouc 2005.

Москаленко, А.А.: Нарис історії українського алфавіту і правопису. ОДП, Одеса 1958.

Москаленко, А.А.: Нормалізація української літературної мови. ОДУ, Одеса 1974.

Німчук, В.В.: Про графіку і правопис як елементи етнічної культури: історія г. In: Мовознавство 6/1990, с. 3-10.

Огієнко, І.І.: Історія українського друкарства. Либідь, Львів 1994.

Огієнко, І.І.: Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці: Нарис з історії української фонетики. Варшава 1926.

Приватні листи XVII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. Наукова думка, Київ 1897.

Смотрицький, М.: Граматика / Підгот. до вид. В.В.Німчук. Наукова думка, Київ 1979.

Тихомиров, М.Н., Муравьев, А.В.: Русская палеография. Высшая школа, Москва 1982.

Щепкин, В.: Учебник русской палеографии. Общество истории и древностей России, Москва 1920.

Summary

The major phenomena of historic evolution graphic and orthography features of the Ukrainian language are analysed. The orthographic system at that time was not yet development enough to permit the penetration of the phonetic spoken influence into the language of literature. In was the clerks' writing of XVI – XVIII centuries that laid down the foundation of the phonetic spelling of future Ukrainian language.

Діалектна лексика української мови як джерело вивчення еволюції мовної свідомості

Гнатюк Лідія

Київського національний університет імені Тараса Шевченка

Дослідження еволюції української мовної свідомості, її реконструкція на певному часовому проміжку дозволяють простежити динаміку процесів і явищ історії української літературної мови. У наших попередніх публікаціях уже йшлося про специфіку староукраїнської мовної свідомості періоду кінця XVI – XVIII ст. у цілому й мовної свідомості Григорія Сковороди зокрема, про необхідність оцінювання “українськості/ неукраїнськості” мовних явищ з урахуванням цього чинника [див. Гнатюк 2003, Гнатюк 2004].

Цінним джерелом вивчення мовної свідомості попередніх історичних епох є діалектна лексика, що зберігає чимало одиниць, властивих українській мові на певних етапах її розвитку. Частина таких слів, здебільшого праслов'янських з походження, мала традицію вживання в першій літературно-писемній мові слов'ян, пізніше – у церковнослов'янській та давньоруській (києворуській) і в староукраїнській період була явищем української мови. Сучасною мовною свідомістю україномовної людини такі слова, які й донині функціонують у різних українських говірках, можуть сприйматися як російські чи явище суржику, а два-три століття тому вони були для мовців своїми, українськими.

В.А.Чабаненко, описуючи реєстр “Словника говірок Нижньої Наддніпряниці”, виокремив ці елементи як “...слова – давньоруські успадкування, що перебувають поза межами літературної норми, напр. *время (час), даже (навіть), забота (піклування, турбота), пойнять (зрозуміти), польза (користь)*” [СГНН 1 4]. Звичайно, функціонування таких одиниць в українській мові підсилювалося їх наявністю і в російській, але навряд чи можна говорити про істотний вплив російської мови, скажімо, в західноукраїнських говірках – галицьких, бойківських тощо.

Значна кількість слів, які не вживаються в сучасній українській літературній мові, але входять до складу лексики сучасної російської літературної мови, у творах найвидатнішого українського філософа XVIII століття Григорія Сковороди спричинила тривалу дискусію про те, якою ж мовою він писав. Дослідники, аналізуючи його тексти з позицій сучасної мовної свідомості, часто схилилися до думки, що його мова –

російська чи суміш української і російської [докладніше див. Гнатюк 2006].

Проте картина стане іншою, якщо порівняти використання окремих часто вживаних мислителем слів (що функціонували і в староукраїнській літературній мові XVIII століття), які в сучасного україномовного мовця викликають сумніви щодо їх “українськості”, у староукраїнській літературно-писемній традиції кінця XVI – XVII століть, яка, у свою чергу, спиралася на попередню книжну традицію, та українських говірках.

Ось деякі з цих слів: *будто* [С. I 81, 152, 158], *воздух* [С. I 275, 404; II 63], *время* [С. I 81, 184, 439], *всегда* [I 62, 130, 144], *глубокий* [С. I 168, II 158], *год* ‘рік’ [С. I 81, 441], *город* ‘місто’ [I 67, 82, 286], *грязь* [С. I 119, 278, 294], *доволен* [С. I 82, 154], *дѣланіе* [С. I 438], *дѣлать* [С. I 442], *если* [С. I 123, 205, 208] і *естли* [С. I 80, 353, 356], *жельзо* [С. I 266, II 149], *жизнь* [С. I 65, 75, 462], *вѣзды* [С. I 79, 460], *каждый* [С. I 296, 360], *кожа* [С. I 127, 293, 421], *конец* [С. I 66, 80; II 381], *который* [С. I 128, 147, 207], *куда* [С. I 115, 326, 435], *кушати* [С. I 370, 449], *лучше* [С. I 462], *лутче* [С. I 70, 73], *лѣкарством* [С. I 371], *многи* [С. I 113, 116, 130], *премного* [С. I 462], *нужно* [С. I 72, 80], *первую* [С. I 448], *покой* [С. I 60, 61], *польза* [С. I 121, 147, 159], *пословица* [С. I 120, 121, 295]; *пчела* [С. I 126, 430], *сюда* [С. I 462], *туда* [С. I 320, 459], *тыква* [С. I 406], *цвѣты* [С. I 62, 297, II 193], *час* ‘година’ [С. I 80] тощо.

Значна частина наведених лексем (переважно праслов’янського походження) засвідчена як у старослов’янській, так і в давньоруській мові: *врѣмѧ* 1. ‘час, період’; 2. ‘належний час, сприятливий момент’ [СС 125]; *врѣмѧ* 1. ‘одна з форм існування матерії’; 2. ‘період, епоха’; 3. ‘невизначений проміжок часу’; 4. ‘визначений проміжок часу’; 5. ‘пора року’; 6. ‘вік’ [СДЯ 1 493 – 497]; *въздоухъ* ‘повітря’ [СС 137], *въздоухъ* 1. ‘повітря’; 2. ‘вільний простір’; 3. ‘простір між землею і небом’; 4. ‘покрив для церковного посуду’ [СДЯ 2 46]; *въсегда* ‘завжди, постійно’ [СС 161], *въсегда* ‘завжди, постійно’ [СДЯ 2 271]; *глубокъ* ‘глибокий’ [СС 171], *глубокыи* 1. ‘який має значну протяжність згори вниз від поверхні’; 2. ‘який має значну протяжність всередину від краю’; 3. ‘повний за ступенем свого вияву’ [СДЯ 2 331]; *годъ* 1. ‘час’; 2. ‘рік’; 3. ‘свято’ тощо [СС 173], *годъ* 1. ‘час, проміжок тієї чи іншої тривалості’; 2. ‘вік’; 3. ‘рік’; 4. ‘річниця смерті’ [СДЯ 2 345 – 347]; *довольнь* 1. ‘достатній’; 2. *довольнь быти* ‘бути задоволеним’ [СС 193]; *довольныи* 1. ‘задоволений’; 2. ‘достатній, необхідний’ [СДЯ 3 29 – 30]; *жельзо* ‘залізо’; у *мн.* ‘окови’ [СС 215]; *жельзо* 1. ‘залізо, вид металу’;

2. ‘вироби з заліза (зброя, знаряддя, інструмент)’; 3. *частіше мн.* ‘окови’; 4. ‘випробовування залізом, вид присяги на суді’ [СДЯ 3 241 – 242]; *жизнь* ‘життя’ [СС 218]; *жизнь* 1. ‘життя, існування’; 2. ‘спосіб життя’; 3. ‘майно, нажите’ [СДЯ 3 260 – 261]; *звѣзда* ‘зірка’ [СС 223]; *звѣзда* ‘зірка, небесне тіло’ [СДЯ 3 361]; *кожа* ‘шкіра, шкура’ [СС 287]; *кожа* 1. ‘шкіра, шкура (зовнішнє покриття людини чи тварини)’; 2. ‘спеціально оброблена чи необроблена шкура тварини’ [СДЯ 4 234]; *коньць* 1. ‘край, межа’; 2. ‘кінець’ [СС 289]; *коньць* 1. ‘межа’; 2. ‘віддалена область, територія, країна’; 3. ‘частина міста, територіальна одиниця’; 4. ‘останній момент чогось, що протікає в часі’; 5. ‘смерть’; 6. ‘основа, сутність, кінцевий смисл’ [СДЯ 4 252 – 255]; *кждоу* 1. ‘яким шляхом’, 2. ‘звідки’ [СС 302]; *коуда* 1. ‘куди-небудь’; 2. ‘куди’; 3. ‘де’ [СДЯ 4 325]; *мьного* ‘багато’ [СС 335], *покон* ‘спокій’ [СС 470], *польза* ‘користь, корисність’ [СС 473], *пръвь* 1. ‘перший’; 2. ‘головний’ [СС 532]; *сждоу* ‘з обох боків’ [СС 682], *тждоу* ‘тут, цією дорогою’, [СС 718], *цвѣтъ* ‘квітка’ [СС 771] тощо. Пам’ятки давньоруської мови засвідчують розвиток семантики багатьох із наведених слів, збагачення їхньої значеннєвої палітри порівняно зі старослов’янською мовою. Нвприклад, лексема *въздоухъ*, сконструйована першими слов’янськими книжниками і запозичена в давньоруську мову зі старослов’янської [ЕСУМ 1 416] лише з одним значенням, розвинула на давньоруському ґрунті ще три.

Природно, що ці слова, які мали і книжну традицію вживання, й, очевидно, народнорозмовну, були складником української духовної культури аж до кінця XVIII століття. Причому церковнослов’янська мова, що продовжувала традиції старослов’янської, посідала в житті українського суспільства кінця XVI – XVII ст. надзвичайно важливе місце, яке С. Смаль-Стоцький схарактеризував так: “Церковна мова з українською вимовою на Україні у своїй поукраїнщеній формі вважалася своєю немов рідною мовою, бо була мовою рідної української церкви. Її навіть називали руською, цебто українською мовою” [Огієнко 1995: 87 – 88]. Подібну думку щодо мовної ситуації в Росії висловив В. Живов, стверджуючи, що засвоєвана з дитинства з азбукою, Псалтирем і Часословом церковнослов’янська мова сприймалася не як чужа, а як “культивований різновид рідної” [Живов 1996: 30]. Коли органічний зв’язок із церковнослов’янською мовою було втрачено внаслідок зруйнування царизмом системи староукраїнської освіти, ця мова перестала сприйматися наступними поколіннями як своя.

Чимало зафіксованих у текстах Григорія Сковороди слів широко вживалися і в староукраїнській літературній мові XVI – першої половини XVII ст.: *воздухъ*, *въздухъ* 1. ‘газоподібна речовина, якою

дихають живі істоти'; 2.'простір над землею'; 3.*перен.* 'піднесення, зростання чого-небудь до максимальної величини' [СЛУМ 4 174 – 175]; засвідчено також *воздухъ, въздухъ* 'покрив для чаші з причастям' [СЛУМ 4 175], а також демінутиви від останнього *воздушокъ, въздушокъ, въздушокъ* [СЛУМ 4 175]; *время, времіє, времня, врема, врѣма* 1.'одна із форм існування матерії'; 2.'тривалість існування явищ і предметів'; 3.'проміжок у послідовній зміні годин, днів, років, протягом яких щонебудь відбувалося'; 4.'проміжок часу, який дорівнює 365 або 366 дням' [СЛУМ 5 15]; *всегда, въсегда, всегда, всѣгда* 'постійно, завжди' [СЛУМ 5 24 – 25]; *глубокий, глубокий, глубокий, глубокий, глубокий, глубокий* 1.'який має велику глибину'; 2.'який міститься або лежить на значній глибині далеко від поверхні'; 3.'який розташований далеко від якого-небудь місця'; 4.'який досяг високого ступеня'; 5.'значний за змістом, значенням'; 6.'який досяг крайнього рівня' [СЛУМ 6 221]; *годъ, год, гуд* 'рік' [СЛУМ 6 246]; *грязь, грѣзь, грязь* 1.'розріджена земля'; 2.'бруд' [СЛУМ 7 110]; *довольный, довольный, доволенъ* 1.'який відчуває задоволення'; 2.'достатній' [СЛУМ 8 76]; *дѣлати, делати* 'робити, чинити'; 2.'обробляти' (землю); 3.'готувати' (їжу); 4.'давати' (повинність, данину, милостиню); 5.'здійснювати'; 6.*перен.* 'іти' [СЛУМ 9 9]; *если, если, еслі, еслы, естли, естли, естли* 1.'якщо, коли'; 2.'хоч'; 3.'чи' [СЛУМ 9 101]; *железо, железо, желѣзо, железо, зелизо, зелѣзо* 1.'залізо (метал)'; 2.'вироби із заліза'; 3. у *мн.* 'кайдани, ланцюги'; 4.'зброя' [СЛУМ 9 140]; *жизнь, жізнь, жызнь* 1.'існування всього живого'; 2.'існування людини від народження до смерті'; 3.'спосіб існування людини' [СЛУМ 9 163]; *звѣзда, звезда* 1.'зірка (небесне тіло)'; 2.'комета'; 3.'предмет у формі зірки'; 4.'світла пляма на лобі тварини' [СЛУМ 11 133] тощо. Як бачимо, на староукраїнському ґрунті відбувся подальший розвиток семантики окремих слів порівняно з їх значеннями у старослов'янській та давньоруській мовах.

Складений І.П.Чепігою словопоказчик до "Пересопницького Євангелія" [1556 – 1561] – перекладу євангельського тексту "простою" мовою – свідчить, що в цій пам'ятці часто вживаються лексеми *время* [ПЄ 446], *всегда* [ПЄ 447], *дѣлати* [ПЄ 478], *если, еслі* [ПЄ 481], *каждый, кождыи* [ПЄ 519], *конецъ* [ПЄ 523], *много* [ПЄ 541], *пръвыи, первыи* поряд із *пръшии* [ПЄ 609], *покой* [ПЄ 587], а також зафіксовано *глоубока, глоубоко, глоубину, глоубоности* [ПЄ 462], *год* [ПЄ 463], *грѣзь* [ПЄ 465], *доволна, доволни* [ПЄ 474], *желѣзными* [ПЄ 486], *кожаными* [ПЄ 521], *лѣкарства* [ПЄ 534], *ноужьнѣйших* [ПЄ 564], *послѣ* [ПЄ 591], *пчель* [ПЄ 610], *цвѣтнои* [ПЄ 684], *цвѣты* [ПЄ 684] та ін., які мислилися

перекладачами як “прости”, загальнозрозумілі, оскільки вони побутували й у народі. У слов’янській частині семимовного Оксфордського гептаглота першої половини XVII ст. як українські наводяться слова *время, глибоко, кожді год, дѣлати, желѣзо* тощо [Свобода 1956: 19, 20, 23, 25].

Г.Квітка-Основ’яненко, як свідчить словник мови його творів (особливо цінними є кількісні показники), відбив народну тенденцію вживати *год* [118] [Кв. I 268] (*рік* засвідчено лише тричі – [Кв. III 107]), *урем’я* [14], *врем’я* [6] [Кв. III 491] поряд із *час* [92] [Кв. III 592 – 593]; *грязь* [I] [Кв. I 306] за відсутності *бруд, брудний; жисть* [6] [Кв. I 449] поряд із *життя* [3] [Кв. I 451]; *кінець* [4] [Кв. II 20, I 662] поряд із *кінець* [74] [Кв. I 662]; *лучче* [109], *лучше* [4] [Кв. II 83] поряд із *краще* [14] [Кв. II 37]; *первий* [9] [Кв. II 412] поряд із *перший* [57] [Кв. II 412]; *сюда* [5] поряд із *сюди* [163] [Кв. III 367] тощо.

Численні приклади вживання в народі слова *год* наводить і словник Б.Грінченка [Гр. I 296], причому автор не подає *год* = *рік*, що має місце при паралельному вживанні інших слів: *врем’я* [Гр. I 258], *урем’я, уремня* = *час* [Гр. IV 350], *глибокий* = *глибокий* [Гр. I 290], *железний* = *залізний* [Гр. I 478], *жизнь* ‘*життя*’ = *життя* [Гр. I 484], *кінець* = *кінець* [Гр. II 277], *кушати* = *куштувати* [Гр. II 335], *много* = *багато* [Гр. II 436], *первий* = *перший* [Гр. III 107], *пчола* = *бджола* [Гр. III 504], *сюда* = *сюди* [Гр. IV 239], [Гр. IV 243], *цвіток* = *квітка* [Гр. IV 425] тощо.

Дані українських говірок, зокрема Нижньої Наддніпряни, бойківських, гуцульських, західнополіських, подільських, східнослов’янських тощо, свідчать про питомість, органічність на українському ґрунті багатьох із названих лексем, причому просторові параметри (з урахуванням територіальної віддаленості деяких говірок) є досить промовистими:

будто ‘нібито’: *будьто* [СГНН 1 110], *якбудтоби* [СГНН 4 256]; *будьто* [СБГ 1 74]; *будьбито* [ГГ 30]; *будьбито* [СЗГ 1 35];

воздух ‘повітря’: *вóздух* [СГНН 1 191], *воздушóк* [СГНН 1 192]; *возд’ух, óздух* [СБГ 1 139], *вóздух* [ГГ 40]. Окрім цього, *вóздух* має і засвідчене ще давньоруською мовою значення ‘покривало для церковного посуду з причастям’ [ЕСУМ 1 416];

время ‘час’: *время, врем’я* [СГНН 1 204, 205]; *вóвремя* ‘вчасно’ [СГНН 1 189]; *врем’є* ‘час’ [СБГ 1 149]; *время, время, времня* [СУСГ 47]. Бойківські та гуцульські говори засвідчили подальший розвиток семантики на основі цього кореня (вже в його повноголосному варіанті): *вѣремня, вѣрем’я* 1. ‘дощ’, ‘негода’, ‘сльота’. 2. ‘гарна погода’ [СБГ 1 90]; *вѣремне* ‘гарна сонячна погода’ [ГГ 34];

всегда ‘завжди’: *всегда, усегда; всігда, усігда* [СГНН 4 174]; *завсігда* [СГНН 1 16], *повсигда, повсігда* [СГНН 3 141]; *всегда* [СБГ 1 149]; *всігда* [СУСГ 47];

год ‘рік’: *годá (мн.)* ‘роковина смерті’ [СГНН 1 138] (як було показано вище, це значення засвідчено ще давньоруською мовою); *год’и* ‘іменини’ [СГНН 1 238]; *годовщина* = *год’и* [СГНН 1 238]; *одногодок* ‘ровесник’ [СГНН 3 37]; *одногодка* [СГНН 3 37]; *півгоду* [СГНН 3 112]; *тогодній* ‘минулорічний’ [СГНН 4 127], *цьогогодній, цьогогоднішній* ‘цьогорічний’ [СГНН 4 207]; *год*, Н.мн. *годи* [СБГ 1 177]; *год* [СУСГ 54]. За даними АУМ, словосполучення *два годи (года)* і *сім год* уживаються у переважній більшості українських говорів [АУМ, т. 3 : 92].

город ‘місто’: *горóд* ‘місто’ [СБГ 1 186]; *гóрод* [СЗГ 1 103];

грязь ‘бруд’, ‘багно’: *грязя* [СГНН 1 255]; *грязюча* ‘грязюка’ [СБГ 1 196], *грязь* [СБГ 1 197]; *грязь* [СУСГ 59];

жельзо ‘залізо’: *желізо* [СГНН 1 312], *желізо* [СБГ 1 250], *желізо* [СУСГ 75], *желізо* [Бр. СПГ 35]; *желіско* ‘металічна пастка з пружиною для лову гризунів’ [СЗГ 1 153];

если, естли ‘якщо’: *если* [СУСГ 73], *сли* ‘якщо’ [СБГ 2 229]. В українську мову, як і в російську, очевидно, запозичено з польської [ЕСУМ 2 181], але, як свідчить уживання цього сполучника в староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII століть, він сприймався мовцями як своє, українське слово.

звѣзда ‘зірка’: *звізда* ‘зірка’ [лише про знак, орден, символ] [СГНН 2 92]; *звіздний* ‘зоряний’ [СГНН 2 92]; *звіздно* [СГНН 2 92]; *звізда* [СБГ 1 300]; *звізда* [ГГ 81];

каждый ‘кожний’: *каждий* [СГНН 2 137], *кажний* [СГНН 2 138], *кождий* [СГНН 2 184]; *кожджий, кождий, куждий, кажджий, каждый, кождий* [СБГ 1 364]; *каждий [кажний]* [СУСГ 90]; *каждий (кажний)* [Бр. СПГ 46]; *каждий, каждний, пестл. кажнюсінькі* [СЗГ 1 204];

кожа ‘шкіра, шкура’: *кожа* [СГНН 2 184], *кожаний* ‘шкіряний’, *кожка* [СГНН 2 184]; *кожа* [СБГ 1 364], *кожа* [СУСГ 99];

конець ‘кінець’: *конець* [СБГ 1 372], *конець* [СУСГ 101], *конец* [Бр. СПГ 51], *конець* 1. ‘межа протягості предмета, площини і т. ін.’; 2. ‘початок’ [СЗГ 1 240];

куда ‘куди’: *куда* [СГНН 2 223], *кудась* ‘кудись’ [СГНН 2 224]; *куда* [СБГ 1 392], *никуда* ‘нікуди’ [СБГ 1 490];

кушать ‘їсти’: *кушати* 1. ‘їсти’ 2. ‘куштувати’ [СБГ 1 400]; *кушити* ‘куштувати їжу’ [ГГ 108]; *кушати* ‘куштувати’ [СЗГ 1 274]; *кушать* ‘їсти’ [СПГ 112];

лучше ‘краще’: *лучче* [СГНН 2 262], *лучче* [СУСГ 121], *лучче* [Бр. СПГ 58]; *луч*, *лучче* [СЗГ 1 294];

много ‘багато’: *многий* ‘численний’ [СБГ 1 447], *много* [СБГ 1 448]; *немніжко* ‘небагато’ [СБГ 1 484]; *мниго* [СЗГ 1 316];

первый ‘перший’: *вперве* ‘вперше’ [СГНН 1 202]; *первий* [СУСГ 157]; *первий* ‘двоюрідний’ [ГГ 145]; *первий* [Бр. СПГ 71]; *перве* ‘спершу’ [СЗГ 2 35], *первий брат* ‘двоюрідний брат’ [СЗГ 2 35];

письмо ‘лист’: *пісьмо*, *пісьмечко* [СГНН 3 125]; *письмо* [СБГ 2 63]; *письмо* 1. ‘лист’; 2. *перен.* ‘білий знак ззаду в лісової козулі’ [СЗГ 2 47, 1 83]; *письмо*, *пісьмо* ‘повідомлення на папері’, ‘лист’ [СПГ 160].

покой ‘спокій’: *спокій* [СГНН 4 94], *спокійний* [СГНН 4 94], *спокойночі* ‘добраніч’ [СГНН 4 94]; *покой* ‘мир’, ‘злагода’ [Бр. СПГ 76];

после ‘після’: *послі* [СГНН 3 246]; *посля*, *посліка* [СЗГ 2 76].

пословица ‘прислів’я’: *пословиця* [СГНН 3 246]; *пословиця* ‘приказка’ [СБГ 2 120];

пчела ‘бджола’: *пчола* [СГНН 3 301]; *пчола* [СБГ 2 164]; *пчола* [СУСГ 180]; *пчолы* [Бр. СПГ 80]; *пчола* [СЗГ 2 109]; *пчолы* тільки мн. ‘пасіка’ [СПГ 181]. За даними АУМ, *пчола* вживається у переважній більшості південно-західних говорів [АУМ 2, карта № 110].

сюда ‘сюди’: *суда* ‘тут’; ‘сюди’ [ГГ 179]; *сюда* [Бр. СПГ 92]; *сюда* [СЗГ 2 189];

туда ‘туди’: *туда* ‘там, де’ [СБГ 2 305]; *туда* 1. ‘туди’; 2. ‘тут’ [СЗГ 2 212];

цвѣты ‘квіти’: *цвітáстий* ‘розмальований квітами’ [СГНН 4 202], *цвітн’ий* ‘кольоровий’ [СГНН 4 202], *цвітн’ик* ‘квітник’ [СГНН 4 202], *цвіток* ‘весільний вінок молодої’ [СГНН 4 202]; *цвітина* ‘квітка’ [СБГ 2 350]; *цвітка* 1. ‘польова квітка’, 2. ‘квітка’ [СБГ 2 351]; *цвіти* [СУСГ 219]; *цвіточки* [Бр. СПГ 101]; *цвітити*, *цвітувати* ‘квітувати’, *цвітка* ‘квітка’, *цвітник* ‘квітник’ [СЗГ 2 238]; *цвіток* ‘вінок’ [СПГ 227].

час ‘година’: *час* [СГНН 4 209], *пестл. часок* [СГНН 4 210]; *час* 1. ‘час’ 2. ‘строк’ 3. ‘попит’ 4. ‘година’ [СБГ 2 363]; *час*, *чес* 1. ‘година’ 2. ‘пора’ [ГГ 209]; *час* 1. ‘пора доби, року’; 2. ‘перша година’ [СЗГ 2 247].

Бойківські говори фіксують *ділати* ‘робити’ [СБГ 1 220], *глибокий* ‘глибокий’ [СБГ 175], яке Сковорода вживав зокрема у фрагменті цитованої ним пісні, яку він уважав українською [С. II 158].

Деякі слова, що мали традицію вживання в староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVIII ст., засвідчені лише в окремих говірках: у нижньонадніпрянських – *довольний* [СГНН 1 282]; *недовольний*, *недовольно*, *недовольство* [СГНН 2 361]; *нужний*, *нужно* [СГНН 2 371]; *польза* [СГНН 3 180], *пользуваться* [СГНН 3 181], у

східнословобожанських – *жизнь* [СУСГ 76], *лікарство* [СУСГ 118], *трудно* [СУСГ 209] тощо.

Про тривалий розвиток на українському ґрунті окремих згаданих слів, які сучасною мовною свідомістю можуть не сприйматися як українські, свідчить наявність у говірках цілої низки похідних слів. Так, від *пчол* в бойківських говірках засвідчено *пчолинець* 1. ‘приміщення, куди ховають вулики на зиму’. 2. ‘пасіка’ [СБГ 2 164]; *пчільник* – те саме, що *пчолинець* 1.; *пчолінок* ‘пасіка’ [СБГ 2 164]; у говірках Нижньої Наддніпрянщини збереглися *пчеляк* ‘пасічник’, *пчелячка* ‘дружина пчеляка’, *пчїлка*, *пчоловодитьь* ‘займатися бджільництвом’ [СГНН 3 301.]; у поліських говорах – *пчельнік* 1. ‘пасіка’; 2. ‘приміщення для зимівлі бджіл’ [СПГ 181]; *пчельня* те саме, що *пчельнік* 1. [СПГ 181]; *пчоловод* ‘пасічник’ [СПГ 181]; *пчолярня* те саме, що *пчельнік* 2. [СПГ 181]; від *жєлізо* – *зжєлізніть* ‘ставати дуже твердим чи сильно загусати’ [СГНН 2 19], *зжєлєзнілий* [СГНН228]; *луччий* – *луччать* ‘кращати’, *лучченький* – пестливе до *луччий*, *лучченько* [СГНН 2 262]; від *всєгда* – *завсєгда* [СГНН 1 16], *повсигда*, *повсїгда* [СГНН 3 141] тощо.

Про питомість деяких із наведених слів свідчить і вимова [i] на місці колишнього Ъ: у говорах Нижньої Наддніпрянщини – *жєлізо*, *звїзда*, *болїзнь* [СГНН 1 94], *цвїти*; у бойківських говорах – *дїлати*, *немнїжко* тощо. Бойківські говори фіксують і слова з давнім значенням, відомим ще старослов’янській мові: *туда* (поряд із *туди*) ‘там’ [СБГ 2 305]

На цікаві зауваження щодо окремих розглядуваних вище слів, які сучасною мовною свідомістю україномовної людини не сприйматимуться як українські, натрапляємо в І.Огієнка. У своєму “Українському стилістичному словнику” він наводить зокрема *вбзд’ух* як архаїзм, зауважуючи, що “на Великій Україні в літературі частіш *повїтря*” [Огієнко 1978: 71, 403]. У складеному ним словнику до Житомирського Євангелія 1571 р. (близького за мовою до Пересопницького Євангелія), який він сам вважав “словником живої української мови половини XVI-го віку” [Огієнко 1922: 49], церковнослов’янському *аще* відповідає “просто” *єсли* (*єстли*) [Огієнко 1922: 50]. Саме так замінював ці лексеми писар, намагаючись зробити мову Євангелії доступною широким верствам. Сполучник *єсл’и* І.Огієнко трактує як “давнє (архаїчне) українське слово, що вживається в Галичині, але вже забуте на Великій Україні” [Огієнко 1978: 491]. У своєму “Етимолого-семантичному словнику української мови” учений наводить із ремаркою *арх.* і слова *кожа* (з вказівкою *ст.укр. кожа*) [ЕССУМ II 239], *каждий* (коментар: “каждий – зі староукр. *кажьдѣй* – збереглося в живій українській мові в Галичині. На Наддніпрянщині й

Волині в говорах збереглося староукраїнський “кождий”) [ЕССУМ II 169].

Отже, діалектна лексика української мови містить цінний матеріал для вивчення еволюції української мовної свідомості, зберігає давні елементи, що передавалися від покоління до покоління. Чимало слів, які сучасною мовною свідомістю україномовної людини сприймаються як російські (оскільки вони вживаються в сучасній російській літературній мові, бо вона продовжувала розвиватися на тій самій основі, на якій до кінця XVIII століття розвивався й один із різновидів староукраїнської літературної мови – слов’яноруська), мали тривалу традицію використання (не лише у книжних мовах, а й у народнорозмовному мовленні, звідки окремі діалекти успадкували давні значення слів) і в часи Григорія Сковороди сприймалися староукраїнською мовною свідомістю як свої, українські. Значна частина цих слів і донині вживається в різних українських говірках. На це необхідно зважати перед тим, як відректися від давніх українських елементів, кваліфікуючи їх із позицій сучасної мовної свідомості як російські чи суржикові.

Література

Гнатюк, Л.П. Мовна свідомість як поняття лінгвістики [діахронічний вимір] // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 34/ II. – С. 397 – 402.

Гнатюк, Л.П. Староукраїнська мовна свідомість і причини морфологічної варіативності у староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVIII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія”. – 2003. – № 6. – С. 214 – 219.

Гнатюк, Л.П. То якою ж мовою писав Григорій Сковорода? (Погляд крізь призму староукраїнської мовної свідомості) // Дивослово. – 2006. – № 3.

Живов В. М. Язык и культура в России XVIII века. – М.: Языки русской культуры, 1996.

Огієнко, І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995.

Огієнко, І. Українська житомирська Євангелія 1571 р. Опис пам’ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя старої Волині. – Тернів: вид-во “Українська автокефальна церква”, 1922.

Огієнко, І. Український стилістичний словник: Підручна книжка для вивчення української літературної мови. – 2-е вид. – Вінніпег, 1978.

Свобода, В. Слов’янська частина Оксфордського гептаглота: Українсько-латинський словник першої половини 17-го сторіччя. – Вінніпег, Торонто, 1956.

Умовні скорочення назв джерел

АУМ – Атлас української мови. В 3-х т. – Т. 1 – 3. К., 1984 – 2001.

Бр.СПГ – — Брилінський Д. Словник подільських говірок. – Хмельницький, 1991.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997.

Гр.– Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. – К., 1996 – 1997.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – Т. I – IV. – К., 1982 – 2002.

ЕССУМ– Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / За ред. Ю.Мулика-Луцика. – Т. I – IV. – Вінніпег, 1979 – 1994.

Кв.– Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У 3 томах.– Харків, 1978 –1979.

С. – Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К., 1973. – Т. 1 – 2.

СБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – Ч. 1 – 2. К., 1984.

СГНН – Чабаненко В.А. Словник говірок нижньої Наддніпрянщини. Т. 1 – 4. –Запоріжжя, 1992.

СДЯ — Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. член-корр. АН СССР Р.И.Аванесов. – Тт. I – IV. – М.: Русский язык, 1988 – 1991; тт. V, VI. – М.: Русский язык, 2000 – 2001.

СЗГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. – Луцьк, 2000.

СлУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1 – 11. – Львів, 1994 – 2004.

СПГ – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1974.

СУСГ – Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002.

ПЄ – Пересопницьке євангеліє 1556 – 1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001.

Summary

The author of the given article shows that dialectal words of the Ukrainian language are valuable source of the research of linguistic awareness evolution from the previous periods of the development of the Ukrainian language up to the present times. The author has proved that many words used in the texts by Hr. Skovoroda(the most prominent Ukrainian philosopher of the XVIII century) which are taken by modern language awareness of Ukrainian-speaking people as Russian ones(as they are functioning in modern Russian literary language) not only had a long tradition of use in Old Ukrainian literary language but also are functioning in various, often territorially remoted Ukrainian dialects, which underlines their primordial character.

ВАРІАНТНІСТЬ МОРФОНОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЕЙ ІМЕННОЇ СЛОВОЗМІНИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVIII СТ.

Русаченко Наталя

Київський слов'янський університет

Словозмінну іменну парадигму старобуковинської мови не можна побудувати без морфонологічного аналізу, оскільки у процесі творення відмінкових, числових і родових форм, крім флексій, значну роль відіграють альтернації та лінійні модифікації основ. Потреба враховувати морфологічні і морфонологічні засоби зумовлена нетотожністю їхнього формального вираження, оскільки флексія, маючи статус морфеми, є формою, а морфонологічна характеристика – тільки частиною форми [Макаєв, Кубрякова 1972: 19-20]. До того ж, флексія виступає у словоформі показником конкретного значення, тоді як альтернацію породжують формальні фонологічні і морфологічні умови.

У старобуковинській мові поділ іменників на відміни, що історично ґрунтувався на основотворчих суфіксах, зазнав перерозподілу за ознаками роду та системою відмінкових флексій. Зміни у відмінюванні частково засвідчені уже в текстах кінця XI – XII ст. У пам'ятках XVI – XVIII ст. виразно відбито типи відмінювання іменників, властиві новій українській мові, проте водночас збережено й деякі залишки давньобуковинських форм. Незавершеність процесу уніфікації, безперечно, була причиною нестабільності системи морфонологічних моделей старобуковинської мови XVI – XVIII ст., паралелізму нових і давніших форм у відмінюванні іменників. Крім того, на формуванні морфонологічної системи позначилася взаємодія в XVI – XVIII ст. “простої мови”, структурно близької до живої народної, і книжнотрадиційної слов'янорусської, між якими не існувало різкої межі; це зумовило появу одиниць, тотожних за семантикою, але варіантних за формою вираження. Причинами варіантності були також загальна невпорядкованість норм та істотні діалектні відмінності в живій мові.

Найпоширенішим способом творення іменних словозмінних парадигм у старобуковинській мові виступала взаємодія флективних наборів з основами, у яких відбувалися морфонологічні чергування. В аналізованих пам'ятках вони представлені: а) чергуваннями голосних у субстантивних основах; б) чергуваннями приголосних у кінцевих сегментах основ. Лінійні модифікації основ в іменних словозмінних парадигмах траплялися рідше, маркували лексично обмежені групи слів; вони представлені усіченнями та нарощеннями.

Альтернативні ряди голосних у словозмінних парадигмах іменників староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. можна поділити на дві групи: а) чергування голосних із нулем звука; б) взаємне чергування голосних. Найпродуктивнішими типами були варіювання <е ~ ø> та <о ~ ø>, що історично стали наслідком відповідних змін ь, ъ у сильних і слабких позиціях. Найчастіше вони виступали у формах род. відмінка одн. і множ. та оруд. одн. іменників II відміни чол. роду з кінцевими суфіксами -ок-, -ець-: [жолтокъ] ~ жолтковъ (АД 79), [лі*тописецъ] ~ лі*тописцовъ (УВ 29), [мешканецъ] ~ мешканцем (ЛР 83). Ці альтернативи, що відповідають системі української мови, відбиті в текстах послідовно, варіантні форми трапляються зрідка. Так, у ділових текстах XVI ст. маємо початкову форму *Павел* (ВГ 38), у непрямих відмінках – *Павла* (34), *Павлу* (39), у XVIII ст. – форму *Павльо* і в наз. відмінку (ДН 176). Непослідовно представлене чергування <е ~ ø> у непрямих відмінках особового займенника **я**: так, у виразно живомовному контексті зафіксовано двоскладову форму дав. відмінка одн. *міні** (ДН 147), з наближенням ненаголошеного **е** до **и**, проте в цілому переважають написання *міні** (ВГ 32, ДН 174, ЛР 88).

Морфологічні чергування історичних голосних повного творення засвідчені в основах слів значно меншою кількістю прикладів. Найактивніші з них ті, у яких один із альтернатив реалізовано звуком [i], другий – голосними [e] або [o]. Чергування <i ~ e>, <i ~ o>, які в сучасній мові протиставляють наз. відмінок одн. решті відмінків, відбито одиничним прикладом у формі іменника *ячмі*нь* (АД 77). Решта форм не засвідчує чергувань: *дворь* ~ *двора* (ДН 147), *конь* ~ *коня* (158). Звичайно, у тогочасному живому мовленні альтернатива вже існувала, проте її відбиття на письмі заважала традиційна орфографія. Чергування <i ~ o> відсутнє і в займенникових формах: *мой* (ВГ 34, ВН 149) ~ *моєго* (ВГ 33, ВН 149), *свой* (ДН 147) ~ *своего* (149), на яких також позначився книжний вплив. У текстах Лохвицької ратуші засвідчено, поряд із загальноживаними, і діалектні форми з говірок, що межували із зоною північного наріччя: *свуй* (ЛР 82) ~ *своего* (77), *муй* (84) ~ *мого* (78); ці форми відомі також у гуцульських говірках [230, с. 761].

Не фіксують пам'ятки і чергування <o ~ i>, що протиставляє оруд. відмінок множ. іменника pluralis tantum *гроші* решті відмінків; маємо лише стару форму *грошми* (ВГ 38).

У займенниковій парадигмі непослідовно відбито чергування <е ~ ø>. Якщо в сучасній мові форма род. відмінка одн. протиставлена за цим чергуванням решті непрямих відмінків, то в пам'ятках це правило діє не завжди. Так, поруч із формами *собі** (ЛР 81), *тобі** (80) частіше використано в дав. та місц. відмінках одн. *себі** (АД 77), *тебі** (ДН 176).

Появу **е** замість **о** дослідники пояснюють впливом церковнослов'янської мови, що почасти відбився і в говорах. Форми *тебі**, *себі** із праслов'янських **tebě*, **sebě* збереглися «як поодинокі архаїчні залишки в окремих говірках української мови», підтримувані другим південнослов'янським впливом, і стали досить поширеними у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. [Історія... 1978: 144].

Консонантні чергування в іменній словозміні мали значно ширшу сферу використання, аніж вокалічні, і представлені більшою кількістю альтернативних рядів. Найпомітнішу роль відігравали чергування твердих і м'яких приголосних у відмінкових формах іменників I і II відмін: *сукня ~ сукнею* (ВХ 540), *хрест ~ на Хр̑ті** (538), *ті*ло ~ на ті*лі** (546), а також чергування твердих задньоязикових із м'якими свистячими (*сироватка ~ в сироватці** – АД 84, *зневага ~ вь зневазі** – Лс. 21, *мачуха ~ при мачосі** – ЛР 89), що є специфічною рисою словозміни іменників.

Альтернативі твердих і м'яких приголосних засвідчують найбільшу непослідовність у прикметникових парадигмах. Це пов'язано з функціонуванням у наз. відмінку одн. чол. роду закінчень **-ий**, **-ій** та більш традиційного **-ый**. Причини варіювання полягають у взаємодії книжної мови з розмовною, а також є наслідком впливу на книжну мову тогочасних граматичних праць. Поява варіантів **-ий**, **-ій** припадає на XV ст., вживання їх у прикметниках з основами на твердий приголосний активізується з XVII ст. й особливо поширюється у XVIII ст. Закінчення **-ій** фіксується в пам'ятках, різних за місцем походження [Грищенко 1978: 67].

Так, у проаналізованих текстах форми наз. відмінка одн. чол. роду з м'якими варіантами основ протистоять формам непрямих відмінків з твердими кінцевими сегментами основ. Крім того, форми чоловічого роду за цією ж ознакою протиставляються формам жіночого та середнього родів. Найчастіше пом'якшений або м'який варіант перед флексією **-ій** з'являється в кінцевому сегменті кореня або у складі суфіксів **-к-** (**-ськ-**), **-ов-**, **-н-**. Так, чергування <р' ~ р>, <л' ~ л>, <т' ~ т> засвідчені в парадигмах слів: *хорій* (АД 79), *білій* (82), *злій* (82), *старій* (ДН 173), *простій* (АД 87) та ін. Пом'якшений варіант маємо і в наз. відмінку одн. займенників: *которій* (АД 78), *такій* (77) та ін.

У сучасній українській мові чергування твердих і м'яких приголосних протиставляють прикметникові, дієприкметникові та займенникові форми наз. відмінка чол. роду в однині і форми множини. У староукраїнських текстах аналогічні альтернативи не завжди мали місце, оскільки, як уже було зазначено, у наз. відмінку одн. вживалося і закінчення **-ий**. Отже, є сенс говорити про чергування, якщо в пам'ятках представлені альтернативні форми того самого слова в наз. відмінках

одн. та множ. Тексти XVI і першої половини XVII ст. чергують у зазначених позиціях не відбивають: XVI ст. – *домовый* (ВГ 29) ~ *домовые* (35), *оный* (31) ~ *оные* (35); XVII ст. – *писанный* (ВН 150) ~ *писанные* (159), *чорный* (153) ~ *чорные* (153); XVIII ст. – *шляхетный* (ДН 155) ~ *шляхетные* (153). Із другої половини XVII ст. у пам'ятках натрапляємо і на паралельні форми з чергуванням: *лохвицький* (ЛР 78) ~ *лохвицькіє* (86). Тексти XVIII ст. представляють у зазначеній позиції навіть чергування <Т' ~ Т>: *подданий* (ДН 159) ~ *подданіє* (149), *честній* (КЗ 196) ~ *честніє* (44), *которий* (АД 87) ~ *каторіє* (77).

Аналогічні зауваження можна зробити і щодо протиставлення форм наз. та непрямих відмінків множини. У сучасній мові в цих позиціях маємо чергування пом'якшеного (перед флексією -і) і твердого (перед -их, -ими, -им) звуків. У староукраїнських текстах це чергування відбито непослідовно, оскільки в наз. відмінку множ. маємо подекуди стару флексією -ье на місці -і. У текстах XVI – першої половини XVII ст. воно взагалі відсутнє: *кревные* (ВГ 29) ~ *кревных* (28), *кревнымъ* (38). Із другої половини XVII ст. тексти фіксують паралельні форми: *голюнские* (ЛР 83) ~ *голюнских* (83) і *декъретовіє* (86) ~ *декъретовых* (89) тощо; XVIII ст. – *подданіє* (ДН 149) ~ *подданихъ* (159) і *діяволскіє* (КЗ 191) ~ *діяволских* (190).

Деякі альтернативи твердих і м'яких приголосних у парадигмах іменників виявилися не зафіксованими на письмі. Так, в оруд. відмінку маємо *детми* (ЛР 86, ВН 161), *смертми* (КЗ 42), *людми* (ПЛ 58), *приятелми* (ЛР 76), у наз. – *Кост* (83), *зят* (79). В усному мовленні чергування звичайно відбувалися, а відсутність пом'якшеного варіанта на письмі пояснюється впливом книжної орфографії (зокрема, звичайно не позначалася м'якість надрядкових літер). Тексти другої половини XVII ст. фіксують форми род. відмінка множ. іменників перед старою флексією -ій (-ий), у яких відсутнє чергування м'яких і твердих звуків: *печатий* (ЛР 87), *людій* (АО 49), *гусій* (55); ці форми відбивали впливи південно-західних говорів.

У формах род. відмінка одн. в текстах засвідчено паралельне написання **р** та **р'** у кінці іменникових основ II відміни чол. роду: XVI ст. – *господаря* і *господара* (ВГ 39), *генваря* і *генвара* (ВН 152); XVII ст. – *сентябра* (ЛР 76) і *сентября* (78) та ін. Звичай не розрізняти на письмі **р** та **р'**, започаткований в XI ст., тривав аж до XVIII ст., що було спричинено складною артикуляцією цього приголосного [Шевельов 2002: 251-254]. Крім того, ствердіння **р'** незалежно від позиції є характерною рисою консонантизму північних і багатьох південно-західних говорів української мови [Залеський 1977: 72].

Паралельні форми засвідчені в род. одн. іменників II відміни із кінцевим приголосним основи -ц: *м[і*]с[я]ця* і *м[і*]с[я]ца* (ЛР 85),

кадилницю і кадилницю (ВХ 547), столицю і столицю (УВ 31). Ця непослідовність прийшла з церковнослов'янської мови, де не існувало опозиції *с* та *с'*. До того ж, у частині болгарських говірок звук [с'] ствердів дуже рано, тому церковнослов'янські рукописи болгарського походження, що потрапляли в Україну, були позначені хаотичністю щодо вибору «йотованих» чи «простих» букв після *с* [Шевельов 2002: 789]. Диспалаталізація *с'* у кінці слова і перед *а* та *у* мала опору і в живих говорах: буковинських і гуцульських, де її зумовлював молдавсько-румунський вплив [Залеський 1977: 74], і поліських, до яких потрапляли білоруські та західноукраїнські запозичення [Шевельов 2002: 791].

Чергування задньоязикових і м'яких свистячих <к ~ ц'>, <г ~ з'>, <х ~ с'> представлено у старих формах місц. відмінка одн. та множ. іменників I відміни, II відміни чол. роду давніх основ на *-*ѣ* перед закінченням *-ехъ* [Керницький 1967: 62]: *на реці** (Гр. 615), *в до(л)зехъ* (ВГ 37 зв.), *в пророцехъ* (Нег. 110), *о друзех* (ФП 54), *во чоловіцех* (Лс. 18). Альтернація <к ~ ц'> трапляється у формах двоїни – *за обі*двистуце* (Розм. 56а), *дві*нозі** (ПС 79), *дві*роуці** (79).

Лінійні модифікації основ в іменних парадигмах представлені усіченнями та нарощеннями і трапляються в лексично обмежених групах слів. Ступінь їх поширеності різний: так, усічення та нарощення одних сегментів характерні абсолютною перевагою, інші маркують кількісно обмежені, непродуктивні групи слів і навіть ізольовані іменники. Прикладів накладання тексту пам'яток не засвідчують.

Форми з усіченнями характеризують іменники чол. роду II відміни, які позначають назви осіб за національною, соціальною та географічною належністю. Вони послідовно відбиті в пам'ятках різних стилів XVIII ст. і не мають варіантів: *керебердяне* (ДН 163), *поточане* (163), *му=ровля=не* (УВ 278), *мі*щане* (КЗ 192), *християне* (195).

Форми з нарощеннями зафіксовані в парадигмах іменників III і IV відмін. Нарощення *-ен-* характеризує парадигму іменника IV відміни ім'я: род. відмінок одн. і множ. – *имени* (ВГ 32), *имень* (ДН 165), оруд. одн. – *именемъ* (158). Проте внутрішній механізм цього явища морфологічно складний, оскільки в ньому, крім нарощення, представлено й усічення субстантивної основи. Тексти пам'яток XVI – першої половини XVII ст. фіксують поряд із ім'я і форму *іменя* (ВГ 37, ВН 147), не протиставлену за нарощенням непрямим відмінкам.

Нарощення *-j-* засвідчене у формі оруд. одн. іменника *кров ~ кровью* (АД 88). Щоправда, тексти пам'яток фіксують і написання *с(ъ) кровію* (УВ 336), *любовію* (ВХ 547), де [в] чергується з пом'якшеним

варіантом [в']. Флексія **-ію** являє собою діалектну особливість південно-західного походження [Керницький 1967: 90-91].

В парадигмах іменників III відміни непослідовно відбите подовження кінцевих приголосних основи перед флексією **-у (-ю)**, що є наслідком асиміляції звука **й** до попереднього м'якого приголосного після занепаду напруженого редукованого **ь та и** [Матвіяс 1974: 150]; це явище можна інтерпретувати як нарощення. Воно з'являється тільки в тексті XVIII ст. – з *соллю* (АД 106), у решті випадків маємо написання з *соллю* (ПЛ 3), *печатю* (ВГ 39), *на(д) Либедою* (від *Либедь* – УВ 30). На морфологічну функцію подовжених приголосних вказувала Л.Е.Калнинь, зазначаючи, що вони оформляють оруд. відмінок одн. іменників жін. роду III відміни [Калнинь 1961: 87]. А.М.Залеським було сформульоване морфонологічне правило, згідно з яким початковий компонент (нарощення) в парадигмі іменників III відміни реалізується по-різному, залежно від характеру кінцевого приголосного основи: «після губних та **р** маємо **й**, після решти приголосних – звук, ідентичний попередньому приголосному основи. За умови збігання у фіналі основи двох передньоязикових приголосних подовження (нарощення) не відбувається» [Залеський 1980: 61]. Щодо форм без нарощення, то І.М.Керницький спостеріг, що флексія **-ью** переважає в пам'ятках із Волині і Наддніпрянщини [Керницький 1967: 90-91], хоча за написанням **-ью** може приховуватися і вимова з подовженим приголосним [Залеський 1980: 64]. Флексія **-ою**, яка починає з'являтися в текстах, на думку дослідників, з XVIII ст., є діалектною [Самійленко 1964: 115].

Отже, в досліджуваних текстах засвідчено не тільки давні морфонологічні варіанти кореневих морфем у різних словоформах, а й новіші, регулярно здійснювані чергування голосних і приголосних звуків та лінійні модифікації основ. Варіативність морфонологічних моделей староукраїнської іменної словозміни другої половини XVI – XVIII ст. в цілому була зумовлена процесом закріплення в писемності живого мовлення, почасти діалектного.

Джерела

АД – Лікарський poradnik «Аптека домова» за збіркою 1760-1780 рр. Рукопис НБУ, шифр ДА/905л.

АО – Акти села Одрехови. Наукова думка, Київ 1970.

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / Підгот. до вид. В.Задорожний та А.Матвієнко. Наукова думка, Київ 1995.

ВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. Наукова думка, Київ 1981.

ВХ – Радивилівський А. Ві*нець Х[ристо]въ зъ пропові*дій неделныхъ. Києво-Печерська лавра 1688. Примірник НБУ, шифр Кир. 59.

Гр. – Літопис Г.Грабянки, список II пол. XVIII ст. Рукопис НБУ, шифр VIII.149/49.

ДН – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. Наукова думка, Київ 1986.

КЗ – Зиновіїв Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. Наукова думка, Київ 1971.

ЛР – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Зб. актових документів / Підгот. до вид. О.Маштабей, Б.Самійленко, Б.Шарпило. Наукова думка, Київ 1986.

Лс.– «Кніга, глаголемая Листовня» братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукопис НБУ, шифр І.7378.

Нег. – Євангеліє в перекладі Валентина Негалевського, 1581 р. Рукопис НБУ, шифр 4511/1636.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр. / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Київ 2001.

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. Наукова думка, Київ 1987.

Розм. – Розмова (близько 1575 р.). Фотокопія рукопису НБУ.

УВ – Вірші зі збірки, укладеної «въ ключу Уманскомъ», остання чверть XVIII ст. Рукопис НБУ, шифр VIII.216(199).

ФП – Збірка повістей, легенд, повчань тощо Пилипа Федоровича, 1693 р. Рукопис НБУ, шифр 478п/1734.

Література

Грищенко, А.П.: Прикметник в українській мові. Наукова думка, Київ 1978.

Залеський, А.М.: Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови. In: Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. Наукова думка, Київ 1977, с. 50-96.

Залеський, А.М.: Подовжені приголосні у фонологічній і морфологічній системах української мови. In: Мовознавство 6/1980, с. 56-65.

Історія української мови : Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. Наукова думка, Київ 1978.

Калнынь, Л.Э.: Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. Издательство АН СССР, Москва 1961.

Керницький, М.І.: Система словозміни в українській мові : На матеріалі пам'яток XVI ст. Наукова думка, Київ 1967.

Макаев, Э.А., Кубрякова, Е.С.: Отличительные черты морфонологии германских языков с историко-типологической точки зрения. In: Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. Наука, Москва 1972, с. 7-39.

Матвіяс, І.Г.: Іменник в українській мові. Радянська школа, Київ 1974.

Самійленко, С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Радянська школа, Київ 1964, ч. 1; Вища школа, Київ 1970, ч. 2.

Шевельов, Ю. Історична фонологія української мови. Акта, Харків 2002.

Summary

There was noted the importance of morphonology for paradigm characteristic of the nominal inflection. The reasons and conditions of variety of the morphonological models in Old Ukrainian language in the second part XVI–XVIII centuries are explained. Were discovered particularities of vowels and consonant interleavings and linear modifications of stems in the process of the case forms formation.

Особливості вживання відзайменникових прислівників місця в пам'ятках давньоукраїнської мови

Даценко Ігор

Інститут української мови НАН України

Серед прислівникової системи значну увагу привертають прономінальні прислівники як один із найархаїчніших шарів лексики. Однак якщо якісні обставинники достатньо висвітлені в граматичних працях з історії слов'янських мов (у тому числі української), то прислівникам місця, тим паче доби Київської Русі, не приділено належної уваги. Серед інших вони описані С. Бевзенком в «Історичній морфології української мови» [Бевзенко 1960], В. Німчуком в академічному чотиритомнику «Історія української мови» [Історія 1978] та в підручниках з історичної граматики [Жовтобрюх 1980; Безпалько 1962]. Монографічні дослідження належать перу неукраїнських учених [Чурмаєва 1989, Янович 1978]. Щоправда, історичну ретроспективу розвитку займенникових прислівників подано в монографії Г. Ярун [1993].

Лінгвісти-історики сходяться на тому, що у формуванні прономінальних прислівників узяли участь такі займенники, як **къ*, **тъ*, **сь*, **опъ*, **овъ*, **вьсь*, **ин*, **ји*. Для творення локативних прислівників вони сполучалися з суфіксальним елементом **-де*, *-*ато*, **-о du (а, ѣ)*, *-ль*.

Прислівники з формантом -де позначали місце (*къде*, *инъде*, *вьсьде*, *овъде*, *сьде*, *онъде*, *иде*). Принагідно зауважимо, що досі не з'ясована природа компонента *-де*. Як правило, сходяться на тому, що *-де* – суфікс. Дослідниця Г. Ярун стверджує, що наявний у сучасній українській літературній мові прислівник *де* не міг з'явитися від суфіксального утворення [1993: 19]. Однак прислівник *де* виник внаслідок не морфологічних, а фонетичних змін (пройшовши стадію асимілятивних перетворень та занепаду [γ]). Тому очевидним є той факт, що компонент *-де* у прислівниках – колишній суфікс.

Займенник *вьсь* у давньоукраїнській мові позначав сукупність, тому прислівник, утворений від нього, теж мав сему «в усіх місцях, скрізь», напр.: *вьсьде лихага ѣдь ксть гоубительна* [1076 Ізб.: 239зв.-240]. Уже в пам'ятках цього періоду спостерігаємо одзвінчення *с* — з як наслідок асиміляції, напр.: *башеть бо оу нихъ воевода везде Тутъ словии*

моужьствомъ [ЛЛ: 295 зв.]. Прислівник *вьсьде* не залишився в українській мові.

Знаний українській мові обставинник *інде* як друга складова частина прислівника *десъ-інде, кудисъ-інде*. Семантизований він як «в іншому місці», напр. *инъде не можеши спсень быти тькъмо оу оноа дѣвы* [XII – XIII Усп.зб.: 7в]. Редуруючись, утворював сему «в одному місці... в іншому місці» [СДРЯ IV: 162], напр.: *тогда бо придоста к рѣцѣ в аноку. Володимерко же поставлалъ блше дружину свою на бродѣхъ. индѣ пѣши. а индѣ конники* [ЛЛ: 112 зв.].

Широко використовувався у давній українській мові прислівник *сьде* «тут», напр.: *мы сде стоимы, а онамо жены наша* [ЛЛ: 116 зв.]. Занепад редукованих, ствердіння фрикативного *с*, асимілятивні процеси відбито вже в пам'ятках цього періоду, напр.: *здѣ положити* [XII Срезн.І: 968]. Тоді засвідчено й приєднання кінцевого *се* до прислівника *сде*, напр.: *ты, брате, ѣди в Черниговѣ. совокупи(с) же со братьею своєю, а изъ же сдесе со своєю* [ЛЛ: 227 зв.]. Як вважає Н. Чурмаєва, це могло статися на межі XIV – XV ст. [Чурмаєва 1989: 136] В українській мові форма *сьде* наслідків не мала, і занепад її припав, імовірно, на XVII ст [Безпалько 1962: 367].

Прислівник *онъде* «там» семантично пов'язаний із попереднім *сьде*, оскільки займенниковий компонент *онъ* входив до складу тричленної групи вказівних займенників *сь, ть, онъ*, які дозволяли функціонально «розрізняти не тільки наблизений об'єкт («цей») і об'єкт віддалений («той»), а й об'єкт по відношенню до особи, що говорить (лат. *hic*), об'єкт по відношенню до особи, з якою розмовляють (лат. *iste*), і об'єкт за межами осіб, які говорять (лат. *ille*)» [Мейє 1951: 377]. Цей прислівник праслов'янського походження фіксовано в пам'ятках давньоукраїнської мови, напр.: *ту же братии преселивъшемъ а и онъде же малу ихъ оставъшию* [XII-XIII Усп.зб.:61а].

У давньоукраїнській мові не було чіткої диференціації між семами прислівників місця та напрямку руху. Зокрема, можемо констатувати вживання обставинника *къде* у значенні «куди». Пор.: *то кде крщение примем* [ЛЛ: 41зв] – *кде поедемъ Смолнескоу ли к Киевоу ли* [216зв.]. Цей прислівник вживався також із значенням невизначеності місця «де-небудь», «куди-небудь» [СДРЯ IV: 346-349], напр.: *приметься и престанеть кде злая си, ни инъ кто ѡ(т) прѣкъ* [XIII-XIV ГА: 1746]. У структурі цього прислівника в киеворуський період розвитку мови відбулися зміни. Кінцевий *е* починає набувати форми *ѣ*, що зафіксовано в пам'ятках, напр.: *въпроси ѣго. кдѣ многоцѣннаго и бѣствънаго камени сего собрѣте* [XIII-XIV ГА: 101а]. Кінцевому *ѣ* у лексемі *кдѣ* в науці немає чіткого пояснення. Вважають, що він є наслідком

колишнього відмінювання адвербіальних слів як залишок флексії місцевого відмінка *ǫ-* та *ā-* основ. В українських пам'ятках вживання *ѣ* є досить раннім явищем. За спостереженнями О. Соболевського, форма із *ѣ* найперше засвідчена в Житії Нифонта 1219 р. – *гдѣ* [Соболевський 1907 : 103]. Занепад ультракороткого голосного спричинив асимілятивні зміни серед приголосних звуків: початковий *к* внаслідок дзвінкості наступного *д* перетворився в *г*. Прислівник *гдѣ* засвідчено в пам'ятках XIII – XIV ст. та пізнішого часу. Напр.: *и посла в манастирь по Федосья. и по братью. и ѿткопаше гдѣ бѣ загражено оустье* [Л: 71зв.].

Обставинник *иде* (< прасл. **jide*) «де, в якому місці» [СДРЯ III: 447] семантично був дотичним до *къде*. Цей прислівник уживається лише у функції сполучного слова. Переважно при ньому засвідчено частку *ж(е)*, напр.: *оустрои на мѣстѣ, иде же вароухъ сѣдѣше* [XII-XIII Усп.зб.: 2г]. Разом із часткою *ж(е)* засвідчено також вживання прислівника *овѣде* «в іншому місці» [XI Срезн.: III Додаток: 200]: *члѣвъчская притѣча овѣде глѣтѣса, другыиже же оубѣгаема кѣсть* [1073 Изб.: 14]. Іноді до прислівника *къде* долучався суфікс *любо*, напр.: *къде любо кеси можеши бѣ призвати и получиши пр<о>итение* [1076 Изб.: 233зв.-234].

Другу групу прислівників займенникового походження репрезентують лексеми, утворені за допомогою форманта **-ǫdu* (ѣ, а у). Вони є залишками колишнього адвербіального відмінювання [Історія 1978: 344]. Ці прислівники мали сему напрямку руху. Єдиним винятком був прислівників *всюду*, який мав лексичне значення «всюди, скрізь» [СДРЯ II: 283], напр.: *свѣтъ събранъ въсждоу, оузина бо ми кѣсть всюдѣ оѣ* [XII-XIII Усп.зб.: 68в].

Прислівник *иноудоу* вживався для позначення напрямку руху в інше місце або ж мав власне локативне значення «в іншому місці» [СДРЯ IV: 162], напр. *а болре безбожнии везахоуа иноуда. не хотѣше видити лича его* [Л: 258зв].

Вживаним у давньоукраїнській мові був обставинник *оноудоу* «туди» [СДРЯ VI: 130], напр.: *въ то же время бѣше пришесть борись издростова. печенегом же оноудоу пакы идоушемъ ратию на роусь* [XII-XIII Усп.зб.: 8г].

Досить часто пам'ятки фіксують прислівник *коудоу* «де, в якому місці» [СлРЯ VIII: 107], напр.: *въпраша некоторых оумныхъ хрестья<нѣ> како и коудѣ изиде огнь* [XIII-XIV ГА: 182]. Для вираження невизначеного напрямку руху «куди-небудь» використовуваним був також прислівник *коудоу*, напр.: *и начаша*

молвити князю Володимерови. ты насъ возвелъ. да поведи ны **коуда** а се мы готовы [ЛЛ: 288].

Широко вживаний у давньокиївських пам'ятках прислівник *туда* (*а*) «в те місце, туди», «там» напр.: *иконы и ино теже на потребу повелѣвъ **туда** иде же самъ* [XII-XIII Усп.зб.: 416].

Займенник *съ* разом із елементом *-уду* творив прислівник *сюду* на позначення напрямку руху до наближеного об'єкта, тобто «в це місце».

Елемент *-ато* входив до складу таких прислівників, як *всѣмо*, *амо* (*амо*), *овамо*, *онамо*, *инамо*, *камо*, *тамо*, *сѣмо*. Подібно до суфікса *-уду* він позначав напрямок руху, напр.: *такъ по обычаи имѣаше Стѣполкъ, коли идаше на воину. или **инамо**. ноли поклонивъса оу гроба Феодосьва* [ЛЛ: 95], *ти бо норови доведоша ихъ **амо** же по вса дѣни желааху* [1076 Изб.: 7зв], *камо Туръ поскочаши своимъ златымъ шеломомъ посѣчивая, тамо лежатъ поганья головы половецкыя* [СП: 13]. Однак були і винятки, пор.: *и **всѣмо** по всеи вселенѣи распрстретьса проповѣданье* [XIII-XIV ГА: 176а], *оузърѣвши люди **тамо** обратиша са* [XII-XIII Усп.зб.: 25в], *и повелѣ копати кладазь. и вѣставити **тамо** кадь* [ЛЛ: 48].

Лексичне значення прислівника *камо* визначено як «куди, в яке місце», «куди-небудь, кудись» [СлРЯ VII: 49], напр.: *ни (ре)чьть ти **камо** идеши видяште и къ т<ому и>деши* [1076 Изб.: 188].

Обставинник *сѣмо* семантизований як «сюди, в це місце» напр.: *и тако приходяци **сѣмо** видиши мя* [XII – XIII Усп.зб.: 32г]. Причина виникнення сегмента *ѣ* у структурі прислівника артикуляційна. Первісний *а* міг зближуватися з *ѣ* внаслідок палатальності приголосного, що стояв перед ним [Jelitte 1961: 116]. Прислівник *сѣмо* часто вживано у фразеологічних сполуках, зокрема: *сѣмо и сѣмо* «туди і сюди», напр.: *искахоуть бо вои ѣздаще **сѣмо и сѣмо** дрѣва и соломы* [ЛЛ: 276зв.]; *сѣмо и онамо* «сюди і туди; в різні боки» [СДРЯ VI: 129], напр.: *ни очима **сѣмо и онамо** метоуште* [1076 Изб.: 262зв.]; *сѣмо и овамо* «сюди і туди» [СДРЯ VI: 66], напр.: *глава оубо правѣ прѣбывати не можетъ **сѣмо и овамо** прѣкланяюштиса на рамѣ* [1076 Изб.: 66].

На позначення місця в давньоукраїнській мові уживаними були прислівники із сегментом *-оль*. Нами зафіксовані прислівники утворені за допомогою варіантів згаданого суфікса та займенників *онъ*, *сь*, *тъ*, напр.: *слышав же король **аж**е иду(т) князи вси Русстиѣ на Галичь а **ѡ(т)селѣ** иду(т) Лахове, совокупаса весь поиде с ними чересъ горы* [ЛЛ: 144], ***ѡ(т)толе** поиде по Днѣпру горѣ* [150], ***ѡ(т)онолѣ** лахове поидоша на Володѣмерь* [193зв.].

Безсуфіксальним утворенням був прислівник *ту* «там», «тут, у цьому місці», «туди», напр.: *вѣдяхоу мнози **тоу** лежащю стѣю*

страстотърпцю телесоу [XII-XIII Усп.зб.: 16в], *и насади Бѣ раи. на вѣстоуѣ въ Едемѣ. введе ту члѣка егоже созда* [ЛЛ: 29], *Антонии же пришедъ къ Чернигову и възлюби Болѣдину гору. и ископавъ пещеру и ту вселитсѧ* [ЛЛ: 71зв.]. Прислівник *ту* засвідчується також із редуплікатом *то*, напр.: *не стерѣ тутю. иде в землю Воротьславьску* [ЛЛ: 264зв.]. Тоді ж спостерігаємо редукцію *о* в *ѣ* – *туть*, напр.: *а тутъ пребывѣ иду в Суждаль* [160].

Прислівники часто були вживані у двох значеннях – як питальне слово та як сполучне слово, що приєднувало речення різних типів зв'язку, напр.: *въпро(с)... кѣде соуть нына ошѣдѣша дша члѣча* [1076 Ізб.: 131 зв.], *и не бы(с) имѣ коуда переѣхати* [ЛЛ: 220зв.].

При прислівниках вживалися префікси, які надавали різноманітних семантичних відтінків. Зокрема *отъ-* позначав аблятивність, префікс *ни* – повного заперечення, *нѣ* – невизначеності, напр: *и рать велика баше ѡ(т) Половецѣ. ѡ(т)всюду* [ЛЛ: 79зв.], *довлѣть нама на межи своеи стати и не идоста никамо же* [92зв.], *пакы нѣкде въ градѣ баше члѣкѣ слѣтъ* [XII-XIII Усп.зб.: 226].

Бачимо, що давньоукраїнська мова зберегла прислівникову систему праслов'янської. Однак уже починає витворюватися нова адвербіальна організація. Спостерігаємо усталення певних форм та традицій уживання, розхитування семантики, асимілятивні та морфологічні зміни. Формування ж прислівників місця завершується в староукраїнський період.

Джерела

ГА – Книги времьныя и образныя Георгия мниха / Истрин В.И.: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Петроград 1920.

Ізб. 1076 – Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В.С. Гольшенко и др. Наука, Москва 1965.

ЛЛ – Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп.ок. 1425 // Полное собрание русских летописей. Изд-во вост. лит., Москва 1962.

ЛЛ – Лаврентьевская и Троицкая летописи // Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург 1901.

СПП – Слово о полку Игоревім. Радянський письменник, Київ 1955.

Срезн. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург 1893 – 1912.

Усп.зб. – Успенский сборник XII – XIII вв./ Изд. подгот. А. Князевская и др.; Под ред. С.И. Коткова. Наука, Москва 1971.

Література

Бевзенко, С.П.: Исторична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. Закарпатське обласне видавництво, Ужгород 1960.

Безпалько, О.П. та ін.: Історична грамати́ка української мови. Радянська школа, Київ 1962.

Жовтобрюх, М.А. та ін.: Історична грамати́ка української мови. Вища школа, Київ 1980.

Історія української мови: Морфологія. Наукова думка, Київ 1978.

Мейє, А.: Общеславянский язык. Изд-во иностр. лит., Москва 1951.

Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) / Гл.ред. чл.-кор. АН СССР Р.И. Аванесов. Русский язык, Москва 1988-2001.

Словарь русского языка XI-XVII вв. Наука, Москва 1975-1989.

Соболевский, О. Лекции по истории русского языка. Москва 1907.

Чурмаева, Н.В.: История наречий в русском языке. Наука, Москва 1989.

Янович, Е.И.: Наречие в истории русского языка: Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий. Изд. БГУ, Минск 1978

Ярун, Г.М.: Кореляція форми і змісту в розвитку української прислівникової системи. Наукова думка, Київ 1993.

Jelitte, H.: Studien zum Adverbium und adverbialen Bestimmung im Altkirchenslavischen. Meisenheim am Glan 1961.

Summary

Cet article propose l'analyse de l'emplois des adverbes pronominaux locatifs dans les monuments de l'écriture de la langue ukrainienne ancienne des XI-XIV siècles. Le système adverbial de cette époque conserve les particularités de la langue slave ancienne. Malgré ce fait on observe les traits propres à la langue ukrainienne.

Екзистенційна парадигма: діалектні тексти про народження дитини

Руснак Наталія

Чернівецький університет

Ментальний (духовно-мисленнєвий) континуум носіїв діалекту - сукупність знань національного угруповання (а це знання людей старшого віку, буденні, побутові, спадкові) - у нашому дослідженні представлено системою парадигм: парадигма господарського мислення, парадигма релігійного мислення, парадигма міфологічного мислення, парадигма обрядового мислення, парадигма екзистенційного мислення. Екзистенційна (від лат. існування) парадигма мислення реалізує знання людей, пов'язані із сутністю людського буття, вона формується на основі інтуїції, трансценденції, майже позбавлена раціональних засобів пізнання. Екзистенційне мислення, як і будь-яке інше, представлено сукупністю елементарних когнітивних одиниць – когнітивних моделей. Екзистенційна парадигма складається із КМ “народження дитини”, “похорон”, “своє життя” тощо. КМ - схема, зразок, у якій міститься інформація про світ – термін психологічний, до певної міри йому відповідає філологічне поняття – тема тексту. Експлікуються КМ у діалектних текстах (далі ДТ) певної тематики.

Антропологічні виміри пізнання позамовної і, відповідно, мовної дійсності та внутрішній розвиток лінгвістики призвели до того, що текст став основним об'єктом дослідження. Сьогодні не викликає заперечень широке розуміння тексту, з яким пов'язується усна та письмова форми мовлення. У діалектології наразі постала проблема вивчення діалектного тексту. “ДТ репрезентує реальне буття мови, складні функціональні мовні одиниці, динаміку і форми їх змісту; це реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови. Свобода мовної самореалізації діалектоносіїв дозволяє співіснувати на паритетних засадах архаїчних та інноваційних, питомих і засвоєних елементів, узуальних для системи говірки і функціонально обмежених одиниць [Гриценко 2003: 15]”.

Отже, ми розглядаємо ДТ про народження дитини, які становлять собою непідготовлені спонтанні мініатюри, невеликі за обсягом розповіді. За формою це монологи, за жанровим розмаїттям кваліфікуємо їх як наративні мініатюри. Перед діалектоносіями ставилося завдання: розкажіть про народження дитини. ДТ записувалися

у селах Чернівецької та сусідніх Тернопільської, Івано-Франківської областей.

Народження дитини – важлива подія у кожній родині: [у 'кожд'і с'ім'н'і до на'рожен'а ди'тини го'туїуци особ'ливо //]; [на'рожен'е ди'тини їе ви'ликим с'в'етом ў ро'дин'і / а ше / 'першойі//].

Головною рисою ритуалів, пов'язаних з народженням дитини, є символізм, знаковість реалій, дій. Ще Микола Бердяєв зазначав, що мова духовного досвіду є обов'язково символічною. Міфологічно-магічне мислення українців символічне, основою його було поетичне світосприйняття, з часом ця основа стерлася і символізм язичництва перетворився у знаковість. “Знак...привносить абсолютний елемент, здатний покласти край відносності і плутанині. Щось, що не належить цьому світу, чітко проявляється і тим самим показує напрям або визначає поведінку [Элиаде 1994: 26]”.

У носіїв діалекту існували, а подекуди і зараз існують позначки - у домі народилася дитина: [ше їек ди'тина ни х'решичина / то на в'ік'н'і с'тавили 'миску до'гори дном // шоб 'л'уди з'нали / виг'іли з до'роги і ни йш'ли до 'того 'дому н'іц по'зичити//] (с.Перемилів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.); [на 'порт'і ў ф'ін'їў русна'к'їў ви'сит руш'ник / а це зна'чит / шо ў св'іт прийш'ла ше од'на л'у'дина //] (м.Кіцмань Чернівецької обл.)

Про архаїчність цієї обрядовості свідчить магічність води, рослин, речей, дій. Магічність води пов'язана з сакральністю простору: [тато чи х'тос 'инч'ій з чоло'в'ічого 'роду йшоў з г'лечиком до по'тока по 'воду// на 'першу та на пос'л'ідн'у 'куп'іл' во'да б'ралас'і з най'блишчого про'т'ічного руча'їу / оби'рега// а'би 'дол'а 'була роз'в'езана / бо кир'ниц'і/ стаў 'майут ш'тири бири'ги і 'дол'у моў ок'іл'ц'овуїут / 'можси 'битис'і 'ц'ілий в'ік/ їек п'таха ў к'л'іт'і//] (с.Печеніжсин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.); [а 'воду 'тато йшоў 'в'ілити на ш'тири до'роги/ шоб ш'ч'іс'т'а зази'вала з 'кождої' сторо'ни//] (с.Печеніжсин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.).

Символічного значення набувають предмети, з якими пов'язана вода: [во'да г'р'ілас'і ў казан'ку/ ў їе'к'ім 'вар'ет ку'лешу// а'би 'поле їму 'файно ўро'дило // 'л':елас'і ў ко'рито / де ро'биўс'і за'м'іс на х'л'іб/ на ба'гацтво//] (с.Печеніжсин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.).

Магічне значення мали рослини. У першу купіль обов'язково клали чебрець, ромашку, любисток. Пояснення призначення рослин базується на розкритті їхньої внутрішньої форми: материнка – від мати, чебрець – від чистий, любисток – від любити : [дл'і 'першойі 'куп'іл'і 'мама ди'тинки 'маїе зва'рити 'куп'іл' з 'р'ізних траў / з мати'ринки / а'би ма'ле л'у'било і ни забу'вало 'маму/ з чибри'цу / а'би 'мало 'чисте

'к'іло/ л'у'бистку / а'би ўс`і йго л'у'били// айк'шо ма'ле / 'г'іўчинка/ то ў 'куп'іл` кла'дут ше й 'ружу/ а'би вна 'була та'ка 'сама 'файна / йек та к'в'ітка//] (с. Хлібичин Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.); [йек 'перший раз куп'али ди'тину / то ў 'куп'іл` к'лали т'рави / рум'їен'цу / живо'кості / ме'л`іси / м'н`етки / і ше с'тавили ў 'куп'іл` г'рош'і/ а'би 'тайа ди'тина 'була ба'гатом // а п'ід 'голову книж'ки / а'би 'була 'мудром //] (с. Перемилів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.).

Особливе значення надавалося речам батька та мами, що пояснюється передусім вірою у магичну силу речей рідних людей, такі собі рудименти фетишизму, а по-друге, суто утилітарними мотивами: [на с'п'ід сти'лили 'поли з 'татової со'рочки / йек'шо то 'г'івон'ка/ а'би 'доўго ни за'сизувалас`і ў г'іу'ках// йек'шо х'лопиц / 'мамин ста'нок в'ід со'рочки /а'би 'добру жо'ну бог йму п'іс'лаў//] (с.Печеніжин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.)

За народною уявою, стан “переходу”, саме такий онтологічний статус у народній свідомості має ця подія [Лановик 2000] є надзвичайно важливим у житті людини, і тому всі дії, з ним пов’язані, мають магичне значення. Життєву путь дитини, вірили предки, можна було обумовити конкретними діями: [п'ід 'голову /шо ўже т'реба // 'хочеш руко'г'іл`ника / ўс`іл`аке зна'р`ад`і / шо покла'деш / то і до 'рук йму си з'лови/ по'тому на шо си по'дивит то і зро'бити з'можі // а 'хочиш к'нижника/ 'пана/ 'зошит і 'ручку йму пос'таў//] (с.Печеніжин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.)

Наративні мініатюри розглядаємо як єдність глибинної та поверхневої структур. Таке розмежування – умовне, воно спричинено багатомірністю, складністю об’єкта дослідження та вимоги до його пізнання. Ідея розгляду мовної одиниці у психолінгвістичній площині, або як глибинної та поверхневої структур не нова. Так, у генеративній лінгвістиці Н.Хомського відроджується положення “граматики Пор-Рояля”: речення мають внутрішню структуру, пов’язану з думкою, і зовнішню структуру, у якій відображаються вимова і правопис. Варто пригадати і думку В.фон Гумбольдта про те, що ми розмежуємо ментальні процеси та мову, хоча в дійсності такого розмежування не існує. Аналіз тексту через свідомість здійснює і літературознавство. Так, представники женецької школи літературної критики практикували феноменологічний (постмодерністський) метод дослідження. Світобачення автора, його духовний світ виходить із структури мови літературного твору, яку в свою чергу організовує структура свідомості. Ж.Пуле розвинув метод так званої “критики ідентифікації”, стверджуючи, що літературний твір генерує і встановлює фрагментарні та розсіяні моменти свідомості [Слово 1996: 624]. Це твердження

стосується і ДТ. Отже, ДТ розгортається в напрямку від глибинної структури до поверхневої. Глибинна структура – це “хід думки”, формалізована (до схеми) думка; Поверхнева структура – лінгвістична форма, в якій зосереджена глибинна структура.

Як засвідчив наш матеріал, глибинна структура діалектних текстів про народження дитини характеризуються майже ідентичною будовою. Такі тексти мають фрагментарну структуру, по суті ДТ складаються із ряду тематичних блоків: “куми”, “хрещення”, “перша купіль”. У пам’яті з’являються найголовніші віхи цієї події. Показовими є інформаційні пріоритети, оскільки оповідач сам виділяє найважливіші блоки інформації, на них зосереджує увагу, що може свідчити про домінуючий характер компонентів у структурі цілого обряду [Гриценко 2003: 14]”. Так, ДТ може починатися з констатації головної події післяродового періоду: *[на'м'ічу'ют охрис'тити ди'тину // ко'лис хрис'тили і на 'будний ден //]*. Оскільки діалектоносій людина старшого віку, то їй згадується деталь, пов’язана з датою цієї події. Вербалізується наступний етап: *[к'личут ку'м'і'ю /іе'к'і гу'ту'ют к'рижму //]*. Діалектоносій не зупиняється на тому, кого ж “беруть у куми”. А інший інформант, навпаки, докладно характеризує цей етап: *[ше напе'ред бат'ки в'іби'райут х'ресного 'тата і 'матку // ў 'нас іе з'вичай б'рати най'блишчих 'родич'і'ю або 'добрих д'руз'і'ю // х'ресних би'рут з благопо'лучних с'і'мей //]* (с.Більче-Золоте Борцівського р-ну Тернопільської обл.). У одному із ДТ тематичний блок “куми” розірваний: *[ў 'тойі ди'тини 'майут 'бути 'тато з 'мамом / і то'му 'тато ди'тини іде про'сити ко'гос ў ку'ми // і так /ко'го в'ін си заплану'ваў / той і 'буде // бо в'ід хрис'ту с'і ни 'можна в'ід'казувати / бо то іе гр'іхом // ...'тійі х'рес'н'і 'майут при'ходити до сво'го х'ресного і ў в'с'ому іім допома'гати / і ў 'раз'і 'чого 'майут пома'гати іек 'рід'н'і 'тато з 'мамом // до ш'коли до 'першого к'ласу 'майут за'вести / до 'першого при'ч'іс'т'е / і ше ўсноў'н'і ў'ни на вес'і'л'у 'тойі ди'тини //]* (с.Перемилів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.)

Більшість нараторів сам обряд хрещення не описують, задовільняються лише констатацією факту: *[п'ок'ім ўс'і і'дут до 'церкви хрис'тити ди'тину // па'нотиц ох'решичу'є ди'тину за цер'ковним об'р'адам //]*. Але зрідка і цей момент свідомості має свій розвиток, що, можливо, залежить від суто суб’єктивного фактору, від релігійного чуття оповідача: *[ім'н'а ди'тин'і оби'райут бат'ки // ку'ми обов'ез'ково 'майут з'нати мо'литву в'іру'ю // і при са'мому об'р'еді х'ресний 'тато три'має 'г'і'чінку / а іак'шо хрис'т'а х'лопчика / то іго три'має на ру'ках 'матка // к'с'ондз хрис'тит ди'тину / обми'ваєє іі св'і'ченоў во'доў / по'мазуєє іе'лейем 'руки / 'ноги / 'вуха / г'руди / на чо'л'і 'тоже с'тавит хрест // п'ок'ім ше к'ропит ди'тину св'і'ченоў во'доў і на к'і'нец ба'жайє*

ў'с'ім м'ногайа л'іт //] (с.Більче-Золоте Борцівського р-ну Тернопільської обл.)

Майже всі наратори зупиняються на описі крижми: [на хрес'тини ўс'і мат'ки й бат'ки 'майут прий'ти з криж'мами й св'іч'ками/ об'витими 'м'іртоў і чир'воноў во'л'ічкоў //] (с.Хлібичин Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.); [би'рут с'в'ічку/ полот'но/ нит'ки/ бир'в'інок/ кв'іт'ки// 'файно скла'даіут// це і 'буде к'рижма//] (с.Стрілецький Кут Кіцманського р-ну Чернівецької обл.).

Але “перша купіль” привертає увагу усіх оповідачів. Можливо, це зумовлено тим, що між експлоратором та діалектоносієм існує інтракультурна лагуна. У культурології під лагунами (термін увів до наукового обігу К. Хейл, порівнюючи австралійський етнос уорбі з англосовною культурою) розуміють розходження в культурі та мові “Інтракультурні лагуни виникають внаслідок незнання носіїв мови (культури) застарілих реалій, понять або виявів своєї локальної культури [Текст 1989: 96]”. [на д'ругий ден' зби'райутци ку'ми і ку'пайут ди'тину/ нит'ками обми'вайут 'личко і примоў'л'еут / 'шоби ў'чиласи 'добре/ шоб 'була 'файна// 'мама би'ре ди'тину з 'купел'у за го'лоўку і запови'ва// ту 'воду ўс'і ни'сут на го'род і в'іли'вайут на 'крашчу моло'ду садо'вину // 'пок'ім ў ту 'ван:у кла'дут ди'тину / х'лопчика а'бо 'г'іўчинку і за'нос'а до 'хати / сп'і'вайут п'і'с'ні / 'пок'ім 'кождому да'йут ро'боту // од'ні 'пишут / чи'тайут/ ма'л'уіут / дан'цуіут / шоб ди'тина ў'м'іла ў'с'о ро'бити //] (с. Стрілецький Кут Кіцманського р-ну Чернівецької обл.).

Міфологічна основа цього ритуалу і потреба пояснити магічні дії спричиняють до того, що поверхнева структура ДТ “зіткана” із пояснювальних відношень, які реалізуються на синтаксичному рівні як причинно-наслідкові та відношення мети.

Ці відношення створюють ефект легких хвиль, ніби коливання текстової тканини. Цьому ефекту сприяє і фонетичний чинник: для підрядних конструкцій мети характерне підвищення голосу, яке припадає на підрядний сполучник, і спад мелодії в кінці фрази. Відношення мети виражаються підрядними сполучникам.

[би] (фонетичний діалектизм) - найбільш поширений засіб реалізації підрядних відношень: [то йі за'мотували ў оти'раўник / йе'кий буў ў 'мами на в'іс'і'л'у / би 'мама доч'і'кала в'іну'вати ди'тину //] ; [воду в'іли'вали на ш'тири до'роги / би 'ш'іс'т'і йшло до ди'тини з 'кождої сторо'ни //]; ['воду б'рали з по'тока / 'би 'дол'а ў ди'тина 'була роз'езана//].

Відношення мети можуть ускладнюватися умовними відношеннями: [на с'п'ід сти'лили 'поли з 'татової со'рочки / йек'шо це 'була 'г'іўчина / а'би си ни за'сиг'іла ў г'іўках // а йек'шо х'лопиц / то сти'лили 'мамин ста'нок в'ід со'рочки/би бог п'і'слаў 'доброу 'ж'інку//];

[к'лали ў 'воду з'рош'і / би 'була ди'тина ба'гата / а йек'шо хо'к'іли а'би ди'тина 'була у'чена / то к'лали 'луфко//].

Відношення мети можуть виражатися імпліцитно, при цьому відбувається економія мовних засобів: *['перший раз йек ку'пали ди'тину / то ку'пали йі ў ко'рит'і / ў йе'кому м'ісили хл'іб / на ба'гацтво //]; [охрис'тити ди'тину і ў 'з'іл':і ц'і'л'ушч'ім ку'пати на здо'роўл'е / на л'і'та 'доўг'і //].*

Ці відношення можуть виражатися за допомогою сполучника *[шоб]: [до ру'ки при'в'езуіу ту'б'і чирво'нен'ку 'ниточку / шоб бирег'ла ти'бе в'ід ни'добрих о'чей //]; [при'несли со'лодке й пам'пушки / шоб ди'тина 'була ба'гата];*

[най]: [зам'іс'т' 'подушки ў ко'лисочку кла'демо 'мамину ск'ладену 'горботку / най с'лужит ту'б'і оби'р'ігом].

Пояснювальні відношення нерідко реалізуються як причиново-наслідкові: засобом реалізації може бути пояснювальна причино-наслідкова конструкція *[а це зна'чит]: [на 'порт'і ў ф'і'н'іў русна'к'іў ви'сит руш'ник / а це зна'чит / шо ў св'іт прийш'ла ше уд'на л'у'дина//]; підрядний сполучник [бо]: [со'рочичку ни 'меш но'сити / бо 'першу со'рочичку ту'б'і по'шиіут з к'рижми / шо прине'сут ту'б'і хри'шчен'і бат'ки //].*

Однотипні синтаксичні конструкції створюють ефект синтаксичного паралелізму. На основі синтаксичного паралелізму формується градація: *[запо'вивайу ў 'мамину зи'мову 'фустку / ск'ладену ў'четверо / би 'мамин дух 'коло 'тебе сто'йаў / би до 'тебе ни 'мало 'доступу шос по'гане //]; [до ру'ки при'в'езуіу ту'б'і чирво'нен'ку 'ниточку / шоб бирег'ла ти'бе в'ід ни'добрих о'чей// пе'л'інку ту'б'і кла'ду з 'маминоі со'рочки / а'би 'файну / ха'з'ейску 'ж'інку маў// запо'вивайу ў 'мамину зи'мову 'фустку / ск'ладену ў'четверо / би 'мамин дух 'коло 'тебе сто'йаў / би до 'тебе ни 'мало 'доступу шос по'гане //]; [при'несли со'лодке й пам'пушки / шоб ди'тина 'була ба'гата /йек зем'ла / 'дужа / йек во'да / шоб ў ко'мор'і і о'бор'і ўс'о'го бу'ло до'вол'і //].*

Для поверхневої структури ДТ характерна стилістична конвергенція – скупчення стилістичних прийомів, паралелізму та градації. Пор.:

[йек ро'диласи ди'тина / то йі за'мотували ў оти'раўник / йе'кий буў ў 'мамі на в'іс'і'л'у / би 'мама доч'і'кала в'іну'вати ди'тину // 'роди прий'мала 'моша // ў'на ўс'о з'нала / йек 'коло ди'тини 'так і 'коло 'рожиниц'і // знала йек ку'пати ди'тину / йек запо'вивати // 'перший раз йек ку'пали ди'тину / то ку'пали йі ў ко'рит'і / ў йе'кому м'ісили хл'іб / на ба'гацтво // 'воду 'брали з по'тока / а'би 'дол'а ў ди'тина 'була ро'з'езана/ на с'н'ід сти'лили 'поли з 'татовоі со'рочки / йек'шо це 'була 'г'іўчина / а'би си ни за'сиг'іла ў з'іу'ках // а йек'шо х'лопиц / то сти'лили

'мамин ста'нок в'ід со'рочки /би бог п'іс'лаў 'добру 'ж'інку // к'лали ў 'воду г'рош'і / би 'була ди'тина ба'гата / а йек'шо хо'к'іли а'би ди'тина 'була у'чена / то к'лали 'луфко // 'воду в'ілі'вали на ш'тири до'роги / би 'ш'іс'т'і йшло до ди'тини з 'кождойі сторо'ни//](с.Станівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.)

У родинній обрядовості, звісно, перевага надавалася акціональній частині, але велика роль відводилася і вербальній. Бабка-повитуха, або на Буковині вона називалася моша, обов'язково примовляла до новонародженої дитини. Цей культурологічний чинник призводить до того, що у поверхневій структурі ДТ використовується прийом “текст у тексті”. Висловлювання моші є мовленнєвими штампами, якими супроводжується акціональна частина ритуалу. Прийом “текст у тексті” переходить у розповідь від 3-ої особи: [*'моша прямоў'л'айе до ма'лого // 'поки ти'бе ни охрис'тили / со'рочичку ни 'меш но'сити / бо 'першу со'рочичку туб'і по'шиїут з к'рижми / шо прине'сут туб'і хри'шчен'і бат'ки // до ру'ки при'в'езуїу туб'і чирво'нен'ку 'ниточку / шоб бириг'ла ти'бе в'ід ни'добрих о'чей // пе'л'інку туб'і кла'ду з 'маминоїі со'рочки / а'би 'файну / ха'з'ейску 'ж'інку маў // запови'вайу ў 'мамину зи'мову 'фустку ск'ладену ў'четверо / би 'мамин дух 'коло 'тебе сто'їаў / би до 'тебе ни 'мало 'доступу шос по'гане // 'зам'іс'т' 'подушки ў ко'лисочку кла'демо 'мамину ск'ладену 'горботку / най с'лужит туб'і оби'р'ігом // спи / ма'лен'ке / най ти'бе бог бири'же //](м.Кіцмань Чернівецької обл.).*

Отже, ДТ становить собою синтез глибинної та поверхневої структур. Зазвичай глибинна структура має фрагментарну будову, складається із тематичних блоків: “куми”, “хрещення”, “перша купіль”. Магічний характер цієї обрядовості призводить до того, що у поверхневій структурі переважають конструкції з пояснювальними (мети та причини) відношеннями. Однотипність синтаксичних відношень зумовлює синтаксичний паралелізм, градацію та стилістичну конвергенцію.

Література

Бігусяк, М.: 3 лексики родильного обряду у гуцульських говірках. In: Український діалектологічний збірник 1997, с.293–302

Гриценко, П.: Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії. In: Павлюк, М., Робчук, І.: Українські говори Румунії: Діалектні тексти. Канада 2003

Лановик, М., Лановик, З.: Українська народна словесність. Літопис, Львів 2000.

Маркотенко, Т.: Відображення православної віри у фразеологічних одиницях родильної обрядовості. In: Християнство й українська мова Львів 2000, с. 266 – 271.

Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст./ За ред. М.Зубрицької. Літопис, Львів 1996.

Текст как явление культуры.– Новосибирск 1989

Фрезер, Дж. Дж.:Золотая ветвь: Исследование магии и религии.– Москва 1984

Элиаде, М.: Священное и мирское. Изд-во Моск. ун-та, Москва 1994.

Summary

Dialectal texts about childbirth verbalize knowledge of dialect-speaking people, linked with the essence of the human existence. This linguistic unit is treated as a unity of deep and surface structures. In the article, the correlation between the cultural aspect of dialectal text and its structural features is represented. The specificity of the dialectal text structure is explained by the magic nature of the family rites.

Структурна репрезентація вказування на місцезнаходження в функціонально-семантичному полі “система координат” (на матеріалі української, російської та англійської мов)

Терехова Світлана

Київський національний лінгвістичний університет

Система координат як функціонально-семантичне поле (ФСП СК) складається з трьох семантичних зон (вимірів) – мікрополів простору, часу і особи, які перетинаються в точці відліку “я – тут – тепер” [Бюлер 2001: 94; Тараненко 1986: 117-120]. Поле вказування частково накладається на ФСП СК (переважно в центральній його зоні), і вказівні мовні одиниці (МО) різних рівнів та граматичні категорії вказівної семантики становлять його основу. Отже, ФСП СК охоплює лексико-семантичні і граматичні репрезентації. У триєдності визначення умовної точки відліку вона є водночас і центром ядра ФСП СК. В усіх аналізованих мовах його структурний склад однаковий – “особовий займенник укр., рос. я, англ. I на позначення суб’єкта орієнтації (тобто мовця) + займенникові прислівники простору найбільш узагальненої семантики укр. тут, рос. здесь (тут), англ. here + займенникові прислівники часу найбільш узагальненої семантики укр. тепер, рос. сейчас /теперь, англ. now”. Оскільки розподіл ФСП СК спостерігається вже на рівні середньої зони ядра, наведена модель в українській і російській мовах дещо видозмінюється порівняно з англійською за рахунок того, що центральні ядерні лексеми спроможні поєднувати в собі семантику часу і простору, місцезнаходження і напряму, на відміну від їхніх еквівалентів. Тому запропонована модель центра ядра в середній його зоні “розгортається” в опозиції за семантичною ознакою близькості – віддаленості (тут, тобто в тому місці або близько від нього, де перебуває суб’єкт - там, тобто більш або менш віддалено від суб’єкта). У розгорнутому вигляді центр ядра ФСП СК має вигляд: укр. “я, ти – тут, там, туди, сюди, звідти, звідси – тепер, тоді”, рос. “я, ты – здесь /тут, там, туда, сюда, оттуда, отсюда – сейчас /теперь, тогда”, англ. “I, you – here, there, from here, therefrom – now, then”. Ці структури упорядковують подальшу сегментацію мікрополів і водночас організовують їхні периферійні ядерні зони. Решта опозицій ядерної периферії визначається за певними ознаками уточнення семантики там

(“нагорі”, “внизу”, “далеко” і т. д.). Тут не потребує такого ж детального уточнення, як *там*, тому в межах аналізованих мікрополів кожної з зіставлюваних мов уся парадигма *там* збільшена порівняно з парадигмою *тут*. В українській та російській мовах центр ядра заповнюється на основі семантичної розмежованості, тоді як в англійській мові – на основі накладання семантики (суміжності). Відповідно, ці ознаки проєкціюються на решту структурного заповнення ФСП СК, хоча на інших структурних рівнях поля такої чіткої розмежованості у побудові не було виявлено: вже в зоні близької периферії поля можна бачити випадки поєднання суміжності й накладання за рахунок “перехідної семантики”, яка утворює зв’язки між сегментними зонами (СЗ), сегментами і мікрополями ФСП СК. Міжпольові зв’язки утворюються здебільшого на основі вторинної номінації, семантичних переносів, аналогії тощо. Найбільшою мірою “перехідності” в цьому сенсі піддаються полісемантичні МО, розташовані в зоні далекої периферії поля.

Лексеми, що ввійшли до ядерної периферійної зони, є домінантами СЗ ФСП, які на основі семантичних критеріїв виокремлюються в кожному сегменті поля. Таким чином, аналізовані ФСП на рівні кожного з мікрополів мають складну сегментно-ярусну структуру, ускладнену за рахунок полісемії, вторинної номінації, функціональних можливостей складників. Її наповнення має певні відмінності, які можна бачити найбільш показово на рівні мікрополів кожної із зіставлюваних мов.

Ядерна периферійна зона охоплює такі СЗ місцезнаходження:

1. Сегмент місцезнаходження: укр. *тут* – *там*, рос. *здесь* – *там*, англ. *here* I – *there* I, укр. *близько* – *далеко*, рос. *близко* – *далеко*, англ. *near* – *far*, укр. *всередині* – *зовні*, рос. *внутри* – *снаружи*, англ. *inside* – *outside*, укр. *внизу* – *вгорі*, рос. *внизу* – *вверху*, англ. *down* – *up*, укр. *попереду* – *позаду*, рос. *вперед* – *сзади*, англ. *forward* – *back*, укр. *зліва* – *справа*², рос. *слева* – *справа*, англ. *left* – *right* II. Послідовність наповнення СЗ відображає редукцію абстрактності, відносності вказівної семантики за рахунок її конкретизації. Ця ж ознака є однією з основних ознак розміщення МО у складі близької і далекої периферії ФСП СК.

1.1. Топонімічні МО, тобто вказування за сторонами світу [Бюлер 2001: 103-135; Хмелевская 1993: 50-54], є найбільш конкретизованими мовними одиницями аналізованого сегмента. Вони відрізняються своєю внутрішньою структурою від інших домінант аналізованої СЗ і утворюють відносно закриту парадигму [див. детальніше: Терехова 1998]. До них належать: укр. *на півдні* – *на півночі*, рос. *на юге* – *на севере*, англ. *north* – *south*, укр. *на заході* – *на сході*, рос. *на западе* – *на востоке*, англ. *west* – *east*. Усі перелічені вказування

семантично співвідносяться із центральною ядерною лексемою укр. *тут*, рос. *здесь*, англ. *here* і, відповідно, конкретизуються в інших репрезентаціях СЗ, домінантами яких вони є.

2. Сегмент прямого напрямку: укр. *туди - сюди*, рос. *туда - сюда*, англ. *here - there*, укр. *вдалеч - ублиз*, рос. *вдаль - Ø (отсюда)*, англ. *far - near*, укр. *всередину - назовні*, рос. *внутри - наружу*, англ. *inside - outside*, укр. *вниз - вверх*, рос. *вниз - вверх*, англ. *down - up*, укр. *вперед - назад*, рос. *вперед - назад*, англ. *forward - back*, укр. *направо - наліво*, рос. *направо - налево*, англ. *rightward - leftward*.

2.1. Топонестичні вказування на прямий напрям переміщення (так само, як і в сегменті місцезнаходження, вони відрізняються семантичною і функціональною репрезентаціями від інших домінант СЗ): укр. *на північ - на південь*, рос. *на север - на юг*, англ. *northward(s) - southward(s)*, укр. *на захід - на схід*, рос. *на запад - на восток*, англ. *westward(s) - eastward(s)*. Специфікою топонестичних сегментних структур є їх гіперо-гіпонімічне упорядкування, що в цілому не властиво вказуванням на місцезнаходження або напрям у просторі [див.: Терехова 1998: 99-110, 149-154].

3. Сегмент зворотного напрямку: укр. *звідти - звідси*, рос. *оттуда - отсюда*, англ. *therefrom - herefrom*, укр. *звіддала - зблизу*, рос. *издали - изблизи*, англ. *far from - near* 2, укр. *зсередини - ззовні*, рос. *изнутри - извне*, англ. *from inside - from outside*, укр. *знизу - зверху*, рос. *снизу - сверху*, англ. *down - up*, укр. *спереду - ззаду*, рос. *спереди - сзади*, англ. *from forward - backfrom*.

3.1. Топонестичні вказування на зворотний напрям руху: укр. *з півночі - з півдня*, рос. *с севера - с юга*, англ. *from north - from south*, укр. *з заходу - зі сходу*, рос. *с запада - с востока*, англ. *from west - from east*.

Перелічені сегменти, як видно із загальної структури (і що підтверджує подальший типологічний аналіз) мають лакуни і синкретичні форми, нерівномірно розповсюджені в межах мікрополів кожної з аналізованих мов. І хоча мікрополя вказувань на простір, час і особу як складники ФСП СК є відносно закритими, сталими єдностями, їх розвиток відбувається всередині системи, і він спрямований назовні. Про внутрішній розвиток системи свідчать формальні, структурні, функціональні й семантичні розбіжності її складників, які в свою чергу, є проявом тенденції до уніфікації типів мовних репрезентацій відповідних концептів. Хоча більшість аналізованих вказувань виражається прислівниками, в кожній із зіставлених мов є репрезентації-синтаксеми (словосполучення і речення), граматичні категорії та ін. Наприклад, топонестичні вказування представлені в українській і російській мовах словосполученнями “прийменник

+іменник”, укр. “прийменник + прикметник + іменник”, рос. “прийменник + складний іменник” (їх структурні типи не є однаковими); серед указувань на зворотний напрям у кожній мові є репрезентації-словосполучення: укр., рос., англ. “прийменник + іменник”, англ. “іменник + післяйменник”, “прислівник + післяйменник” тощо. Якщо в англійській мові типовими топомнестичними репрезентаціями є прислівники, як і в інших указівних парадигмах, то в українській мові існує лише діал. *навзаході* [Терехова 1998: 102]; російській мові вони не властиві. В англійській мові переважна більшість указівних прислівників сполучають семантику місцезнаходження і напряму, меншою мірою – просторову (місцезнаходження і/або напряму) і часову. В сучасних українській і російській мові таких мовних одиниць набагато менше. Серед аналізованих англійських лексем більшою мірою, ніж в українській та російській мовах, поширена енантіосемія, особливо щодо визначення прямого і зворотного напряму. Ця тенденція, як відомо, на ранніх етапах розвитку різних мов мала виразніші прояви: див., наприклад, одиниці *здѣсь*, *тамъ* та ін. у давньоруській та староукраїнській мовах [МСДРЯ 1893, 1: 968-969, ССУМ 1978, 2: 420 та ін.], але з плином часу була майже повністю втрачена серед прислівників. Таким чином, просторові вказівні репрезентації англійської мови більшою мірою, ніж інші зіставлювані відповідники, характеризують тенденцію мови до семантичної інтеграції (поєднання просторових, просторових і часових указувань), що є проявом певної внутрішньомовної уніфікованості, і водночас свідчить про поширення тенденції до економії мовних засобів. Проте частотність уживання в мові і мовленні цим не регламентована (пор.: укр. *навзаході* – діалектне, рідкісне і укр. *на заході* – поширене, нейтральне; англ. *leftward(s)* і більш вживане англ. *to the left side, on smb's left* тощо. В російській мові ця тенденція певною мірою зводиться до заміни МО з більш конкретною семантикою на іншу, абстрактнішу за семантикою, наприклад: *изблизи* → *отсюда* тощо.).

Сегментація в структурі мікрополів відбувається відповідно до якості репрезентованих указувань і за формою їх репрезентацій. Ядерну зону посідають дійктичні прислівники (у мікрополях просторового та часового вказування) і займенники (в мікрополі особового вказування), близьку периферію – інші репрезентації парадигматичного дейксису, далеку периферію все більше опановують МО синтагматичного дейксису (анафори) і референції. Сюди також увійшли лексичні значення прийменників і займенників, категорії особи, часу, таксису, ввічливості.

Концептуальна узагальненість категорій часу, простору, суб'єкта та ін. в умовах певного контексту поєднується із указуванням на момент

мовлення. У такому разі прагматичні одиниці набувають спроможності вказувати на час, місце, напрям руху в просторі або особу і водночас ідентифікувати учасників комунікативного акту в системі координат, тобто відтворювати інформативно-вказівну і прагмасемантичну функції через граматико-функціональні відношення. У цьому слід вбачати не просто “ситуативне “приєднання” до мовця, суб’єкта і акту цього мовлення, а й безпосереднє включення в значення таких одиниць згорнутого повідомлення про мовленнєво-мисленнєвий акт, що відбувається. У цьому відношенні категорія “елементарних” значень зближується із категорією значень граматичних. І чим більш вагомий “вказівний” компонент у значенні слова, тим ближче це значення до граматичного” [Гуревич 1998: 33]. Тому в ФСП СК синтагматичні відношення є структуруючими, такими, що організують і упорядковують його склад.

Синтагматичні відношення в системі координат до нашого часу не були предметом окремих досліджень. Як правило, їм приділялася другорядна увага під час аналізу суміжних граматичних категорій або семантичних полів (аспектуальності, дейксису, таксису тощо) або вони просто залишалися поза межами досліджуваного матеріалу [Бондарко 1998, 2001, Хмелевская 1993 та ін]. Їх типологічний аналіз в українській, російській та англійській мовах ускладнюється тим, що одиниці англійської мови є синтагматично закріпленими, тоді як в українській і російській мові така обмеженість не є істотною. На них також впливає лінійний характер мовлення, спрямованість мовлення, його протяжність, послідовність [ЛЭС 1990: 447], інтенційний потенціал [Калита 2002: 9].

Основними структурними одиницями репрезентації системи координат у мові і мовленні є лексеми і синтаксеми. Прагматичними типами репрезентацій системи координат в досліджуваних мовах є: 1) адекватний інтенціональний тип, спрямований на відтворення відповідної ідентифікації і /або вказування. До нього належать моносемантичні синтаксеми із первинним номінативним значенням; 2) дезиративний інтенціональний тип, спрямований на породження неоднозначності висловлювання, ідентифікаційного і /або референтного в семантиці синтаксичних одиниць. До нього слід відносити полісемантичні синтаксеми, які породжують двозначне сприйняття первинної інформації, вказівні синтаксеми, побудовані на основі перифразу, фраземи, метафоричні, гіперболічні, літотні словосполучення вказівної просторової, часової і особової семантики; 3) модулятивний тип, який найчастіше реалізується в мікроконтексті і, фактично, є розвитком первинної дейктичної семантики на основі причинно-наслідкових відношень, наприклад: укр. – *До міста ще довго їхати ?- Та не хвилюйся ти так, встигнеш до лікарні вчасно.* На основі вказівних

типів, виділених К.Бюлером [Бюлер 2001: 94-135], та з урахуванням комунікативної зумовленості семантики репрезентацій системи координат виділяються такі комунікативні типи синтагматичних відношень: комунікативно-інтеракціональні і комунікативно-акціональні. Кожен з цих типів може бути спрямованим на вираження просторового або часового вказування відносно особи. В англійській мові також послідовно простежується спрямованість на топонімічне вказування. Комунікативно-інтеракціональний тип в російській мовленнєвій реалізації, як правило, набуває особової дейктичної семантики.

Синтаксеми-репрезентації системи координат представлені в досліджуваних мовах наступними, частотними за вживанням, типами і моделями:

1) власне номінативні: “прийменник + іменник”, наприклад: рос. *в ночи, при луне, на днях* та ін., укр. *перед усім, на протязі* та ін., англ. *in time, at the moment* та ін. Названим російським і англійським словопоеднанням в українській мові часто відповідниками є лексеми (прислівники) *вночі, вдень, днями* та ін.; “прийменник + іменник + іменник”, наприклад: рос. *в тиши ночей*, укр. *у тиші ночі*, англ. *in the moon light* та ін.;

2) номінативно-ад’єктивні: “прийменник + іменник + прикметник”, наприклад: рос. *в тиши ночной, в дневное время*; в українській мові за такою моделлю будуються лише поетичні словопоеднання, укр. *у просторі вічному, у термін короткий, у далі безвісній* та ін., а загальноживаною є відповідна модель “прийменник + прикметник + іменник”, наприклад: укр. *у вічному просторі, за короткий термін, у безвісній далі* тощо. В англійській мові переважно використовується в якості еквівалента модель “прийменник + іменник + іменник”, в якій ад’єктивну функцію виконує препозитивний іменник, наприклад: англ. *at the day time, in the fall season* та ін.;

3) номінативно-прономінальні: “прийменник + вказівний \особовий займенник + іменник”, наприклад: рос. *в оны дни, в сей час, в тот миг*; українській і англійській мовам однаково властиві як прийменникові, так і безприйменникові конструкції, пор.: укр. *у ті часи, в той момент*, але: *тим часом* (безприйменникове сполучання); англ. *at that moment, this time* та ін.;

4) адвербіальні: “підсилювальна частка + прислівник”, наприклад: рос. *так рано, уж поздно, уже пора*, укр. *вже пора, ще рано* та ін. В англійській мові їм відповідною є модель безособових синтаксем атрибутивно-номінативного типу, наприклад: англ. *it is time to do something; it is time to go for a walk, it's high time to start our talks* та ін.;

5) перфектно-заперечні, які представлені в англійській мові синтаксичними конструкціями перфектного або перфектно-продовженого часу дієслова і прислівниковим часовим зворотом, наприклад: *by the that time I will have done everything, he said he had not seen them before* та ін. В українській і російській мовах відповідниками є синтаксеми, побудовані за моделями “підсилювальна частка *еще* \ *ще* + заперечна частка *не* + іменник”, “підсилювальна частка *еще* \ *ще* + заперечна частка *не* + прислівник”, наприклад: рос. *еще не ечер, еще не время, еще не поздно*; укр. *ще не час, ще не пізно* та ін.

6) незважаючи на те, що перфектність не властива українським і російським граматичним часам (її функції виконує категорія аспектуальності), цим мовам властива модель “підсилювальна частка *еще* \ *ще* + заперечна частка *не* + іменник або прислівник часу”, наприклад: рос. *еще не ечер, еще не время, еще не поздно*; укр. *ще не час, ще не пізно* та ін. В англійській мові такі конструкції відтворюються безособовими реченнями того ж типу: *it is not time to do something*.

Ці типи дещо конкретизуються залежно від їх семантики і якості синтагматичних зв'язків. Синтаксеми-репрезентації просторової характеристики системи координат представлені такими моделями:

1) “прийменник + іменник”, наприклад: рос. *в даль, в стороне*; укр. *у далечінь, у бік*; англ. *in the corner* тощо. Зазначимо, що в англійській мові ця (і кожна наступна, згадана нижче) конструкція, як правило, доповнюється означеним артиклем;

2) “прийменник + прикметник + іменник”, наприклад: рос. *в дальнем углу, на верхней полке*; укр. *на високій горі, з далекого кута*; англ. *in the broad street, to the highest level* та ін.;

3) “прийменник + особовий (присвійний або означальний) займенник + іменник”, наприклад: рос. *на моем столе, на чьем-то столе, в его комнате*; укр. *на її місці, на чийомусь місці, у моїй кімнаті*; англ. *in his pocket, on her desk* тощо. Джерелом специфічного дійктичного матеріалу кожної мови слугує шар фразеологізмів і образних засобів (тропів). У процесі дослідження синтагматичних відношень у структурі ФСП СК було встановлено широку сітку синонімічних репрезентацій системи координат серед засобів образності, тропів, стилістичних фігур. Їх формальне вираження в цілому передає асоціативні відношення і особливі ланцюжки усвідомлення просторових, часових і особових указувань та їх зв'язки з різними номінаціями.

Література

Бюлер, К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. Прогресс, Москва 2001.

Гуревич, В.В. О “субъективном” компоненте языковой семантики. In: Вопросы языкознания 1/1998, с. 27-35.

Калита, А.А. Система фонетичних засобів актуалізації смислу висловлення. Дисс. ... докт. філол. наук. КНЛУ, Київ 2002.

Соколовская, Ж.П.: Проблемы системного описания лексической семантики. Наукова думка, Київ 1990.

Соколовская, Ж.П.: Система в лексической семантике. Высшая школа, Киев 1979.

ССУМ 1978: Словник сучасної української мови в 11 т. Т.2. Просвіта, Київ.

Тараненко, О.О.: Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови. In: Мова і культура. Наукова думка, Київ 1986. – С. 91-137.

Терехова, С.І.: Просторовий дейксис і способи його експлікації (на матеріалі української, російської та англійської мов). Дисс. ... канд. філол. наук.: 10.02.15 / НАН України, Ін-т української мови. Інститут української мови НАН України, Київ 1998.

Хмелевская, М.А. Функционально-семантическое поле дейксиса в современном английском языке // Вестник С.-Петербургского университета. - 1993. - Серия язык, литература, история. - № 4. - С. 50-54.

Resume

This article is devoted to the problem of structural representation of the micro-field “space” in the functional-semantic field of indications “the system of coordinates”. The above research is based on contrastive, associative and cognitive analyses of language units of Ukrainian, Russian and English.

Роль контексту у формуванні й вираженні преференційного значення

Ткач Поліна

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди*

У сучасних наукових розвідках із їх інтересом до суб'єктивного і функціонального боку мови важливе місце зайняли дослідження різних суб'єктивно-модальних значень, зокрема оцінного значення, як такого, що визначає семантику і прагматичну спрямованість висловлень у мові. Саме в межах аксіологічних праць було звернено увагу на реченнєві мовні одиниці на зразок *Краще битися орлом, ніж жити зайцем* (Прислів'я та приказки), які мають значення преференційності. Це значення виокремилася на базі порівняльної оцінки і, будучи похідним від оцінки, має свої семантичні особливості й розвинуло арсенал своєрідних засобів вираження в мові, передусім у структурі синтаксичних конструкцій. Таким чином, сформувався особливий синтаксичний тип речень – “речення зі значенням дієвої, або операціональної переваги” [Арутюнова 1999: 224], тобто речення зі значенням преференційності, які виражають ціннісне порівняння та використовують компаративи загальної оцінки *краще* і *гірше*, наприклад: *Краще добре робити, ніж гарно говорити* (Прислів'я та приказки).

Передумовою формування у висловленні преференційного значення на зразок *Лучче з доброго коня впасти, ніж на поганому їхати* (Номис) є репрезентація в його структурі двох альтернативних пропозицій. Відношення невідповідності, що виникає між цими пропозиціями, вимагає пошуків підстав для визначення переважності, бажаності однієї з них, їх мотивації. Цими підставами є передбачення наслідків, порівняльна оцінка яких мотивує вибір на користь певної альтернативи: мовець робить висновок про переваги того чи іншого вибору для реалізації своєї мети. Заключним і найважливішим етапом формування преференційного значення є вибір, необхідний для реалізації однієї з альтернатив. Відповідно, преференційному значенню властиві такі ознаки: а) альтернативність змісту; б) зіставлення альтернатив, стосовно яких здійснюється вибір; в) наявність мотиваційного компонента, який відбиває пошук мовцем підстав для порівняльної оцінки; г) порівняльна оцінка, яка зумовлює вибір; г)

відображення ситуації вибору; д) можливість повідомлення про втілення здійсненого вибору в життя.

Оскільки в основі преференційного значення лежить порівняльна оцінка, яка передбачає наявність альтернатив, у семантичній структурі речень із таким значенням поєднуються не менше двох пропозицій, співвіднесених з дійсністю. Складна семантична організація зумовлює можливість імпліцитного вираження пропозитивного змісту в структурі висловлення з таким значенням під впливом лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників. На протиположності експліцитним висловленням, у яких вербалізовані всі компоненти пропозитивного змісту, під імпліцитними в мовознавстві розуміються висловлення, у структурі яких окремі компоненти не знаходять формального вираження, що, однак, не заважає цим висловленням бути зрозумілими й інформативно достатніми. Формування додаткового змісту в семантичній структурі висловлення є ознакою асиметрії, яка виникає завдяки специфіці семантики, як результат зміни відношень між пропозиціями у складі семантичної структури речення [Ломакович 1993: 304]. Такою специфікою є наявність у змісті преференційного висловлення компонентів, які можуть не вкладатися в синтаксичну будову преференційного висловлення, але виявляти себе на рівні відношень між пропозиціями в складі їх семантичної структури. Так, асиметрія преференційних висловлень переважно є наслідком репрезентації мотиваційного компонента в реченнєвій структурі: *Ліпи би не знатися, неже зараз і розстрятися* (Номис). Формально це речення складається з двох предикативних частин, що становлять складнопідрядне прикомпаративне речення. За семантикою ж воно складніше: двом предикативним частинам відповідає три пропозиції. Оскільки факт зустрічі логічно впливає з факту розлуки (не можна розлучитися, не зустрічаючись), його формальне вираження у реченні не є обов'язковим. Таким чином, альтернативними є пропозиції, протиставлені за ознакою ствердження – заперечення: *знатися – не знатися*. Пропозиція ж, яка міститься у підрядній частині, містить не другу альтернативу, а мотивацію для віддання переваги першій пропозиції, пор.: *Ліпше би не знатися, ніж знатися за умови зараз і розлучитися*. У висловленнях такого типу мотиваційний компонент є необхідним, оскільки вибір суб'єкта преференції суперечить тому, що закріплено в суспільній свідомості, а друга пропозиція, яка репрезентує альтернативну ситуацію, є надлишковою.

Висловлення з імпліцитним вираженням змісту, які прийнято називати імпліцитними висловленнями, осмислюються за допомогою контексту, якщо їх семантика не може бути встановлена з їх

формального боку, або за допомогою ситуації, якщо вербальні засоби недостатньо розкривають зміст висловлення [Кафкова 1979: 238].

Так, у преференційних висловленнях, у яких зміст альтернативних пропозицій співвідноситься з дійсністю таким чином, що вони обидві моделюють ту саму ситуацію дійсності, однак одна пропозиція є ствердженням, друга – запереченням того самого, друга пропозиція звичайно опускається як надлишкова для розуміння висловлення, наприклад:

[Альфара. ...*Мої прадіди були власниками першої залізниці. Я тільки паразит на Ельдорадо, яке вони уміли підкорити і експлуатувати.* Руфіно.] *Краще не думати про такі важкі справи, сеньйоро* (Ю. Косач).

Встановлення другої альтернативи відбувається за допомогою відсилання до попереднього контексту: слово “справи” + дейктичне слово (займенник *такі*) є загальною назвою стану речей, тобто опосередкованим іменуванням того, про що йдеться у передтексті, за допомогою іменної групи. Поняття “*такі справи*”, зрозуміле завдяки попередньому контексту, – це диктум до модусу *думати* – *не думати*, який стає тут предметом зіставлення і порівняльної оцінки. Пресуппозиція цього висловлення: *ви думаєте про такі справи* (про які йдеться в попередньому контексті). Мотив віддання переваги пропозиції *не думати про такі справи* закладений у слові *важкі*, яке містить негативну оцінку.

Такі повтори, пор.: *Краще не думати про такі важкі справи, ніж думати про них*, тільки обтяжують синтаксичну структуру речення і не несуть додаткової інформації, важливої для розуміння вибору мовця. Виведення імпліцитної альтернативної пропозиції відбувається автоматично за наявності пресуппозиції, яка формується завдяки контексту:

[Оксана. *Так я й не передам Родині ні листів, ні подарунків...*

Степан. *Ти знаєш, люба, поки що, то й] краще б Не озиватись, надто до Івана, [Бо він в непевні справи устряває...]* (Леся Українка).

“*Озиватися*” тут – це узагальнена назва стосовно ситуації “*передавати родині листи, подарунки*”, відображеної у попередньому контексті. У пресуппозиції – *ти озиваєшся до родини (до Івана)*. Мотивом для вибору *не озиватися до Івана* служить те, що *він в непевні справи устряває*.

[Після купелі *Настася* почувалася ніби новонародженою. *Омивається і очищається у купелі, в її світлих водах... Не могла згадати, як воно там...]* *Ліпше не згадувати нічого й ні про що. [Забути б про все й радіти життю!]* (П. Загребельний). Тут представлений той самий механізм формування пресуппозиції, що й у попередніх прикладах: пресуппозиція – *Настя згадувала, як про це сказано в писанні*. Але встановлення альтернативної пропозиції вимагає не відсилання до

попереднього контексту, а його майже повне відтворення (*не могла згадати, а отже, згадувала*) і частково відсилання: *нічого і ні про що не згадувати – як воно там*, знову ж таки через узагальнення. Мотивація вибору: *Забути б про все й радіти життю*.

[Неофіт-раб. *Знаєш, не зважуся я жінки навертати на нову віру... Врятувати вона однаково себе не може, та що їй з того, коли буде знати про гріх і святість.*] *Краще хай не знає* (Леся Українка). Преференційне речення *Краще хай не знає про гріх і святість* містить імпліцитний зміст, пор.: *знає про гріх і святість*. Він відтворюється завдяки його експлікації в попередньому тексті: *коли буде знати про гріх і святість*.

[Аннушка. *На вас не догодиш.*

Михайло.] *А ти краще і не догоджай всякому* (М. Старицький).

Пресуппозиція тут – *ти догоджаєш*. Альтернативна пропозиція преференційного висловлення повністю відтворює пресуппозицію: *Ти догоджаєш, а краще не догоджай, ніж догоджай*.

Пресупозиційний зміст преференційного висловлення може виводитися з попереднього контексту:

[Василь. *Приходь післязавтра до Палажки на Івана Купала!*

Галя. *До Палажки? Ох, мене мов ножем шпиргонуло... Чого мені до неї?*] *Краще і ти не ходи... [я побиватимусь...]* (М. Старицький).

Запрошення *Приходь післязавтра до Палажки на Івана Купала!* означає: *Я прийду до Палажки на Івана Купала (тож і ти приходь)*, що і є пресуппозицією цього речення. Пресуппозиція преференційного висловлення (*Ти збираєшся йти до Палажки*), яка виступає альтернативою до пропозиції, якій віддається перевага, виводиться з попереднього контексту. Отже, пресуппозиція преференційного висловлення відтворює пресуппозицію попереднього висловлення. Віддання переваги мотивується тим, що *я побиватимусь*.

Контекст сприяє відтворенню пропозиції, яка в преференційному висловленні може бути виражена імпліцитно. Тому, хоча альтернативність порівнюваних ситуацій і передбачає наявність двох пропозицій, а отже, і поліпропозитивного змісту преференційного висловлення, це не виключає можливості втілення такого складного змісту в простій монопредикативній реченнєвій структурі. Втілення преференційного значення в структурі простого речення пояснюється імпліцитним представленням однієї з двох пропозицій, зміст якої зрозумілий завдяки попередньому контексту.

Отже, можна виділити 3 типи встановлення імпліцитно вираженої альтернативної пропозиції у преференційному висловленні:

відсилання за допомогою узагальненої назви – опосередковане представлення в змісті преференційного висловлення змісту попереднього висловлення;
відтворення змісту попереднього висловлення;
відтворення пресупозиційного змісту попереднього висловлення – виведення його з попереднього контексту.

Для розуміння преференційного змісту з модальністю ствердження-заперечення, який суперечить загальноприйнятим уявленням про правильний вибір, необхідна експлікація альтернативної пропозиції: [*“Вони ведуть мене вбивати!” – подумала вона (Євпраксія), але не злякалася.*] *Ліпше вмерти, ніж таке життя, [ще й не життя, а тільки його початок, тоді чого ж має чекати від подальшого? Життя ще й не починалося, а вже його немає. Воно зайшло в глухий кут, зупинилося, а це – гірше за смерть]* (П. Загребельний). Тут експлікована альтернативна пропозиція: *Ліпше вмерти, ніж не вмерти, тобто жити*, яка виводиться з попереднього контексту: *вони ведуть мене вбивати, отже, я жива*. Дейктичне слово *таке* є узагальненням для наступного контексту (*таке – яке зайшло в глухий кут, зупинилося*) і служить мотивацією вибору.

Імпліцитне вираження альтернативної пропозиції характерне також і для преференційних висловлень, пропозитивний зміст яких не відображає модальності ствердження-заперечення, наприклад: [*З розумом тим ще лиха наберешися, біди всякої, бо розум без гордості не ходить, а гордість без честі не днює й не ночує.*] *Нащо вже ліпше – хитрість.* [*Громада за хитрість не зневажає, а поважає, то й собі од неї ніякого збитку нема*] (Є. Гуцало). Встановлення альтернативної пропозиції в такому висловленні відбувається за допомогою відтворення попереднього контексту, пор.: *Нащо вже ліпше хитрість, ніж розум*. У контексті також подається мотивація і вибору мовця (*ліпше – хитрість, бо громада за хитрість не зневажає, а поважає, то й собі од неї ніякого збитку нема*), і мотивація відкидання альтернативної пропозиції (*бо розум без гордості не ходить, а гордість без честі не днює й не ночує*).

[*Вийшов Річинський і почав крутити гітару про угоду з польським урядом... Ніби тому, що слов'яни...*

А ти не втерпів і гаратнув його каменюкою по маківці?

Ні-ні-ні.. Я сказав лише, що за Збручем живе великий слов'янський народ.] То, може, з ним ліпше приступити до згоди (І. Вільде). Імпліцитний зміст цього висловлення встановлюється за допомогою відтворення попереднього контексту і частково за допомогою відсилання через узагальнену назву, пор.: *То, може, з ним – великим слов'янським народом – ліпше приступити до згоди, ніж з польським урядом.*

Для того, щоб зрозуміти преференційне висловлення з імпліцитним змістом, необхідно знати ситуацію, у якій воно вимовляється. У цьому допомагає контекст або, що можливе в усному мовленні, конситуація, які відображають її риси, релевантні для семантики висловлення, а також фонові знання учасників мовного спілкування.

Розуміння ситуації дозволяє встановити мотиви, якими мовець (слухач або третя особа) керується, віддаючи перевагу одній ситуації порівняно з іншою. Мотив може бути представленим безпосередньо у висловленні або контексті (попередньому або наступному), як у наведених прикладах, а може міститися в ширшому контексті, а також виводитися зі змісту в цілому. Якщо в контексті мотивація відсутня і не виводиться з нього, то тоді, можливо, слід враховувати спільний фонд знань співрозмовників.

[... посланці від гільдії пробилися до самого султана, стамбульські м'ясники хотіли йти поперед капітанів Середземного моря, а ті домагалися першого місця для себе. Султан считав Роксолану, як би вирішила вона.

Не надавайте переваги м'ясникам, ваша величність, – [сказала вона. – Пускайте першим будь-кого, тільки не м'ясників] (П. Загребельний).

У слові *м'ясники* представлений зміст попереднього висловлення, який дозволяє встановити преференційного висловлення: *Краще не пускати м'ясників попереду капітанів Середземного моря*. Мотив такого вибору не виражений у контексті, він зрозумілий із контексту всього твору: Роксолана опинилася в країні, де людське життя нічого не варте і люди, що її оточують, весь час проливають чиясь кров, нагадуючи їй м'ясників. Тому випустити м'ясників попереду всіх інших на святі на честь родини султана виглядало для неї надто символічно.

“Перевагу віддано смерті” (назва худ. фільму): тільки подивившись фільм, можна зрозуміти мотивацію такого вибору.

Таким чином, значення преференційності може виражатися в текстовій конструкції, яку можна назвати преференційним контекстом, тобто спеціально організованим контекстом з певною послідовністю речень, які мають семантичні і синтаксичні особливості й експлікують елементи змісту, необхідні для розуміння висловлення як преференційного. Такий контекст дозволяє встановити альтернативи, із яких суб'єкт преференції (мовець або семантичний суб'єкт) має вибирати, а також мотивацію віддання переваги певній альтернативі. Важлива роль у цьому належить спільному фонду знань учасників комунікації, який забезпечує адекватне сприйняття закладеного у висловленні комунікативного наміру мовця.

Література

Арутюнова, Н.Д.: Язык и мир человека. Языки русской культуры, Москва 1999.

Вихованець, І.Р.: Граматика української мови. Синтаксис. Либідь, Київ 1993.

Вольф, Е.М.: Функциональная семантика оценки. Наука, Москва 1985.

Дейк, Т.А. ван: Вопросы прагматики текста. In: Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16. Прогресс, Москва 1985, с. 259-336.

Демьянков, В. З.: «Событие» в семантике, прагматике и в координатах интерпретации текста. In: Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т.42. 4/ 1983, с. 320-329.

Кафкова, О.: О роли контекста в разных типах коммуникатов. In: Синтаксис текста. Наука, Москва 1979, с. 236 - 247.

Ломакович, С.В.: Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Дисертація ... д-ра філол. наук. 10.02.01. Терноп. держ. пед. ін-т, Тернопіль 1993.

Summary

This article focuses on the study of the context and its role in formation and expression of the preference. Preference context is a *specifically* organized part of the text with a certain sequence of sentences which have their semantic and syntactic peculiarities and explicit content elements necessary for understanding a preference utterance.

Номінанти-маскулінізми у системі оцінних координат: ілокутивне самовбивство як шлях до катарсису

Архангельська Алла

*Рівненський інститут слов'янознавства Київського
славістичного університету*

Номінанти осіб чоловічої статі - маскулінізми, як і номінанти осіб взагалі, виявляють, за свідченнями багатьох дослідників /Н.Д.Арутюнова, Н.А. Купіна, М.В. Скорнякова, Д.М.Шмельов, О.С. Білоусова, В.М. Богуславський/, значну неоднорідність та складність семантичних характеристик. На їх семантичній двоїстості наголошує Н.Д.Арутюнова [Арутюнова 1976: 146]: така характеристика назв осіб виникає унаслідок стійких асоціацій з діями, вчинками, поведінкою їх носіїв, виражаючи різні сторони людського буття. Унаслідок певної прагматичної інтенції з боку суб'єкта-номінатора такі імена осіб чоловічої статі покликані не стільки ословити об'єкт-номінат, скільки надати про нього якусь інформацію, ідентифікувати його чи у певний спосіб характеризувати його, висловлюючи своє ставлення до нього. При цьому суб'єкт-номінатор виступає як лінгвокультурна особистість, виражаючи своє ставлення до номіната як на тлі особистих цінностей, так і на тлі цінностей соціуму. У окресленій групі номінантів значення особи чоловічої статі (експліковане чи імпліковане) є релевантним, адже даний фрагмент дійсності ословлюється у проекції на світоглядний еталон чоловіка (сукупність «суто чоловічих» рис та рис, що потенційно можуть бути співвіднесені з особою чоловічої статі), якому властиві як загальнолюдські, так і ареальні та національні особливості.

Номінанти-маскулінізми у культурному відношенні визначаються надзвичайно високою поліпараметричністю. Ю.С.Степанов вбачає пряму залежність між важливістю номіната у культурному просторі мови та кількістю параметрів при його вербалізації [Степанов 2001: 697]: що більше у нього культурних вимірів, то багатше та різноманітніше він ословлений кожною конкретною мовою. При виділенні з-поміж інших об'єктів номінат «повертається різними його сторонами», а, відповідно, у процесі ословлення відбувається «редукція різноманітності» незчисленних ознак-параметрів об'єкта [Гак 1998: 238]. Процес мовної номінації є виразно антропоцентричним, процес же номінації чоловіка (як і людини взагалі) є свого роду антропо-антропоцентричним, адже суб'єкт-

номінатор (людина) ословлює фрагмент об'єктивної дійсності – особу чоловічої статі (теж-таки людину).

У дослідженні статус маскулінізмів отримали синтетичні й аналітичні номінанти *nomina masculina*, до яких включено

- номінанти особи, що потенційно можуть іменувати чоловіка *людина, постать, інженер, міністр, заступник директора, нероба, сирота, перелітний птах, чужа чужина, ні жарене ні парене* (т.зв. *masculina relativa*)

- номінанти виключно на позначення особи чоловічої статі: лексичні номінанти (*юнак* «Чоловік, який ще не досяг зрілості; молодий чоловік»; *чоловік* «Чоловік у подружжі», *бурлака* «Молодий неодружений чоловік, парубок»); словотвірні номінанти (*мамій* «Розпещений, виніжений хлопець, юнак», *учитель* [ж. учителька] «Чоловік, який навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі»), аналітичні номінанти на зразок *молодий чоловік, вахтовий матрос*, фразеологічні одиниці (*бабин смик* «Парубок, що одружується із старою багатою жінкою») та відфразеологічні деривати (*захребетник* [ж. захребетниця] < жити за хребтом (у когось) «Нероба, дармоїд») (т.зв. *masculina tantum*).

До сьогодні іменні номінанти-маскулінізми вченими опрацьовувалися не як окремий клас слів, а розглядалися як складова більш широкого угруповання лексики - іменників на позначення особи. Дослідження змісту елементів цього класу здійснювалося у кількох напрямках: як аналіз семантичних властивостей назв осіб в аспекті їх співвідношення з формальними засобами вираження /Л.В.Шпачук, Т.П.Вільчинська/, як вивчення окремих компонентів значення таких антропокваліфікативних одиниць /Л.П.Жаркова, О.Л. Бессонова, В.Л. Іващенко /, як семантичний та аналіз тематичних груп та ЛСГ за допомогою різних методик з метою виявлення їх внутрішньосистемних відношень /Г.В.Максимов, Н.П.Романова, Т.П.Ломтєв, Г.О.Путягін/, як вивчення найменувань осіб з огляду на ідентичність лексикографічних кваліфікацій /А.С.Білоусова /.

Обриси мовного автопортрета чоловіка під різними кутами зору на матеріалі різних мов (у тому числі й у порівняльному плані) почали вимальовуватися практично лише з початку останнього десятиліття на тлі робіт В.М.Богуславського, А. Емірової, С.Георгієвої, А.В.Кириліної, Д.Малішевської, А.П.Мартинюка, П.М.Землянського, Б.Нільсона, Р.І.Керсти, О.Л.Бессонової, О.С.Бондаренка та ін. Однак комплексний опис засобів вербалізації лексико-фразеологічної макросистеми «чоловік» у культурологічному зрізі у мовознавстві на сьогодні залишається актуальним.

У будь-якій мові представлені кількісно значні групи номінантів на позначення особи чоловічої статі – архетипу надзвичайно давнього, звичного, що існує від сотворіння Світу. Можливо, тому, що цей фрагмент і концептуальної, і мовної картин світу сприймається мовною спільнотою як щось зрозуміле, однозначне, таке, що не вимагає особливих пояснень, коментарів чи спеціальних розвідок, номінанти-маскулінізми або ж практично залишаються за рамками філологічних студій, або узагальнюються до рівня концептів і включаються до суто уможливлених побудов, відриваючись від власне мовної реальності. Номінанти на позначення особи чоловічої статі у загальному вигляді входять у культурний шар кожної мови як елемент загальнонародської культури, де образ чоловіка збігається на рівні фізичних та фізіологічних ознак і характеризується за інтелектуальними, соціальними, професійними та іншими параметрами; відмінності такого образу у різних мовних спільнот визначаються його належністю до ареальної та конкретної національної культури.

Оцінка пронизує усю лексико-фразеологічну макросистему «Чоловік». «Людина у мові» - суб'єкт-номінатор - залишає на фрагментах ословленої дійсності свій антропометричний відбиток у вигляді раціональної чи емоційної оцінки. Категорія оцінки є складною багатомірною структурою, адже відображені у ній елементи визначаються приналежністю не тільки мові, а й культурі, яка є своєрідним позамовним виміром. Семантика елементів категорії оцінки виступає як єдність мовного значення та позамовного змісту і може бути визначена як лінгвокультурологічна категорія /О.Л.Бессонова/. Комплексне вивчення засобів вербалізації макросистеми «Чоловік» в українській мові має на меті виявити систему норм як точок відліку мовного автопортрета чоловіка, картини оцінок, елементи оцінок, оцінних характеристик, розподілених певним чином у класах, множинах, підмножинах та кінцевих лексико-фразеологічних групах номінантів-маскулінізмів.

Проблема, яку не можна оминати у контексті еталону чоловіка, норм та оцінок, є проблема співвідношення позитивної та негативної оцінності у царині номінантів чоловіка (як, власне, і людини без огляду на стать-sexus). De jure норма як позитивний край шкали відліку оцінок, як вихідна константа сприйняття та вербалізації об'єктивної дійсності, мала б вважатися основною, а відповідно – переважати кількісно. De facto ж «негативно конотовані поля кількісно більш потужні, ніж поля з позитивною конотацією» [Ройзензон 1972:18]. Той факт, що у роду людського, за даними мови, недоліків значно більше, ніж чеснот, присвічують у своїх роботах В.М.Мокієнко, Г.Вальтер, М.А.Алексеєнко, В.М.Телія, Т.З.Черданцева, О.С.Білоусова, Л.П.Жаркова,

В.М.Шаховський, Є.Л.Березович, М.В.Рут Т.П.Вільчинська, В.М.Богуславський, Р.П.Тропіна, Л.П.Летюча та ін.

Дійсно, ненормативні явища спантеличують. Зміна розмірів, кількостей, параметричних пропорцій у номінаційних ознаках складають, на думку Н.Д.Арутюнової, найбільш простий і умоглядний вид девіацій (девіація – відхилення від правильної лінії, курсу, у нашому випадку - від концептуальної норми. *Прим. наша. – А.А.*), які сприймаються навіть лінивим уявленням [Арутюнова 1987:3-20].

За даними мови, мовна картина світу виявляється зміщеною порівняно з концептуальною; по-перше, у бік надзвичайно широкої фіксації аномальних явищ і по-друге, у бік ідеалізованої позитивної норми (т.зв. принцип Полліани) [Арутюнова 1987:13]. Автопортрет як чоловіка, так і жінки (власне, людини взагалі) відтак виявляється у мові виразно чорно-білим, точніше, чорним із незначними білими плямами.

Факт очевидної переваги негативу над позитивом, як уже зазначалося, визнається вченими беззаперечно. Інша річ – чому такий факт має місце. Наскільки нам відомо, на це питання дати скільки-будь вичерпної відповіді ніхто із учених не намагався. Годі й припускати наявність всеосяжної самокритичності у синів Адамових і дочок Євиних. Гендерних «дискримінацій» чоловічих та жіночих імен мова теж не фіксує: усі вони разом чи окремо вербалізовані мовою переважно негативно [Мокиєнко, Вальтер 2002:79-108; Смирнов 1909:217-244; Колесников 2002], янголи з-поміж них зустрічаються лише вряди-годи [Алексеєнко 2000: 214-226; 2005:415-423; Aleksiejenko 2003:79-93; Архангельская 2005:423-432; Богуславский 1994].

Чому ж людина себе сама так зневажливо іменувала?

Лише частина негативно оцінних номінантів чоловіка має вмотивоване пояснення: підготовленими історичною ситуацією виявилися у мові номінанти типу *варвар, вандал, яничар, манкурт, азіат, турок* («свій»-«чужий») є однією з основоположних світоглядних опозицій), хоча німці неодноразово висловлювали свої протести проти пейоративного вживання слова *вандал*, адже це назва одного із германських племен (у багатьох європейських мовах *вандал* «Людина, що руйнує, знищує культурні цінності//Некультурна, малосвідома людина», у чеській – ще й жорстока, безжальна людина). Втім, як слушно зауважує Т.З.Черданцева, лексика важко піддається будь-якій регламентації [Черданцева 1982:80]. З наявністю етностереотипів пов'язані виразно пейоративні номінанти *лях, москаль, хохол, бульбаш, чукча* тощо.

Відтінок зневаги у деяких номінантах зумовлений зневажливим чи відверто негативним ставленням у соціумі до професії чи певного роду занять (*кат, гицель, свинопас, гречкосій, коновал*). Частина

номінантів має соціальне підґрунтя (*пан, панич, лакей*). Перелік, безперечно, може мати продовження.

Проблема вибору імені є одним із недостатньо опрацьованих питань, однак, безперечно, повинна мати певне наукове пояснення, адже переважна більшість номінантів-маскулінізмів зосередили у собі практично усі людські недоліки; принаймні з-поміж зооморфних метафор, скажімо, лише одна із десяти чоловікові симпатизує - інші дев'ять є такими образливими, як може образити лише людина. Макросистема назв осіб за професією та родом діяльності, як відомо, є однією із активних та продуктивних донорських сфер кваліфікативних номінантів чоловіка. При цьому лише 17 кваліфікативних номінантів-маскулінізмів, що ономасіологічно сягають цих донорських сфер, з огляду на різні його риси та властивості характеризують номіната-чоловіка позитивно (*ас, віртуоз, дипломат, заспівувач, зодчий, керманіч, корифей, маестро, майстер, політик, психолог, снайпер, стерновий, стратег, сурмач, учитель, філософ*), у той час як номінантів з аналогією ономасіологічною базою, що характеризують особу чоловічої статі негативно (у переважній більшості випадків – з відтінком зневажливості), українська мова налічує аж 72 (*адвокат, аматор, арлекін, балясник, баришник, башибузук, баюн, бурлак, валютник, гендляр, гицель, глитай, гречкосій, гусар, джигун, дігтяр, драпіжник, еквілібрист, ескулап, євнух, жандарм, звонар, інквізитор, казкар, кат, клерк, клоун, комедіант, коновал, коновод, коробейник, корсар, крамар, лакувальник, м'ясник, міняйло, могильник, мудрець, наймит, оракул, паламар, палій, паяц, перебендя, підголосок, пірат, подениць, поліцай, прислужник, прожектор, ремісник, сажотрус, свинопас, серм'яжник, склепар, скomorox, собачник, сокирник, стрілочник, суфлер, трубадур, фігляр, фокусник, халтурник, харциз, циркач, цирульник, ціпов'яз, шарманщик, шкуродер, штукар, шулер*).

У лексико-фразеологічній групі «маскулінізми за рисою характеру – працелюбність/ лінощі» виявляється значна різноманітність ознак, покладених у основу іменування (об'єкт повертається тут до суб'єкта-номінатора різними сторонами у межах незліченної їх кількості). Інтегруюча роль у підгрупі негативно оцінних номінантів належить номінаційному значенню «схильний до лінощів, не любить працювати, ухиляється від роботи». При цьому ряди номінантів на позначення лінивого чоловіка в українській мові виявляють низку диференційних ознак, які, втім, не порушують семантичної єдності денотата. Це ознаки

- цуратися фізичної праці, чорної роботи (*нероба, білоручка*);
- не бути призвичаєним до фізичної праці (*пестун, сибарит, пан, панок, трутень*);

- бути невмілим, невправним (*неумійко, недотепа, шелепа*);
- бути незграбним (*незграба, нездара, одоробло, вайло, макуха*);
- бути надто повільним (*глевтяк, м'яло, сонько*);
- бути нерозумним, дурноверхим (*дурень, недотепа, тюхтій, вайло, шелепа, телепень*);
- причина небажання працювати (*білоручка, панок, неумійко*).

У площині позитивної оцінності – «маскулінізми за рисою характеру – працелюбність» такими диференційними ознаками будуть

- працювати свідомо, старанно (*трудоар, трудій, трудяка, трудяга, трудівник, бджола*);
- працювати вміло, філігранно (*ас, віртуоз, маг, майстер*);
- працювати з великим азартом (*трудоголік*);
- працювати, сліпо чи бездумно виконуючи важку роботу (*віл, ішак*);
- працювати тяжко, багато, безправно (*негр, раб*).

При цьому ряди номінантів з позитивною та негативною оцінністю суттєво відрізняються кількісно: українська мова має 27 номінантів на позначення чоловіка лінивого проти 14 на позначення трударя.

У дзеркалі мови, як і у дзеркалі взагалі, недоліки чоловіка подвоюються. Вивчаючи метафору дзеркала, В.М.Топоров, окрім інших моментів, зосередився на відношенні суб'єкта, Я, до самого себе у своєму «дзеркальному» варіанті, тобто до самого себе уже як до об'єкта. Дослідження вченим мовних фактів «під знаком дзеркала» через опозицію «свій» - «чужий» містить цікаві спостереження, які, можливо, допоможуть прояснити феномен мовного «самоприниження» чоловіка: «у взаємодії свого і чужого метафорично взаємопов'язані «дзеркала» здатні не лише відображати, але й спотворювати відтворювану реальність, що справедливо і для самосприйняття етносу – відношення суб'єкта, Я, до самого себе у своєму «дзеркальному» варіанті. Бачачи своє зображення у мовному дзеркалі, чоловік вочевидь неохоче з ним погоджується. Адже той, у дзеркалі, – інший, не Я. Тільки коли виникає категорія *іншого*, починається плідне становлення Я. Можливість побачити себе як «іншого» означає – як мінімум - визнання «свого» у «іншому», принаймні, припущення у ньому цієї присутності. Тим самим Я, «своє», виводиться за рамки замкнутого простору самодостатності і егоїзму. Людина вперше починає дивитися не своє зображення у заломленні того, іншого, багатьох інших, навіть потенційних. А побачити себе не лише як себе (дзеркало відображає нас по-іншому, не так, як ми бачимо себе і не так, як відображають інші дзеркала), але як

іншого для інших означає зробити крок у царину, де чоловікові доведеться багато попрацювати, де доведеться перебороти принаду монолітного, самодостатнього і впевненого у собі монологізму, однозначності, пласкості як «свого образу», так і «образу чужого», принципу недостатність погляду на себе зі своєї позиції та самооцінки шляхом іншого, через іншого, повернення до самого себе [Топоров 1997].

Здатність імен природних реалій викликати образ предмета пояснює марновірство, згідно з яким навіть не зазивно промовленим іменем можна накликати його носія, марновірство, що спричинилося до табування імен пекельних породжень природи та людської фантазії. Коли ми чуємо імена *ялина, ведмідь, пісок, пальма* тощо, у нашій уяві постає передусім зовнішній обрис, нарис, картинка, що зображає дуже узагальнену подобу відповідного класу природних або інших предметів (Н.Д.Арутюнова), інваріантний його образ (Б.А.Серебренніков). Свого часу психологи вважали, що основне призначення мови полягає у тому, щоб викликати в уяві людей образи, уявлення, картини. Цей погляд пізніше був відкинутий і лінгвістами, і логіками. Втім, на думку Н.Д.Арутюнової, у згаданій гіпотезі було раціональне зерно: вона вірно фіксувала той ефект, який справляють на адресата імена емпірично відомих йому об'єктів [Арутюнова 1980:183].

Дозволимо собі припустити, що негативно конотовані номінанти-маскулінізми є номінантами-пересторогами, спонуканнями до катарсису, самоочищення. Подивись на себе моїми очима, переживи, відчуй мою оцінку, емоції, переживання, змінився на краще – можливо, у цьому полягає сенс тотального номінаційного негативу. Номінатор, за В.М.Телія, здійснює «ілокутивне самовбивство» [Телія 1996:37]: людина, називаючи себе *ослом, глевтяком, пацюком, довбешкою, слизнем*, по суті займається самовикриттям.

Емотивна та афективна оцінка за своїм змістом є ілокутивною силою: вона спонукає пережити дане почуття-відношення і, унаслідок цього, реалізує ілокутивний намір, викликаючи у разі (номінаційної) удачі перлокутивний ефект [Телія 1996а:34]. Ілокутивна модальність формується відомостями про емотивно-оцінне та афективне відношення номінатора до номіната – про його несхвалення, презирство, зневагу, іронію, схвалення, захоплення, про іронічне та жартівливе сприйняття номіната. Вибір імені номіната-чоловіка, таким чином, виявляється зорієнтованим не тільки на оцінку (раціональну, емоційну чи афективну), а й на ілокутивну силу самого імені, що несе на собі печать реального об'єкта. Така ілокутивна сила простежується, за В.М.Телія, [Телія 1996б] у процедурному записі значення (як-от: *мавпа* перен., знев. «Про людину. що сліпо наслідує чужі звички, вчинки

тощо»): знай, що Х схожий на мавпу; вважай, що це погано; уяви собі, що Х поводить себе подібно до мавпи (яка, так би мовити, удає з себе людину, але у гротескному, спотвореному вигляді – саме таким є стереотип сприйняття гримас мавпи людиною), відчуй несхвалення та відразу → *не будь таким!* При цьому суб'єкт-номінатор двічі «входить» у значення номінанта: один раз у формі судження/думки (вважай!), вдруге – у формі почуття-переживання (переживи, відчуй!).

У ілокутивному спрямуванні номінанта і зосереджується прагматична інтенція номінатора (прагматику розуміємо, за Ч.Моррісом та Р.Карнапом, як відношення знаків до тих, хто їх інтерпретує, як дослідження утворення... і впливу знаків [Степанов 1981:325-332; Булыгина 1981:333-342]. Вплив на номінанта з метою отримання «реакції у відповідь» може здійснюватись у двох напрямках: через оцінку-судження про номінат з інформативною метою та через повідомлення оцінки-почуття-відношення з надією на перлокутивну рефлексію. При цьому у будь-якому разі прагматична інтенція номінатора зорієнтована на регулювання соціальної та індивідуальної поведінки номінанта.

Мірою прагматичної сили може слугувати «зворотня ймовірність», «неймовірність», оригінальність, несподіваність, аномальність, формулу яких визначає А.Моль: оригінальність інформації пропорційна логарифму зворотної ймовірності [Моль 1966:58].

Такий підхід до аналізу номінантів-маскулінізмів дозволить із певною долею наукової надійності простежити перебіг номінаційного процесу у напрямку суб'єкт → об'єкт, який, за нашою версією, не є (принаймні, потенційно передбачається) активно-пасивним [Телия 1986:40], а активно-ілокутивно-активним. Суб'єкт-номінатор – не пасивний споглядач, завданням якого є ословити певний фрагмент об'єктивної дійсності: у будь-якому разі ословлення відбувається з певною метою (ідентифікації, характеристики чи вербалізації почуттів-відношень), при цьому інтенсивність прагматичної інтенції номінатора зростає у напрямку від номінантів загальних, що мають на меті ідентифікувати суб'єкт, до номінантів-власне оцінок, де ілокутивне спрямування виявляється найвиразніше як потенційно бажана реакція у відповідь. Такий суб'єктно-об'єктно-суб'єктний характер оцінки не суперечить загальному розумінню об'єкта оцінки як предмета, що оцінюється (Івін А.А.), оскільки «аксіологічний оператор» (у нашому дослідженні – номінатор) у принципі не має обмежень на сферу своєї дії [Арутюнова 1982:7].

Виразна перевага негативно конотованих множин та підмножин номінантів-маскулінізмів (лексичних, словотвірних, фразеологічних та від фразеологічних) є, на нашу думку, мовним актом спонукання

номіната-чоловіка до самовдосконалення, у якому надзвичайно важлива роль належить прагматичній інтенції суб'єкта-номінатора: подивися на своє відображення у мовному дзеркалі і змінися на краще. У такому контексті вивчення мовної картини світу носіїв української мови актуалізованою виявляється евалюативна її функція.

Література

Алексеевко, М.: Концепт «мать» в синхронной динамике языковой картины мира In: Грани слова. К 65-летию проф. В.М.Мокиенко. ЭЛИПС, Москва 2005, с.415-423.

Алексеевко, М.А.: Чистейшей прелести чистейший образец In: Слово во времени и пространстве. К 60-летию проф. В.М.Мокиенко. Фолио-Пресс, Санкт-Петербург 2000, с.214-226.

Арутюнова, Н.Д.: Аномалии и язык (к проблеме языковой «картины мира») In: Вопросы языкознания 3/1987, с.3-20.

Арутюнова, Н.Д.: К проблеме функциональных типов лексического значения In: Аспекты семантических исследований. Наука, Москва 1980, с.156-250.

Архангельская А.: Красавец-мужчина в чешской языковой картине мира In: Грани слова. К 65-летию проф. В.М.Мокиенко. ЭЛИПС, Москва 2005, с.423-432.

Богуславский, В.М.: Словарь оценок внешности человека: Лексикографическое пособие особого типа. Космополис, Москва 1994.

Булыгина, Т.В.: О границах и содержании прагматики In: Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. Т.40,4/1981, с.333-342.

Гак, В.Г.: Языковые преобразования. Школа «Языки русской культуры», Москва 1998.

Колесников, Н.П.: Толковый словарь наименований женщин. Москва 2002

Мокиенко, В., Вальтер Г.. Новая жизнь древнейшей профессии In: Язык. Фраза. Текст. Сб. научн. ст. к 60-летию проф. М.А.Алексеевко. Азбуковник, Москва 2002, 79-108.

Моль, А.: Теория информации и эстетическое восприятие. Москва 1966.

Ройзензон, Л.И.: Фразеология и страноведение In: Бюлетень по фразеологии. 19. Самарканд, 1/1972, с.12-19.

Смирнов, С.: «Бабы богомерзкие» In: Сб. статей, посв. В.О.Ключевскому. Москва 1909, с.217-244.

Степанов, Ю.С.: В поисках прагматики (Проблема субъекта) In: Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. Т.40, 4/1981, с.325-332.

Степанов, Ю.С.: Константы: Словарь русской культуры. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва. 2001.

Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва 1996а.

Телия В.Н. О различии рациональной и эмотивной (эмоциональной) оценки In: Функциональная семантика: оценка, экспрессивность, Модальность. In memoian E.M.Вольф. Москва 1996б, с.31-38.

Топоров, В.Н.: Метафора зеркала при исследовании межъязыковых и этнокультурных контактов In:Славяноведение, 1/1997.

Черданцева, Т.З.: Очерки по лексикологии итальянского языка. Москва 1982.

Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка In:Проблемы структурной лингвистики, 1982. Москва 1984.

Aleksiejenko, M.: «О женщины!» - сказал Шекспир – и это очень справедливо...In:Rosja – Polska. Z zagadnień komparatystyki literackiej. Szczecin 2003, с.79-93.

Resumé

This article is devoted to the actual problems of antropological and cultorological linguistics: verbalization of the concept “man” in Ukrainian. In this article, syntetical and analytical lexical and phraseological nominations males; problems of standard and estimation in the process of nomination and possible causes of predomination of the negative estimation over the positive in the names males; their linguistic and cultural background are studied.

До питання синонімії у системі української спортивної лексики та термінології

Трофімук Катерина

Гуманітарний університет “Запорізький інститут державного та муніципального управління”

Серед різних терміносистем української мови значне місце посідає українська спортивна термінологія, яка безпосередньо пов'язана зі спортивним життям країни. Удосконалення української спортивної термінології вирішує питання теоретичної і методичної допомоги вчителям шкіл з фізичної культури, викладачам середніх і вищих навчальних закладів, тренерам з усіх видів спорту, переходу до викладання фізичної культури державною мовою, що є особливо важливим в умовах відродження української культури, утвердження самобутності української мови, розвитку міжнародних відносин з фізичної культури та спорту із світовим співтовариством.

Проблеми синхронічного та діахронічного дослідження сучасної спортивної термінології в контексті розвитку національної термінології закономірно викликає дедалі більший науковий інтерес. Наукові розвідки в цій галузі в основному стосуються формування у студентів факультету фізичного виховання професійного мовлення [Я.М. Головата 1997], історико-методичних засад розвитку спортивної термінології (І.Т. Янків 2000), співвідношення національних та інтернаціональних термінів [О. В. Боровська 2003].

Одним з найменш розроблених аспектів синхронічного дослідження спортивної термінології є питання їх системної організації на рівні лексико-семантичної парадигматики, де визначальними є синонімічні відношення між термінами, з огляду на те, що проблема синонімії у термінології посідає особливе місце. Проте слід вказати на відсутність однозначного її розв'язання, що пояснюється кількома причинами, серед яких найголовніші – неоднакове тлумачення термінологічних синонімів як таких (навіть різне їх називання: синоніми, паралельні утворення, варіанти, квазіваріанти, дублети та включення до категорії синонімічних термінів різних мовних одиниць).

Вживання спеціальних назв у текстах переконує, що синоніми у термінології необхідні з таких причин: а) для наукового означення поняття і тлумачення назви терміна (особливо чужомовного походження), б) для найточнішого висловлювання думки, особливо за умови, коли межа між поняттями нечітко окреслена, в) для уникнення

повторів одного й того ж слова або словосполуки [В. Пілецький 1997: 116]. Вчені визначають, що поняття синоніма у термінології відрізняється від поняття синоніма в літературній мові. По-перше, у літературній мові синоніми – це, як правило, слова однієї частини мови. Синоніми у термінології – це терміни, що належать до одного й того ж денотата, але мають відмінності у понятійному плані, а також відрізняються семантикою словотворення елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування [Королєва Е.В. 1986: 5].

Погоджуючись з думкою інших вчених, що термінологія є підсистемою загальнолітературної мови, для якої є обов'язковими загальні тенденції та закони розвитку літературної мови (відношення синонімів у межах термінології існують, але вони обмежені і виявляються в основному у вигляді дублетності).

Перейдемо до розгляду деяких особливостей функціонування спортивних термінологічних дублетів. Дублети в системі сучасної спортивної термінології як правило утворюють тотожні пари термінів, що є однаковими в плані змісту, але різними у плані вираження. Так виділяється велика група дублетних пар, які складаються з утворень, що виникли на автохтонній основі, поряд з утвореннями іншомовного походження: голкіпер – воротар (з англ. – ворота, тримати захищати; у командних спортивних іграх – воротар) [Пустовіт 2000: 298]; форвард – нападник (з англ. – передній; у деяких командних спортивних іграх – гравець передньої лінії, який нападає) [Пустовіт 2000: 947]; пенальті – штрафний удар (з англ. – у футболі – одинадцятиметровий штрафний удар по воротах суперника) [Пустовіт 2000: 723]; бек – захисник (англ., захисник у спортивних іграх з м'ячем або шайбою) [Пустовіт 2000: 159]; тайм-аут – перерва (з англ., у деяких спортивних іграх – перерва на вимогу команди, спортсмена, його тренера, передбачена правилами гри) [Пустовіт 2000: 874]; пас – передача (у спортивних іграх передача м'яча, шайби партнерові по команді) [Пустовіт 2000: 716]; офсайд – поза грою (з англ., у деяких командних спортивних іграх положення “поза грою”) [Пустовіт 2000: 702]; ватер поло – водне поло (англ., спортивна гра з м'ячем на воді між двома командами) [Пустовіт 2000: 205]; дистанція – відстань (лат., у спорті – відстань, на яку проводяться змагання; проміжок між фінішем і стартом) [Пустовіт 2000: 371]; азарт – запал (франц., незвичайне збудження, захоплення чим-небудь) [Пустовіт 2000: 36]; арбітр – посередник (у спорті суддя в деяких видах спорту) [Пустовіт 2000: 106]; гандбол – ручний м'яч (з англ., командна спортивна гра; інша назва – ручний м'яч) [Пустовіт 2000: 238]; директ (у боксі) – прямий удар (з англ., назва прямого удару у боксі) [Пустовіт 2000: 352]; динаміка – рух (грец., велика кількість дій, руху) [Пустовіт 2000: 359];

тріумф – перемога (з лат., видатний успіх, перемога, а також урочистості з цього приводу) [Пустовіт 2000: 909]; альпініст – горосходжувач (з англ., той, хто займається сходженням на гірські вершини зі спортивною чи пізнавальною метою) [Пустовіт 2000: 60]; лідерство – першість (з англ., учасник спортивних змагань, який йде попереду інших) [Пустовіт 2000: 592].

Звичайно, у спортивній термінологічній лексиці є випадки вживання дублетних термінів українською мовою. Наприклад: уболівальник – болільник, захист – оборона, весляр – гребець, палатка – намет, площадка – майданчик, кидання – метання.

Стилістичне розрізнення спортивної термінології теж є причиною виникнення дублетності. Так у ХІХ ст., завдяки діяльності провідних галицьких науковців та аматорів спорту (Я. Рудницького, З. Кузеля, І. Боберського, С. Горука) українська мова збагатилась такими словотворами, які й зараз існують як дублети до сучасних українських термінів. Це змаг – змагання, відбивана – волейбол, кошівка – баскетбол, ситківка – теніс, гаківка – хокей, копаний м'ч – футбол, лещетарство – лижний спорт, наколесництво – велосипедний спорт, санкарство – санний спорт, скічня – трамплін, біжня –бігова доріжка, одягальня – роздягальня, гінці – естафета, мет ратищем – метання спису, карний мет – штрафний удар, стусан кулею – штовхання ядра.

Слід зазначити, що у спортивній лексиці серед одноструктурних синонімів можна виділити ряд різнокоренових відповідників, навіть поверхове знайомство з якими дає підставу вважати, що вони не взаємозамінні. Так, слова-синоніми: атака, удар, штурм (слово атака позначає стрімкий удар на сили супротивника, удар – сильний, різкий поштовх, штурм – рішуче атакування воріт суперника); завершальний, заключний, підсумковий (завершальний – який являє собою закінчення чого-небудь, заключний – який становить останню частину чого-небудь, підсумковий – результат підрахунку та якої-небудь діяльності); мають різні значення, тому така синонімія у термінології небажана і очевидно, її треба позбутися.

Досліджуючи синоніми, доцільно звернути увагу на перифраз як один з різновидів, який також допомагає уникати повторень тих самих слів у тексті. Найбільш характерні перифрази для такого мобільного стилю як публіцистика, мова періодичної преси, рідше спортивні перифрази зустрічаємо в науковому стилі. Серед них впадають в око такі: біла олімпіада – зимові олімпійські ігри; королева спорту – легка атлетика; майстри голубих доріжок – плавці-спортсмени; золота сходинка – перше місце; майстер шкіряної рукавички – боксер; льодова дружина – хокейна команда; поле спортивного герцю – стадіон; сніговий барс – досвідчений альпініст; літаючі лижники – стрибунки з трампліна;

любителі (шанувальники) шкіряного м'яча – футбольні болільники; залізна гра – важка атлетика.

Таким чином, поява синонімічних пар у системі спортивної лексики й термінології зумовлена лінгвістичними факторами. Це насамперед постійний розвиток спортивних наук, виникнення нових видів спорту, що супроводжується появою нових понять, необхідністю кожному поняттю дати найточнішу номінацію. Аналіз наведеного матеріалу вказує на існування термінологічних синонімів у сучасній спортивній лексиці у вигляді дублетності, що виникла внаслідок різних джерел формування спеціальних термінів, можливості структурно-морфемного варіювання слів. З'ясування доцільності наявних дублетів та синонімічних пар у системі спортивних термінів без сумніву сприятиме чіткості фіксації у відповідних словниках, що в свою чергу дасть можливість її уникати.

Література

Боровська О.В. співвідношення національної та інтернаціональної термінології в Україні. Термінології галузі фізичної культури та спорту: Автореф. дис. канд. фіз.. вих.. та спорту: 24.00.02 – Львів, 2003. – 20 с.

Головата Л.М. формування професійного мовлення у студентів факультету фізичного виховання: Дис. канд. пед. наук 13.00.02. – Тернопіль, 1997. – 251 с.

Королєва Е.В. Синонимы и варианты в терминологии // Науч. Техн. Терминология. – 1986. – №8 – с. 5-7.

Пілецький В. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства. Проблеми, нарми та сучасність: Матеріали засідань Мовознавчої номісії і комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996 – 1997 років / О. Купчинський – Львів, 1997. – 188 с.

Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

Янків І.Т. Українська спортивна термінологія (історико-методологічний аналіз): Автореф. дис. канд. фіз.. вих.. та спорту: 24.00.02 – Львів, ЛДУФК, 2000, – 17 с.

Summary

The important aspect of using synonyms in the sport vocabulary and terminology are considered in the article. Synonym-dublete, which are researched the formed together with the terms of foreign origin, either the terms – dublete of the national language. The author pays attention to the paraphrase, as to one of the kind of synonyms, which helps to avoid the repetition of the same words in the text.

До питання про диференціацію узуальних та okazіональних лексичних новотворів

Вокальчук Галина

Рівненський державний гуманітарний університет

У питанні про розмежування лексичних інновацій на узуальні (неологізми, факти мови) й okazіональні (власне новотвори, факти мовлення) серед дослідників немає однаковості у поглядах. Метою статті, отож, є аналіз представлених у сучасному слов'янському мовознавстві різних підходів до кваліфікації узуальних та неузуальних нових слів. При цьому головна увага звертається на необхідність встановлення чітких критеріїв диференціації узуальних та okazіональних новотворів.

Окремі фахівці не диференціюють нові слова на неологізми й okazіоналізми, вважаючи, що об'єктивна відмінність між словами, які стали одиницями словникового складу мови й водночас зберігають відтінок новизни, і словами, що не увійшли до лексичної системи (відмінність, суттєва для лексикології та лексикографії), знаходить своє відбиття у протиставленні термінів „неологізм” та „okazіональне слово”. Словотвірний аналіз, у процесі якого важливою характеристикою утвореного слова є ступінь продуктивності моделі (типу), передбачає обов'язкове використання протиставлення термінів: okazіональне слово – потенційне слово”. Однак при ономазіологічному аналізі, об'єктом якого є словотвірний процес, слово розглядається у відриві його подальшої долі в лексичній системі мови, тому протиставлення понять „неологізм” – „okazіоналізм”, на думку О.А.Габінської, виявляється зайвим; крім того, між „okazіональним” і „потенційним” теж є чимало точок дотику. Усі ці чинники зумовлюють рівнозначне (синонімічне) вживання термінів „неологізм”, „новотвір”, „okazіональне слово” [Габинская 1981: 35 – 36].

Утім, переважна більшість лінгвістів вважає необхідним диференційований підхід до аналізу таких явищ, як неологізм та okazіональне слово (Г.Й.Винокур, Л.А.Булаховський, О.І.Смирницький, І.Ханпіра, О.А.Земська та ін.).

В основу поняття „okazіональне слово” дослідники кладуть різні ознаки неузуальних одиниць. При цьому пропонується звертати особливу увагу на такі диференційні ознаки неологізмів та okazіоналізмів: 1) належність неологізмів до класу ідентифікуючих слів – належність okazіоналізмів до класу предикатних слів; 2) семантична

складність (полісемічність), багатовимірність неологізмів – семантична компактність, тяжіння до моносемності, одноплановості okazіоналізмів; 3) „предметний” характер системних відношень і, зокрема, „денотативна” синонімія неологізмів – суто лінгвістичний характер синонімії okazіоналізмів [Александрова 1974: 3].

Найбільш детально ознаки okazіонального слова, що відрізняють його від узуального, описав О.Г.Ликов. Серед них – належність мовленню, утворюваність (невідтворюваність), словотвірна похідність, ненормативність, функціональна одноразовість, експресивність, номінативна факультативність, синхронно-діахронна дифузність, індивідуальна належність [Лыков 1976: 11].

Деякі з наведених ознак не слід сприймати як абсолютні. Приміром, функціональна одноразовість аж ніяк не заперечує наявних фактів уживання одного й того ж новотвору різними авторами (детальніше про це див. у праці Г.М. Вокальчук [2004: 64 – 66]).

Відповідно й ознака індивідуальної належності не може бути абсолютизованою, оскільки існують новотвори, авторство яких встановити неможливо. У зв'язку з цим Р.Ю.Намітокова, наприклад, пропонує розрізняти два види новотворів: 1) авторські, що створюються умисно, з певною метою – художньо-стилістичною або науковою, та 2) неавторські новотвори, які безперервно, постійно створюються в розмовному мовленні перш за все для практичних потреб спілкування. Творцем таких “слів на мить” (ad hoc) є народ. Однак між авторськими та неавторськими новотворами чітку, безумовну межу провести не можна [Намітокова 1986: 12].

Переважає більшість okazіональних слів є, безумовно, експресивними одиницями. Однак у деяких контекстах експресія не притаманна лексичним інноваціям (у таких випадках, як правило, йдеться про т.зв. потенційні слова).

Специфічною ознакою okazіональних слів мовознавці вважають їхню постійну новизну. Від традиційних „канонічних” слів неологізми, тобто нові слова загалом (без їхнього поділу на авторські та неавторські, власне мовні та мовленнєві) відрізняються особливими зв'язками з часовим фактором, що фіксується колективною свідомістю. Новими словами лексикологи й лексикографи вважають одиниці, які з'являються в мові пізніше певної умовної часової межі, котра обирається за вихідну (так, одні дослідники цією межею вважають кінець Другої світової війни, інші – 1957 рік, коли був запущений перший супутник). Отож, критерій неологізму, з одного боку, довільний, з іншого – об'єктивний [Заботкина 1989: 16]. З цього приводу польські дослідники С.Каня і Й.Токарський зазначають, що часова межа, від котрої новостворена лексика зараховується до неологізмів, є конвенціональною, хоча

зазвичай пов'язана з важливими змінами в житті суспільства. Такою межею для неологізмів сучасної польської мови умовно прийнятий 1945 рік, тобто кінець Другої світової війни [Kania, Tokarski 1989: 135].

„У цілому ж будь-яке нове слово, – зазначає В.І.Заботкіна, – має властивості неологізму, тобто часову конотацію новизни, доки колективна свідомість реагує на нього як на нове” [Заботкіна 1989: 16]. При цьому дослідниця пропонує диференціювати неологізми за ступенем їхньої новизни на т.зв. «сильні» та «слабкі». Найвищим ступенем конотації новизни характеризуються фонологічні неологізми, що пояснюється незвичністю й свіжістю їхньої форми. До «сильних» неологізмів зараховуються також запозичення, які відрізняються фонетичною дистрибуцією, не характерною для мови-реципієнта, а також нетиповим морфологічним членуванням і відсутністю мотивації [Там само: 20]. Найбільш „неологічними” є і різнотипні індивідуально-авторські утворення з особливою структурою та зазвичай експресивно-емоційним забарвленням. Нижчим ступенем „неологічності” характеризуються морфологічні неологізми, тобто слова, заново створювані за наявними в мові зразками та з існуючих у системі певної мови морфем. Новотвори цього типу виникають у результаті актуальних словотвірних процесів – афіксації, словоскладання тощо [Заботкіна 1989: 22; Алаторцева 1999: 17].

Аналізуючи специфіку неологізмів, С.І.Алаторцева зауважує, що відносний характер категорії неологізмів полягає, зокрема, також у невизначеності того мовного простору, для якого ті чи інші одиниці можуть вважатися новими. Якщо йдеться про нові слова у літературній мові, то необхідно враховувати, що зміна й оновлення її складу пов'язані з переміщенням слів з однієї сфери вживання в іншу. В цьому виявляється постійна взаємодія між літературною мовою та діалектами, просторіччями та ін. Через це об'єктивно є наявність у літературній мові нових для неї, проте відомих раніше в інших сферах національної мови слів, що визначаються як відносні неологізми. Враховуючи інший критерій характеристики таких новацій у літературній мові – джерело походження – їх називають іще внутрішніми запозиченнями. У зв'язку з цим неправомірним слід визнати, на думку дослідниці, визначення неологізмів лише як слів новостворених [Алаторцева 1999: 14 – 15]. Сказане вище цілком стосується й власне оказіональних авторських новотворів, оскільки 1) авторські інновації теж можуть бути, так би мовити, творчо запозичені письменником „із народних уст” [Колесник 1971: 197]; 2) деякі номінації, що в певний період розвитку мови активно функціонували, а згодом перейшли до розряду пасивної лексики (т.зв. „забуті” слова), з певною стилістичною метою можуть бути використані автором і таким чином стати актуальними, відродженими (насамперед у

контексті певного твору) [Андрусак 2003: 136]; 3) новотвір одного автора може бути згодом використаний (процитований) іншим, що нерідко призводить до труднощів у встановленні авторства інновації.

Стосовно ж головної мовної ознаки оказіональності – нерегулярної відтворюваності певної одиниці в літературній мові – О.К.Чиркова зауважує, що варто розрізняти три ступені нерегулярної відтворюваності: 1) одиничне вживання слова; 2) мінімальну відтворюваність, коли слово неодноразово вживається в тому самому чи ряді текстів одного індивіда або ж у мовленні кількох осіб, пов'язаних між собою різного роду відношеннями – дружніми, сімейними тощо; 3) епізодичну відтворюваність, коли слово перебуває на межі існування в загальній мові: воно час від часу з'являється в мові різних авторів, але ще не відоме більшості носіїв літературної мови. „Для таких слів оказіональність – початковий етап їхнього життя в мові”, – робить висновок автор [Чиркова 1975: 97 – 98]. Утім, чітко визначити, яка саме частота вживання слова є достатньою, аби вважати його вживаним регулярно, практично неможливо, через що цей критерій не є строгим.

На критерій наявності оказіональної дериваційної будови як структурної ознаки оказіонального слова вказувала В.М.Хохлачова [Хохлачева 1962], чий погляд був розвинутий й доповнений у подальших працях російських лексикологів. Так, на думку Е.Ханпіри, оказіональні одиниці утворюються за мовною малопродуктивною чи непродуктивною словотвірною моделлю, а також за оказіональною (мовленневою) моделлю з нагоди певного випадку, з метою звичайного повідомлення або зі стилістичною метою [Ханпира 1972: 245 – 250]. О.Земська також підкреслює, що оказіоналізми з'являються внаслідок порушення властивих мові законів утворення певних одиниць. Власне оказіоналізми (наприклад, *мовчаль* – від *мовчання* + *печаль* – В.Поліщука, *хановобатиєвий* М.Пшеничного, *без'оленно* – від *без Олени* – І.Малковича, *Сен-Санс-лебідочка* С.Либоня) утворюються за нехарактерною, невластивою узуальним словам словотвірною моделлю. У цьому полягає їхня (оказіоналізмів) принципова особливість [Земская 1973: 314 – 316].

Утім, як помітили дериватологи, існують і такі оказіональні слова, що створені за продуктивними моделями [Чиркова 1975: 100], через що згаданий критерій також не є визначальним щодо диференціації оказіональних та узуальних слів.

Від „канонічної” лексичної одиниці оказіональне слово відрізняється і з прагматичного погляду. Під прагматичними аспектами лексики маються на увазі передусім ті особливості її вживання, котрі пов'язані зі соціальним статусом мовців, з реальними умовами

комунікативних актів і їх впливом на слухача. Через це в процесі аналізу й опису лексики головний акцент робиться на тому, як вона використовується і з якою метою [Заботкина 1989: 4]. У прагматичному значенні нового слова, як зауважувалося вище, міститься часова конотація новизни, котра створює внутрішню тематичність інновацій. Будучи онтологічно рематичними, вони, як правило, входять до складу реми чи в рематичні сегменти висловлювання. У процесі побудови висловлювання прагматика слова зазвичай не відображається експліцитно, а є присутньою імпліцитно й забезпечує правильне, задовільне спілкування [Там само: 112].

Отож, у науковій літературі висловлюється думка, що встановлення точних критеріїв розрізнення нових узуальних та нових okazіональних слів неможливе, оскільки справа стосується розвитку мови, процесу переходу одного явища (факту мовлення) в інше (факт мови), і доки цей перехід не відбувся (на відбір слова та на засвоєння його узусом потрібен час), – можна говорити лише про ту чи іншу тенденцію [Чиркова 1975: 101].

Незважаючи на окремі спільні ознаки узуальних (власне мовних) неологізмів та okazіональних слів, відмінність у меті їх створення, різні причини й умови їх появи, неоднакове функціональне спрямування не дозволяють розглядати їх як однорідні явища. Головною диференційною ознакою okazіональних слів є їх функціонування поза лексичною системою мови.

Таким чином, стан okazіональності – це явище тимчасове: у лексиці як динамічній системі ймовірним та закономірним є перехід okazіонального в узуальне; отож, okazіональність можна розглядати як необхідний, перехідний етап розвитку більшості лексичних одиниць. Заперечення історичного розвитку okazіональних слів, – на думку дослідників, не можна визнати й у суто методологічному відношенні, оскільки час є неодмінним атрибутом матеріальних систем, а принцип історизму становить усезагальний принцип аналізу явищ [Сенько 2001: 47].

Література

Александрова, О.И.: К проблеме классификации новых слов. In: Актуальные вопросы словообразования, синтаксиса и стилистики современного русского языка / Науч. тр. Куйбышевского пед. ин-та 133/ 1974, с. 3 – 19.

Андрусак, І.В.: Англійські неологізми кінця ХХ століття як складова мовної картини світу: Дис. ... канд. філол. наук. Київ 2003.

Вокальчук, Г.М.: Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) / За ред. А.П.Гришенка: Монографія. Рівне 2004.

- Габинская, О.А.: Типология причин словотворчества. Воронеж 1981.
- Заботкина, В.И.: Новая лексика современного английского языка (прагматический аспект). – Высшая школа, Москва 1989.
- Земская, Е.А.: Современный русский язык. Словообразование. – Просвещение, Москва 1973.
- Колесник, Г.М.: “З’являються нові слова у мові” In: Тичина П. Квітни, мово наша рідна! – Київ 1971, с.196 – 200.
- Лыков, А.Г.: Современная русская лексикология: Русское окказиональное слово. Высшая школа, Москва 1976.
- Намитоква, Р.Ю.: Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. Ростов-на-Дону 1986.
- Сенько, Е.В.: Теоретические основы неологии. Владикавказ, 2001.
- Ханпира, Э.: Окказиональные элементы в современной речи In: Стилистические исследования: На материале русского языка. Москва 1972, с.245–317.
- Хохлачева, В.Н.: Индивидуальное словообразование в русском литературном языке XIX в.: Имена существительные In: Материалы и исследования по истории русского литературного языка 5/1962, с. 166 – 182.
- Чиркова, Е.К.: О критериях отграничения окказиональных слов от новых слов литературного языка In: Современная русская лексикография. Ленинград 1975, с. 91 – 101.
- Kania, S., Tokarski, J.: Zarys lexicologii i lexicografii polskiej. Warszawa 1984.

Summary

The article regards different methods of analyzing standard and non-standard lexical innovations which are found in Slavonic linguistics. Main attention is paid to the precise determining the criteria of differentiation standard and occasional words.

Особливості усного мовлення ведучих українських спортивних телепрограм

Вокальчук Євген

Рівненський державний гуманітарний університет

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки актуальним є дослідження специфіки українського усного мовлення, зокрема, такого, що лунає з екранів національного телебачення під час трансляції різноманітних програм, у тім числі й спортивних. Важливими завданнями сучасних досліджень у галузі культури ефірного мовлення є вивчення особливостей структури радіо- й телетекстів, їхньої жанрової специфіки, комплексний аналіз телевізійних програм з погляду мовностилістичного, психолінгвістичного, соціологічного. При цьому постійними є пошуки концептуальних засад вивчення культури українського ефірного мовлення, визначення його місця у системі національних цінностей, ролі у державотворчих процесах, розкриття його потенційних можливостей [Сербенська 2004: 5].

На вітчизняному телебаченні спортивних передач чимало, однак “культуромовний” рівень більшості з них досить-таки невисокий, оскільки мова ведучих рясніє різнотипними помилками, прикрими мовними огріхами.

Метою статті є аналіз засвідчених у телевізійних текстах типових порушень норм сучасної української мови (зокрема, вимог точності висловлювання, логічності викладу інформації), встановлення головних причин появи мовленнєвих помилок.

Основним матеріалом дослідження є телепрограми на спортивну тематику, що транслюються на українському телебаченні, зокрема, на каналах “УТ-1”, “Інтер”, “ICTV”, “1+1” та ін.

Точність, як відомо, – одна з головних ознак культури мовлення. Вона зумовлюється, по-перше, знанням об’єктивної дійсності, спостережливістю мовця і, по-друге, його умінням співвіднести свої знання мови з цією спостереженою об’єктивною дійсністю. Це співвідношення буде тим точніше, чим глибше і всебічніше пізнаватиметься дійсність і чим повніше засвоюватимуться ресурси мови, надбані попередніми поколінням людей для називання й оцінки реального світу [Бабич 2003: 277]. Точність мовлення досягається не лише на лексико-семантичному рівні – вона тісно пов’язана з рівнем граматичним (синтаксичним) і стилістичним. В усному розмовному мовленні неточність слововживання може бути компенсована ситуацією спілкування, мімікою або жестом. Вимога точності зростає, якщо зі

співрозмовником немає безпосереднього контакту або якщо співрозмовник – широка аудиторія [Бабич 1990: 95], у нашому випадку – аудиторія телеглядачів. Розглянемо типові випадки порушення вимоги точності мовлення у спортивному теледискурсі.

Частотними є помилки у вживанні синонімічних слів. У процесі добору одного слова із синонімічного ряду з метою досягнення точності висловлювання, фахівці радять враховувати, зокрема: 1) стильову належність слова; 2) його емоційно-експресивне значення [Бабич 2003: 281]. Недотримання першої рекомендації спостерігається у прикладах на зразок: “Металург” *занадто сів* на свою половину поля (МН – “СТБ”, ТФМ “Динамо” (Київ) – “Металург” (Запоріжжя); 03.04.05) замість ...*занадто тримається своєї половини поля*; *Весь перший* [тайм. – Є.В.] *і добру частину другого...* (ІМ – “ІСТV”, “Факти. Спорт”; 29.03.05) замість *значну частину*. Виділені компоненти є стилістично маркованими, мають розмовне забарвлення, що сприймається як не цілком доречно у спортивному теледискурсі.

Щодо другої рекомендації, то емоційно-експресивне забарвлення, притаманне позначеним нижче словам, сприймається як недоречно, коли ситуація мовлення передбачає офіційність у спілкуванні, напр.: *Він все-таки не найгабаритніший форвард* (ДДж – “УТ-1”, ТФМ “Челсі” – “Баварія”; 06.04.05); *За габаритами Гусін може поборотися з потужним Ізлі Таре* (РК – “Інтер”, ТФМ “Албанія – Україна”; 9.02.05). Слово *габарити* (і похідні від нього) вживається як жартівливе, іронічне звичайно при підкресленні повноти, огрядності.

Розглянутий матеріал яскраво свідчить про те, що тільки ретельний добір необхідного слова із синонімічного ряду сприятиме точності вислову, адекватній (щодо змісту і форми) передачі інформації.

Дуже часто неточність виникає також у тих випадках, коли слово вжите в приблизному значенні. Розглянемо типові приклади таких порушень і можливі варіанти відредагованих відрізків контексту:

№	Порушення точності слововживання	Виправлений варіант
1	<i>Тандем Буряк – Сабо зробить гарні результати</i> (РС – “Інтер”, “Новини (Спорт)”); 07.04.05)	<i>Тандем... досягне гарних результатів</i>
2	<i>Положення поза грою опинилося у “Ліверпуля”</i> (ДБ – “УТ-1”, ТФМ “Ювентус” – “Ліверпуль”); 05.04.05)	<i>виявилось</i>

3	<i>Шевченко стягнув свою червону майку.., чим заслужив жовту картку</i> (РС – “Інтер”, “Новини (Спорт)”); 07.04.05)	<i>...за що одержав... (заслужити можна наго-роду, а не пока-рання)</i>
4	<i>Не могли відповісти жодної шайби</i> (РС – “Інтер”, “Новини (Спорт)”); 07.04.05)	<i>...не могли забити... шайби</i>
5	<i>Найбільший арбітр УЄФА</i> (ДДж – “УТ-1”, ТФМ “Челсі” – “Баварія”); 06.04.05)	<i>Найвідоміший (найавторитетніший)</i>
6	<i>Доводиться багато тримати м'яч</i> (ДДж – “УТ-1”, ТФМ “Челсі” – “Баварія”); 06.04.05)	<i>довго</i>
7	<i>Жваво обговорюють надії в матчі</i> (ДДж – “УТ-1”, ТФМ “Челсі” – “Баварія”); 06.04.05)	<i>...сподівання на перемогу в матчі</i>
8	<i>Всередині команди нормальна атмосфера...</i> (ДДж – “УТ-1”, ТФМ “Челсі” – “Баварія”); 06.04.05)	<i>У команді</i>

Уміле користування паронімами теж сприяє точності мовлення. Нерозрізнення значень близькозвучних слів може призвести до непорозуміння між мовцем і співрозмовником, напр.: *Це була навісна передача* (РК – “Інтер”, ТФМ “Албанія – Україна”; 9.02.05) замість *нависна*, оскільки *навісний* – синонім до слова *божесвільний*. Отож, чим повніше буде знання мовцем можливих значень слова, тим точніше буде його мовлення – за умови такого ж рівня знань у співрозмовника [Бабич 2003: 283].

Неабияка роль у досягненні точності мовлення належить порядкові слів. Адже він регулює функції слів, розставляє, так би мовити, логічні акценти у фразі. Порядок слів допомагає відрізнити суб'єкт від об'єкта, якщо називний і знахідний відмінки слів виражаються однаково: *Салаєтта...знаходить Такінарді* (ДБ – “УТ-1”, ТФМ “Реал” (Мадрид) – “Ювентус” (Турин); 09.03.05).

Порядком слів досягається смислова та інтонаційна відокремлюваність (а значить, актуалізація) членів речення, від порядку розташування у реченні (фразі) залежать смислові зв'язки вставних слів і т.ін. Втім, як свідчать результати аналізу фактичного матеріалу, в усному мовленні спортивних телеведучих порядок слів у реченні часто порушується, що, очевидно, відбувається під впливом насамперед чинників психологічного характеру, а саме – внаслідок природного хвилювання мовця, коли програма ведеться у прямому ефірі. Помилки аналізованого типу умовно можна розподілити на кілька груп:

невиправдана зміна прямого порядку розташування підмета й присудка: *Підрізав Руслан Костишин м'яч* (ПЧ – “УТ-1”, ТФМ “Дніпро – Ворскла”; 04.04.05);

дистанційний “розрив” компонентів складеного дієслівного присудка: *...а удару не вдалося завершального завдати* (ДБ – “УТ-1”, ТФМ “Динамо (Київ)” – “Металіст”; 06.03.05); *Гравець намагається ближче до передньої лінії вийти...* (ДДж – “УТ-1”, ТФМ “Челсі – Баварія”; 06.04.05);

нехарактерна постпозиція прикметника щодо означуваного іменника: *удару не вдалося завершального завдати* (ДБ – “УТ-1”, ТФМ “Динамо (Київ)” – “Металіст”; 06.03.05); *У ці хвилини стартові команди фолють* (РК – “Інтер”, ТФМ “Албанія - Україна”; 9.02.05);

постпозиція займенника щодо означуваного слова: *...Не можуть винести м'яч за межі половини своєї поля* (СПа – “СТБ”, ТФМ “Динамо” (Київ) – “Металург” (Запоріжжя); 03.04.05)

зміна первинної позиції прислівника (препозиції) щодо означуваного слова (у таких конструкціях прислівник займає нехарактерну для нього постпозицію): *непогана дуже передача; на тридцять п'ятій приблизно хвилині*; (МН – “СТБ”, ТФМ “Динамо” (Київ) – “Металург” (Запоріжжя); 03.04.05);

препозиція прямого додатка щодо присудка: *Баварія м'яч випустила за лінію...; Ось так швидко “Челсі” рахунок відкрив...* (ДДж – “УТ-1”, ТФМ “Челсі – Баварія”; 06.04.05)

дистанціювання препозитивної обставини і постпозитивного присудка: *Стрімголов на ворота Шовковського албанці не мчать* (РК – “Інтер”, ТФМ “Албанія – Україна”; 9.02.05).

Таким чином, як слушно зазначають фахівці, точність однозначна, одноваріантна, у ній співвідноситься мова з реальною (і художньою) дійсністю, на відміну від правильності, яка визначається нормою або її варіантом, правилом чи одним із його винятків [Бабич 2003: 283-285].

З точністю мовлення тісно пов'язана логічність мовлення, яка формується на основі: 1) навичок (вправного їх застосування) логічного мислення, спрямованого як на нагромадження знань (логіки пізнання), так і на передачу цих знань співбесідникові; 2) знання мовних засобів (і навіть позамовних – міміки, жестів), якими можна оформити думку; 3) володіння технікою смислової зв'язності, тобто логікою викладу, за якої не виникає суперечностей у межах цілого тексту [Бабич 2003: 290 – 292]. У спортивному теледискурсі частотними є різноманітні помилки у логіці викладу. Головними причинами появи цих помилок є наступні:

Порушується вимога значеннєвої (семантичної) сполучуваності слів у фразі, що призводить до появи алогізмів на зразок *усіх переповнювали*

почуття та емоції, від яких було тісно в залі (СП – “1+1”, “Преспорт”; 26.04.05).

Введення у фразу зайвих слів (плеоназмів), які структурно обтяжують фразу, залишаючись семантично “порожніми”, напр.: *Ви бачили, що поле, воно не було готове* (Щ – “УТ-1”, “НФ”; 14.03.05); *Мінус 5 градусів морозу* (ДБ – “УТ-1”, ТФМ “Динамо” (Київ) – “Металіст”; 06.03.05).

Неправильна побудова рядів однорідних членів речення, напр.: *Вже він пішов боротьбою, руками* (ДДж – “УТ-1”, ТФМ “Челсі” – “Баварія”; 06.04.05).

Надлишок чи недоречність вставних і вставлених конструкцій: *Як на мене, я не помітив, але замін, здається, не було; Більш тут, напевно, справа в тому, що...* (РК – “Інтер”, ТФМ “Албанія – Україна”; 9.02.05).

Порушення смислового зв'язку, який досягається лексичним повтором, “нанизуванням” речень між окремими висловлюваннями у тексті: *Буті, ветеран команди, нападник теж...* (РК – “Інтер”, ТФМ “Албанія – Україна”; 9.02.05).

Порушення порядку розташування компонентів речення, передусім займенників. З метою уникнення тавтології у тексті займенник, як правило, замінює попереднє слово, виражене іменною частиною мови. У спортивному теледискурсі зафіксовано помилкові у цьому плані висловлювання, напр.: *Рикун не чіпав цей м'яч. Він був в офсайді* (ВВ – “Інтер”, ТФМ “Дніпро” – “Партизан (Белград)”; 24.02.05). Займенник *він* стосується у даному разі м'яча, тоді як мова йде про гравця, який перебував в офсайді. Аналогічних випадків неправильного використання займенників у мовленні телеведучих чимало.

Поява стилістичного дисонансу, який створюється недоречним вибором лексичних елементів: *Роналдо прокинув поміж ніг Замбротті у своєму королівському стилі* (ДБ – “УТ-1”, ТФМ “Реал” – “Ювентус”; 22.02.05).

Тавтологія ускладнює сприйняття змісту повідомлення: *Чи вплине арбітр, може вплинути на матч?* (Щ – “УТ-1”, “НФ”; 07.02.05).

Окрім аналізованих випадків, порушення логічності мовлення виникає внаслідок неправильного вживання багатозначних слів, які вимагають точного контексту, що не допускав би двозначного чи спотвореного сприйняття змісту. Як свідчить фактичний матеріал, неправильне вживання полісемантичних слів часто призводить до появи комічного ефекту, напр.: *Йому було важко спіймати ворота* (ПЧ – “УТ-1”, ТФМ “Дніпро” – “Ворскла”; 04.04.05); *Оце вже круглий удар був!..* (ДБ – “УТ-1”, ТФМ “Ювентус” – “Ліверпуль”; 05.04.05).

Як бачимо, більшість причин порушення логічності викладу має лінгвістичну основу, оскільки логіка викладу реалізується засобами

літературної мови, зокрема її морфологічними та синтаксичними ресурсами. Проте й екстралінгвістичні чинники не другорядні. Репрезентуючи українську мову в усіх її виявах і формах, у всьому лексичному, граматичному і стильовому розмаїтті, засоби масової інформації повинні прищеплювати носіям літературної мови її об'єктивну норму, сприяти збагаченню засобів мовного вираження.

Література

- Бабич, Н.Д.: Основи культури мовлення. Світ, Львів 1990.
Бабич, Н.Д.: Практична стилістика і культура української мови. Світ, Львів 2003.
Сербенська, О.А.: Культура усного мовлення. Практикум. Київ 2004.

Summary

The article analyses the oral speech peculiarities in leading Ukrainian sports TV programmes. The main attention is paid to typical mistakes in making up TV texts – breaking the accuracy of giving one's view, logical summary information and so on.

Антропологічна інтерпретація суб'єктивності на текстовому рівні

Синиця Ірина

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

Спроби узагальнити результати досліджень, що орієнтуються на аналіз сучасного стану лінгвістики, привели до можливості виокремити дві протилежні риси, які називаються в різних роботах. По-перше, говорять про надлишковий технократизм та замкнений характер мовознавства на самому собі, що, безперечно, знаходить відображення і у мові наукових досліджень, але, по-друге, вказують і на зв'язок лінгвістики з іншими дисциплінами, їх спільну методологію, проблеми, що вивчаються [див., напр.: Ажеж 2003; Синельникова 2003 та ін.]. Проте більшість дослідників одностайні в тому, що «лінгвістика, досліджуючи найлюдяніше, що є в людині, не може бути замкненою сферою знання. ...Одержимість науковістю надала її обрисам удаваної суворості, рівню якій не можна виявити більше ніде, включаючи найбільш точні науки. Захоплення формальним записом врешті-решт загнало її в тісну келію технічного дискурсу, так що ледве можна уявити собі, що предметом цього дискурсу може бути людина, яка говорить. ...людське перетворюється в ньому в граничну абстракцію, а слова не говорять ні про що» [Ажеж 2003: 279].

Однак в останні десятиліття ХХ століття у лінгвістиці більш помітним стало захоплення проблемами, пов'язаними з людиною. Антропологічна орієнтація мовознавства свідчить про зміну пріоритетів, про перехід від лінгвістики традиційної з її домінуючою увагою до мовних форм, що розглядаються поза зв'язками з різноманітними аспектами буття мови, до лінгвістики антропоцентричної, що передбачає дослідження мови у безпосередньому зв'язку з індивідуумом. Пригадаймо безліч наукових розвідок, присвячених вивченню мовної картини світу певного автора, ідіолектних мовностильових особливостей його текстів, досить популярні останніми роками лінгвокультурологічні студії, спрямовані як на узагальнення етноспецифічних рис, так і на аналіз індивідуальної інтерпретації в авторському тексті культурологічних фактів. До таких праць належать, наприклад, роботи К. Ажежа [2003], В.А. Гурєєва [2004], Ю.М. Лотмана [1992], В.А. Маслової [2004а, 2004б], Б.О. Серебреннікова [1987, 1988] та ін.

Антропологічний принцип все частіше визнається методологічною основою наукових досліджень. За спостереженнями

О.С. Кубрякової, його сутність полягає в тому, що «наукові об'єкти вивчаються насамперед за їх роллю для людини, за їх призначенням в його життєдіяльності, за їх функціями для розвитку людської особистості та для її вдосконалення. Він виявляється в тому, що людина стає точкою відліку в аналізі тих чи інших явищ, що вона залучена до цього аналізу, визначаючи його перспективу та кінцеві цілі» [Кубрякова 1995: 212]. Таким чином, в основі процесу антропологізації лінгвістики знаходиться усвідомлення того, що мова «створена за виміром людини, і цей масштаб закарбований в самій організації мови; у відповідності до нього мова і повинна вивчатися. Тому у своєму головному стовбурі лінгвістика завжди буде наукою про мову в людині і про людину в мові, наукою гуманітарною» [Степанов 1974: 15].

Така дихотомія при визначенні сутності антропологічного принципу в лінгвістиці, на наш погляд, може бути представленою і формулою «об'єктивне в суб'єктивному» та «суб'єктивне в об'єктивному». Адже все, що пов'язує з мовою, граматику, словником, часто трактується як об'єктивне, а те, що пов'язане з людиною, як суб'єктивне. У той же час термін «суб'єктивність» має багато значень.

У межах філософської інтерпретації теорії пізнання, за переконаннями багатьох дослідників, особливо важким виявляється розуміння ролі суб'єктивного, оскільки «від правильного визначення поняття суб'єкта та об'єкта залежить правильне розуміння усього процесу пізнання» [Кузьмін 1976: 4]. Аналіз різних вживань поняття суб'єктивного у філософських дослідженнях дозволив В.Ф. Кузьміну проаналізувати та виявити нові відтінки в його значенні та зробити висновок, що «суб'єктивне можна розуміти і як залежність чого-небудь від суб'єкта, і як ілюзорність, і як вторинне по відношенню до об'єктивного» [1976: 15]. Таке саме тлумачення слова і поняття «суб'єктивність» знаходимо у філософських та тлумачних словниках [див., напр.: Гуревич 1997; Ожегов 1984: 691; Ушаков 2001: 339 та ін.].

Лінгвістична парадигма вивчення суб'єктивного в мові насамперед пов'язана з функціонально-семантичною категорією модальності, що виражає різні ставлення висловлення до дійсності (об'єктивна модальність) чи ставлення мовця до того, що повідомлюється (суб'єктивна модальність) [ЛЕС 1990: 303]. Найбільш повно дана концепція представлена в роботах Ш. Баллі, який у висловлюванні протиставляв диктум (фактичний зміст) та модус (індивідуальна оцінка наведених фактів). За визначенням ученого, модальність являє собою активну мисленнєву операцію суб'єкта мовлення над уявленням, що зосереджене в диктумі [Баллі 1955].

Незважаючи на співвідносність суб'єктивного з людиною, а об'єктивного з тим, що існує поза нею, і у філософії, і в мовознавстві одноголосно визнається їх кореляція, взаємодія, особливо в межах теорії пізнання. «Свідомість людини являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного. Суб'єктивне в значенні активності суб'єкта пізнання і практики необхідне для досягнення об'єктивного знання» [Серебренников 1988: 184; див. також: Кузьмин 1976: 15]. Тому суб'єктивність в мові звичайно пов'язують із здатністю мовця «присвоювати собі мову в процесі її застосування» [Степанов 1974: 13]. Знання як результат колективного мовного осягнення дійсності, які репрезентовано різноманітними граматичними, лексико-семантичними, синтаксичними, стилістичними категоріями мовної системи і які відтворюють специфічне бачення навколишнього світу, властиве мовному колективу на певному етапі його розвитку, розглядають як об'єктивні.

Вважаємо можливим розрізнити вузьке та широке розуміння “суб'єктивного” в мові. Аналіз різних аспектів індивідуального ставлення мовця до свого висловлення, що становлять основу модуса, або суб'єктивної модальності, визначаємо як вузьке розуміння “суб'єктивного”. У вузькому розумінні “суб'єктивне” охоплює лише частину запропонованої формули антропологічного принципу, а саме “людина в мові”, або “суб'єктивне в об'єктивному”. Але в дійсності межа суб'єктивного значно ширша.

Широке трактування даного терміна пов'язане з його тлумаченням Е. Бенвеністом, Ю.С. Степановим. Так, Е. Бенвеніст, визначаючи сутність даного поняття, вказував на те, що “суб'єктивність” ... є здатністю мовця уявляти себе в якості “суб'єкта”. Вона визначена не відчуттям самого себе ..., а як психічна єдність, трансцендентна по відношенню до сукупності отриманого досвіду ... і яка забезпечує постійність свідомості. ...ця “суб'єктивність” ... є нічим іншим, як проявом у людині фундаментальної властивості мови. Той є “ego”, хто говорить “ego””. Підґрунтям “суб'єктивності” учений бачив в мовному статусі “особи” [Бенвеніст 1974: 293-294]. Таким чином, “суб'єктивне” в широкому розумінні передбачає вивчення як “мови в людині”, так і “людини в мові” і тому обов'язково включає дослідження і категорії модальності.

Обравши за основу дослідження саме антропологічний принцип, можна виявити різноманітні прояви суб'єктивного (людського) компонента в широкому розумінні в різних мовних проявах. Адже у мові знаходить відображення особливе уявлення про світ, «схоплене» з боку суб'єкта пізнання. І це уявлення насамперед полягає в тому, що репрезентація світу, його концептуалізація та категоризація в мові

залежать від ряду суто суб'єктивних факторів таких, як, наприклад, рівень компетентності, точка зору на предмет аналізу тощо. Адже за влучним висловленням Ю.М. Лотмана, “мова є код плюс її історія, історія ця у кожного багато в чому своя і не схожа на “історію” іншого” [1992: 13]. Можливо, тому, використовуючи стандартні мовні дані (лексеми, граматичні форми, однотипні структури речень, текстові структури і т. п.), кожна людина, що намагається сформулювати власне висловлення чи то у повсякденному спілкуванні, чи то у спеціальній сфері комунікації, тобто “людина діалогічна” в термінології Клода Ажежа [2003], обов'язково привносить своє “я”, свій досвід, своє світосприйняття в мовну тканину речення, висловлення, тексту, дискурсу.

Мова ж, виступаючи одним з основних атрибутів людини, не може не відображати у своїй системі антропологічних «слідів». Про це красномовно свідчать дані досліджень у галузі когнітивної лінгвістики як однієї із складових частин когнітивної науки, когнітології, що робить основний акцент на особливій ролі людини, розглядаючи її в якості початкового пункту при аналізі мовних явищ [Маслова 2004а; 2004б: 6-103].

При цьому слід зазначити, що всередині антропологічного напрямку особливо виділяється як самостійний антропоцентричний принцип в мовознавстві. На думку Ю.С. Степанова, підґрунтям для його виокремлення, крім суб'єктивності в мові, є й те, що “мова є семіотичною системою, основні референційні точки якої безпосередньо співвіднесені з індивідом, що говорить” [1974: 14]. При цьому всередині самого антропоцентризму на фоні зростаючого інтересу до ролі суб'єктивного (людського) фактора в мові, за спостереженнями В.А. Гурєєва, «починають все чіткіше вимальовуватися контури егоцентричної теорії мови з центральним для неї поняттям я» [2004: 58, 59].

В основі егоцентризму знаходяться такі функціональні аспекти мовних форм, що зорієнтовані на суб'єкта мовлення і, в першу чергу, на його я. Зберігаючи наукову спадкоємність, зосереджуючи свою увагу на питаннях мовного егоцентризму та суб'єктивізму, когнітивна лінгвістика підкреслює вирішальну роль людини, особистості, індивідуума, його матеріально втіленого розуму в процесі формування значення різнорівневими мовними знаками. Суттєвим у розвитку теорії егоцентризму виявляється і те, що зазначена теорія від аналізу незначної кількості мовних одиниць, що безпосередньо вказують на суб'єкта мовлення, у сферу свого впливу включає все більшу їх кількість, розширюючи тим самим егоцентричний простір мови.

Найбільш перспективним є вивчення проблем мовного егоцентризму в текстовій діяльності, яка виводить нас на рівень лінгвокреативних аспектів *я*, актуалізовані на рівні граматики, лексики, тексту. Саме текстова діяльність дозволяє нам «побачити» «нерозривну єдність основних начал *я* в людині – суб'єкта сприйняття (спостерігача) та суб'єкта мовленнєвої діяльності» [Гуреев 2004: 67], яка знайшла певне відображення в тексті. Згадавши загальновідоме висловлювання Г. Гійома про те, що «мова не має іншої об'єктивності, крім тієї, яка встановлюється в самих глибинах суб'єктивного», розуміємо, що лише пізнавши суб'єктивне на рівні тексту і відображеної в ньому мовної діяльності, можна наблизитися до пізнання мовної об'єктивності і до пізнання людини через її мовленнєву діяльність.

За твердженням “Русской грамматики”, реалізоване у мовленні повідомлення, метою якого є “вираження суб'єктивного ставлення мовця до повідомлюваного” [1979: 875], або модус, може піддаватися факультативній модифікації. Мовець може передавати різні відтінки позитивної чи негативної оцінки, подиву, зацікавлення тощо. У такий спосіб, ми вважаємо, мовець привертає увагу й адресата, передає йому свої настрої та почуття, залучає до сприйняття та обговорення інформації. Уся ця сфера суб'єктивних відношень є факультативною, нашаровується на основний, предметний зміст речення. Але саме текстова діяльність, яка передбачає два процеси: текстотворення та текстосприйняття, дозволяє говорити про два активних суб'єктивних начала текстової діяльності, які й складають основу широкого розуміння поняття суб'єктивності. Тому застосування антропологічного підходу до вивчення тексту як посередника комунікативної діяльності, на наш погляд, дозволяє розглядати адресата текстової комунікації (читача) не як її об'єкт, а як іншого суб'єкта текстової діяльності. Широке тлумачення суб'єктивності, таким чином, включає як ставлення мовця (адресанта, автора) до повідомлюваного, його імпліцитно чи експліцитно виражене ставлення до свого співрозмовника, так і можливе, частіше імпліцитно виражене, передбачене автором текста ймовірне ставлення адресата до повідомлюваного.

Складність текстової комунікації полягає в експліцитній наявності лише двох її учасників. На етапі процесу текстотворення експліцитно присутні адресант (автор) та текст (посередник), адресат імпліцитно присутній як потенційний гіпотетичний текстовий. У період текстосприйняття адресант (автор) імпліцитний, експлікований лише в межах тексту за допомогою текстових засобів, адресат – реальний читач, який декодує за допомогою тексту передану автором інформацію. Таким чином, текст є тією точкою, де стикаються два суб'єктивних начала

комунікативної діяльності. І говорячи про текстову суб'єктивність, потрібно враховувати її спрямованість на адресанта й адресата.

Література

Ажеж, К.: Человек говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарные науки: Пер. с фр. Едиториал УРСС, Москва 2003.

Балли, Ш.: Общая лингвистика и вопросы французского языка. Иностран.л-ра, Москва 1955.

Бенвенист, Э.: Общая лингвистика. Прогресс, Москва 1974.

Гуревич, П.С.: Философский словарь. Олимп, Москва 1997.

Гуреев, В.А.: Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания. In: Вопросы языкознания 2/2004, с.57-67.

Кубрякова, Е.С.: Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа). In: Язык и наука конца 20 века. Москва 1995, с.212.

Кузьмин, В.П.: Принцип системности в теории и методологии К.Маркса. Политиздат, Москва 1976.

ЛЕС – Лингвистический энциклопедический словарь /Гл.ред. В.Н. Ярцева. Сов.энциклопедия, Москва 1990.

Лотман, Ю.М.: Культура и взрыв. Гнозис; Издат группа “Прогресс”, Москва 1992.

Маслова, В.А.: Когнитивная лингвистика. ТетраСистемс, Минск 2004а.

Маслова, В.А.: Homo Lingualis в культуре. Изд-во УО «ВГУ им.П.М.Машерова», Витебск 2004б.

Ожегов, С.И.: Словарь русского языка. Русский язык, Москва 1984, с.691.

Русская грамматика: В 2-х т. Т.2. Academia, Praha 1979.

Серебренников, Б.А., Кубрякова, Е.С., Постовалова, В.И. и др.: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Наука, Москва 1987.

Серебренников, Б.А.: Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. Наука, Москва 1988.

Синельникова, Л.Н.: Современный научный дискурс (рассуждения с пристрастием) In: Информационный вестник Форума русистов Украины 6/2003, с.3-14.

Степанов, Ю.С.: Эмиль Бенвенист и лингвистика на пути преобразований. Вступит.ст. In: Бенвенист, Э.: Общая лингвистика. Прогресс, Москва 1974, с.5-16.

Ушаков, Д.Н.: Толковый словарь русского языка.Т.3. Вече, Москва 2001, с.339.

Resume

The article is devoted to the problem of subjectival components in the text structure. The article acquaints with two interpretations of subjectivity according to the antropology aspect of its studing. Author proposes to consider the text addressee as another subject of text communication.

Поняття маркованості та немаркованості у вираженні категорії модальності в українській та чеській мовах (на матеріалах перекладів художніх творів)

Холод Уляна

Університет ім. Палацького в Оломоуці

Під лінгвістичним поняттям «модальність» (середньолат. *modalis* – модальний, від лат. *modus* – спосіб, міра) передусім розуміємо лексико – граматичну сферу, але у широкому розумінні до неї залучається усе, що якимось чином співвідноситься з власне семантичним полем, тобто зі знанням слова. Це «*семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного*» [Українська мова 2000: 339], містить у собі зв'язок дії з реальністю або відношення мовця до дії.

Мовець не тільки передає інформацію адресатові про дійсність, але й виражає своє ставлення та свою оцінку цієї дійсності. Отже, модальність – це взаємопроникнення мовлення та мислення, де мислення опирається на відповідні мовні структури для передачі інформації [Černý 1996: 444].

Модальність можна вважати вершиною діалектичного поєднання мовлення та мислення. Таке поєднання розпочинається від пізнавальної функції мови і закінчується вираженням думки через висловлення. Так реалізується найважливіше завдання комунікативної функції мови – передається інформація від адресата до мовця, тобто реалізується модальність.

Проблема модальної характеристики мови належить до дискусійних лінгвістичних тем як у плані семантичному, так і у плані формального вираження модальної категорії. «*Дихотомічна природа категорії модальності*» [Сафонова 2004:74] спричинила відповідний сумбур у визначенні понять об'єктивної та суб'єктивної модальності, сприяла значній спорідненості з іншими мовними явищами – категоріями експресивності, суб'єктивності, оцінності тощо.

На різних етапах розвитку лінгвістики поняття модальності трактувалося по – різному. Мовознавці або надавали перевагу об'єктивній модальності і не вважали за потрібне досліджувати модальність суб'єктивну, або домінуюче місце відводили суб'єктивній модальності і залишали поза увагою об'єктивну. Не зважаючи на велику кількість робіт з вивчення цієї контраверсійної мовної категорії таких

визначних вчених як П.Адамець, В.Г. Адмоні, А.Алексеєнко, Ш. Баллі, О.І. Беляєва, А.В. Бондарко, В.В. Виноградов, О.В. Гулига, М.Грепл, Г.О. Золотова, Г.П. Немець, Ф.Р. Палмер, Я. Панєвова, Н.Ю. Шведова та інших, «не означає, що про категорію модальності в лінгвістиці вже висловлено все»[Сафонова 2004: 74], бо « процес пізнання безмежний, а досліджуваний предмет може виявляти нові, ще зовсім не вивчені якості та їх нюанси» [Хрычиков 1992: 11].

Метою цього дослідження є простеження мовного явища маркованої та немаркованої модальності в українській та чеській мовах на основі порівняльного аналізу перекладів творів художньої літератури та виявлення граматично – семантичної еквівалентності виражальних засобів.

Аналіз вищеназваних аспектів цієї мовної категорії, на нашу думку, необхідно розпочинати з представлення так званих класичних способів вираження модальності, наприклад у чеській мові, згідно з теорією Я. Панєвової, власне модальними словами : *muset, mít, moci, smět, hodlat* та повнозначними дієсловами: *chtít, umět, dovést*[Panevová 1971: 120].

Також в українській мові можемо навести приклади власне модальних дієслів: *мусити, мати, могли* та повнозначних з вираженою модальною функцією: *хотіти, уміти, знати* та ін. [Шульжук 2004: 77]. Їх виділив в окремий лексико – граматичний розряд слів і докладно описав на матеріалі російської мови В.Виноградов [Виноградов 1975: 70]. А серед західних лінгвістів, наприклад Ф.Р.Палмер охарактеризував у своїй теорії про модальність власне модальні дієслова в англійській мові: *must, need, may, can* [Palmer 2000: 180].

Такий тип вираження модальності модальними дієсловами, які належать до предикативного центру речення та передають суб'єктивну оцінку висловлюваного, вважатимемо маркованою модальністю.

Наступним кроком аналізу вираження модальності, на нашу думку, повинно бути дослідження синтаксичних конструкцій різних за метою висловлювання (розповідних, питальних, бажальних, спонукальних) та способами (дійсним, наказовим, умовним), розпочинаючи з нейтральної у суб'єктивному плані вираження модальності синтаксичної конструкції, а саме розповідного речення дійсного способу. Але, оскільки модальність є невід'ємною ознакою кожного речення [Їгровіч 1956:12], то таке речення вважатимемо модально немаркованим, адже йдеться про об'єктивну модальність, «яка виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності і нереальності» [Українська мова 2000:338].

На відміну від об'єктивної модальності, суб'єктивна модальність не є базовою для кожної синтаксичної конструкції та не є обов'язковою

ознакою кожного речення, але *«може нашаровуватися на основну модальну кваліфікацію»* [Українська мова 2000: 338] і через те, за визначенням основоположника модальності у західноєвропейській лінгвістиці Ш.Баллі, *»модальність(на нашу думку, саме суб'єктивна модальність) – це душа речення; як і думка, вона утворюється в основному в результаті активної операції мовця»* [Баллі 1955:44].

У академічній граматиці чеської мови подається визначення суб'єктивної модальності під двома термінами: достовірна модальність(*jistotní*) – вираження відношення до вірогідності змісту висловлення[Akad.mluvň.1987: 386], та вольова модальність(*voluntativní*) – зацікавлення мовця у реалізації дії[Akad.mluvň.1987:278].

Розмежування категорії модальності на об'єктивну та суб'єктивну можна піддати сумніву на підставі такого запитання: хто визначає вірогідність між суб'єктом та предикатом? Безперечно, ця роль належить мовцю – авторові речення.Отже, оскільки модальні значення групуються за єдиним критерієм, а саме об'єктивна реальність з позиції мовця, то немає сенсу для поділу модальності на об'єктивну та суб'єктивну.На нашу думку, кожна синтаксична конструкція (будь – яке речення) є або модально маркованою , або модально немаркованою.

Позиція мовця щодо змісту висловлення, зацікавленості у можливості, необхідності виконання певних дій та завдань як конкретними особами, так і самим автором – мовцем, може бути виражена різноманітними засобами мови(граматичними, лексичними, інтонаційними) та відрізнятися власне різним ступенем модальної інтенсивності, іншими словами, модальної маркованості. Йдеться про так звану позиційну модальність[Grepl, Karlík 1998: 479].

За способами вираження традиційно розрізняють три види модальності, а саме синтаксичну або комунікативну, лексично - семантичну та морфологічну - модусну[Světlik 1973: 127].Але ці види модальності (дві останні є засобами вираження синтаксичної модальності) діалектично між собою пов'язані та створюють функціонально - семантичне поле, далі ФСП [Бондарко 1983: 96], де,згідно з теорією про членування речень на тему та рему [Matesius 1947:234], відбуваються особливі семантико - граматичні взаємодії між окремими елементами синтаксичних конструкцій.Особливість полягає у взаємодії предикативної, рематичної та диктумної модальності[Adamec 1973: 141].Таким чином, маркованої модальності набувають як окремі речення, так і частини тексту.Вони відрізняються модально – семантичною інтенсивністю та модально – прагматичною інтенсивністю, модальним розміром та модальною гармонією[Palmer 2000: 176].

За різноманітністю виражальних синтаксичних засобів О.Мельничук виділяє сім типів модальності, які відповідно мають

градацію від немаркованості до маркованості: розповідну, бажальну, умовну, питальну, спонукальну, гіпотетичну та переповідну [Шульжук 2004: 46].

На основі цієї характеристики розподілимо конкретні приклади з художніх творів Карела Чапека, Олеса Гончара, Григора Тютюнника на групи за типами вираженої модальності. Матеріал для аналізу наводитимемо у такому порядку: спочатку речення з мови оригіналу (далі МО), а під ним речення з мови перекладу (далі МП).

До першої групи належать розповідні речення дійсного способу, для яких є характерна модальна немаркованість (загальний зміст висловлення стосовно його реальності не містять умов можливості або неможливості здійснення конкретної дії). Проте, такі речення з дієсловами – присудками дійсного способу є основою для вираження різних модальних значень.

Можливо, що в паніці люди просто забули про них і руки їхні вже самі собою прикіпили до мішків, не випускаючи їх [Олесь Гончар 1987: 491].

Snad v panice zapomněli, že je drží v rukou, jejich ruce mechanicky svíraly pytle, držely se jich [Oles Hončar 1975: 33].

Якщо вилучити з цих двох речень вставну конструкцію *можливо, що* та вставне слово *snad*, котрі виражають ступінь правдивості повідомлення - гіпотетичну модальність, то отримаємо розповідні речення дійсного способу з вираженою розповідною модальністю.

Крім вставних компонентів важливу роль може відігравати контекст, де, наприклад, розповідне речення дійсного способу оцінювального характеру набуває модального значення, тобто визначається позиція мовця щодо необхідності здійснення дії – умовна модальність з конотацією заперечення.

Čím více se něco předělává, tím je to horší [Čapek 1956: 354].

Чим більше переробляєш, тим гірше виходить [Чапек 1978: 198].

Обидві реченнєві конструкції МО та МП можна вважати абсолютно еквівалентними, як у плані формально – граматичному, так і у плані семантичному. Оцінювальна позиція мовця базується на життєвому досвіді і може набути у відповідному контексті модального значення у вигляді поради: «Не варто було б цього робити».

Для підтвердження такої думки наводимо наступний приклад у вигляді синтаксичних конструкцій з МО та МП, де можна поспостерігати виникнення модального фону у контексті:

Що більше про неї думаю, то менше розумію. Просто з глузду можна зсунутися [Тютюнник 1981: 258].

Čím víc na to myslím, tím míň do toho vidím. Poslouchejte, člověk by se z toho zbláznil [Г'ут'унник 1986: 9].

Перша частина конструкцій МО та МП виражає оцінювання мовця з відтінком неможливості щось вирішити, але наступна частина (друге речення) продовжує значення першого речення та йому притаманний відтінок оцінювання з умовною модальністю. Отже, перше речення у контексті стає модально маркованим, бо рівень його модальності зазнав впливу наступного речення, зміст якого підтверджує думку – оцінювання щодо вирішення певної проблеми, тобто, у конкретному випадку: розуміння чогось чи прийняття рішення неможливе. Таким чином, два речення створюють ФСП, котре перетворює кожне з них на модально марковане.

До другої групи належать конструкції з вираженою бажальною модальністю. Цей вид модальності передає бажання мовця щодо здійснення висловлюваного. Синтаксичними засобами вираження бажальної модальності в сучасній українській мові є частки разом з умовним чи дійсним способом дієслова – присудка. Наведемо приклади з текстів МО та МП.

Myšlíš, že by se něco mohlo stát Tomímu nebo Tobě? [Čapek 1956: 383]

Хоч би з Томі та тобою лиха не сталося! [Чапек 1978: 224]

Якщо у реченні МО маємо виражену умовну модальність з питальною інтонацією, то у реченні МП зустрічаємо виражену бажальну модальність з окличною інтонацією, яка створює вищий ступінь модальної інтенсивності. І хоч дві конструкції відрізняються одна від одної на рівні формально – граматичному, але на рівні семантичного модального забарвлення вони однакові.

Наступні приклади вираження бажальної модальності представлені у МО модальним словом *моct*, а в МП - часткою *аби*. Обидва речення мають окличну інтонацію, яка додає модальної маркованості.

Jen když můžete něco rozbit! [Čapek 1956: 360]

Вам аби щось розбивати! [Чапек 1978: 204]

З наведених зразків речень можна помітити, що бажальна модальність МП, виражена часткою та дієсловом – присудком, відповідає у МО або умовній модальності, вираженій дієсловом у формі умовного способу, або теж бажальній модальності, вираженій часткою та складним дієслівним присудком.

Величезну роль для створення модального фону речення чи тексту, безперечно, відіграє інтонація та вибір лексичних засобів, що вже належить до мовної категорії емоційності. Отже, порівняймо два шматки тексту, де, спочатку виражена бажальна модальність з оцінювальним значенням, переростає у яскраво марковану модальність

«неможливості виконання кимсь певної функції», а причина пояснюється у контексті.

Тьху! Хоч би з дитиною коли погралася, лацюга, прости господи. Ну, тепер наживеться, до пари знайшла... Словом, як той казав – яке брело – таке й стріло [Тютюнник 1981].

Fujtabl! Kdyby si aspoň s děckem někdy pohrala – coura. No, teď si přijde na svů, našla sobě rovního... Zkrátka jak se říká, vrána k vráně sedá [Т'ут'ундук 1986: 241].

Умовна модальність, за Мельничуком, «найчастіше ... виражається складнопірядними реченнями з пірядними частинами умови з дієсловом – присудком, вираженням умовним способом» [Шульжук 2004:46]. Цей вид модальності виявляється у тому, що вказується умова для здійснення чогось бажаного. За нижчевказаними прикладами порівняймо засоби вираження модальності у МО та у МП.

Člověče, kdyby nepršelo, tak bych si toho popela ani nevšiml [Čapek 1978:8].

Адже якби не було дощу, я б того попелу не помітив [Чапек 1987:260].

То якби він приснився комусь із родичів по першому коліну, то ще б можна було вгадувати [Тютюнник 1981: 36].

Kdyby se to zdálo někomu z blízkých příbuzných, dalo by se z toho něco uhadnout [Т'ут'ундук 1986: 79].

Отже, можна вважати, що умовна модальність в обох мовах здатна виражатися схожими граматичними засобами.

Наступну групу формують речення з питальною модальністю, яка «полягає у вимозі підтвердження чи заперечення реальності основного змісту речення або ж уточнення його окремих компонентів» [Шульжук 2004: 46]. Засобами для її вираження є питальні речення, але, на нашу думку, особливої уваги для дослідження заслуговують риторичні питально – заперечні речення.

А що, хіба не правда? - образився Кузьма [Тютюнник 1981: 81].

«А není to snad pravda?» urazil se Kuzma [Т'ут'ундук 1986:114].

Таке питання вже передбачає відповідь: «Напевно, це правда». Особливо помітною є модальна маркованість питально – заперечних речень при порівнянні їх семантичної адекватності у МО та МП.

Nikdo přese nemůže bránit matce [Čapek 1956: 393].

Хто може заборонити матері? [Чапек 1978: 222]

Заперечне речення МО з вираженою дієслівною модальністю у МП граматично відображено у вигляді питального речення. Отже, питальна інтонація разом з іншими засобами лексично – граматичного вираження модальності створюють інтенсивний модальний фон, тобто модальну маркованість.

Вершину модальної маркованості, на нашу думку, представляють синтаксичні конструкції, які виражають спонукальну модальність та

гіпотетичну модальність. У таких конструкціях спонукальна модальність передається наказовим способом дієслів – присудків та інфінітивом разом з частками, гіпотетична - членами речення, вставними словами та модальними частками. Дуже часто ці два види модальності поєднуються у семантичному полі однієї конструкції. *Tak se tím nemusíte zrovna chlubit* [Čapek 1956:411].

Колі це таке ваше діло, то хвалитись вам нема чим [Чапек 1978:249].

У МП модальність виражена описовим способом, тобто членами речення та частками на відміну від МО, де модальність виражена модальним словом *muset* у заперечній формі. Саме ця формально – граматична різниця між реченнєвими конструкціями МО та МП є підтвердженням модальної маркованості розповідного речення оцінювального характеру МП.

Наступний приклад можна було б вважати теж зразком вираження так званої описової модальності, але не враховуючи семантичного навантаження вставних одиниць.

Отже, наше з вами завдання – завоювати по співу першість... [Гончар 1987: 512]

A abyste věděli, co na vás chci: aby nás bylo při zpěvu slyšet... [Hončar 1975: 61]

Конструкцію МО можна було б вважати модально - немаркованою, але вставне слово *отже* додає важливості усьому змісту речення і тим самим модально маркує. Підтвердженням цього є частина речення МП *abyste věděli* як семантичний еквівалент частки *отже*.

Власне вставні слова, словосполучення та речення, які вважаються граматично незалежними відокремленими структурами [Šmilauer 1966:401], до групи яких належать також модальні слова є одними з найважливіших засобів вираження різних модальних значень, модальних відтінків, модальної інтенсивності та перетворюють речення з модально нейтрального на модально марковане [Шульжук 2004:166].

У дворі з'явився Тита: думав, напевне, що сніданок уже закінчився... [Тютюнник 1981:220]

Na dvoře se objevil Tyta: myslel si, zřejmě, že snídaně už je u konce... [Т'ут'унник 1986: 41]

У реченнях МО та МП вставними одиницями (прислівниками *напевне* та *зřejmě* виражено ступінь довіри мовця до реальності описаної події.

Дуже часто зустрічаються випадки, коли вставне слово МП семантично відтворює вставне речення МО, або навпаки.

To se rozumí, o tom musí vědět celý svět, že? [Čapek 1978: 36]

I, звичайно, про це повинен знати весь світ, еге? [Чапек 1987: 280]

У наведених реченнях МО та МП присутня, на нашу думку, подвійна модальність, виражена вставними елементами та в першу чергу модальними словами *muset, повинен*.

Наводимо також приклад еквівалентної передачі вставних речень, але відмінного формально - граматичного вираження модальності у головних реченнях, а саме формою умовного способу дієслова МО та прислівником з інфінітивною формою дієслова МП.

Myslíš, že bych měl psát dál? [Čapek 1956:335]

To ti gadasu, čo mení варто писати? [Чапек 1978: 199]

Отже, вставні конструкції підвищують виражений модальний рівень у реченнях та тим самим створюють додаткову модальну маркованість.

Останню групу серед визначених типів синтаксичної модальності представляє переповідна модальність, або, іншими словами, непряма передача висловлення мовця. Засобами оформлення переповідної модальності є переважно частки *ніби, нібито, мов, мовби* та ін. [Шульжук 2004:46].

Весь табір з бачків п'є, а вони, бачте, не можуть... [Гончар 1987: 512]

Celý tábor pije z věder, jen oni chtějí pít přímo z pramene, ve vědrech je prý voda zteplalá... [Гончар 1975: 62]

Обидві конструкції суттєво відрізняються, як формально – граматично, так і семантично, але спільною рисою є частки *бачте* та *пру*, які виражають переповідну модальність.

Нижчеподані приклади з МО та МП мають вищий ступінь еквівалентності, ніж попередні, але переповідна модальність у реченні МО, виражена часткою *пру* передана у реченні МП модальним словом *можно* з інфінітивом дієслова дійсного способу.

...každé písmo má své fluidum, a to prý se dá docela přesně namáknout [Čapek 1978:26].

...кожне письмо має свій флюїд і той флюїд можна розпізнати дотиком [Чапек 1987: 271].

У ході дослідження ми дійшли висновку, що модальна маркованість будь – якого висловлення залежить не тільки від наявності типових засобів вираження модальності, але також від використаних лексичних засобів, порядку слів, інтонації та контексту. На основі порівняльного аналізу прикладів з МО та МП можна було простежити різні можливості виражальних модальних засобів обох мов для забезпечення передусім семантико - прагматичної еквівалентності та відтворення модальної маркованості.

Література

Балли Ш.:Общая лингвистика и вопросы французского языка.М:Изд- во иностранной лит., 1955.416с.

Бондарко А.В.: Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Наука, Ленинград 1983. С.88-97.

Виноградов В.В.: О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. М., 1975. Т.2. С. 38-79.

Гончар О.Т.: Новели. Дніпро, Київ 1987. 518 с.

Сафонова Н.: Еволюція поглядів на суб'єктивну модальність. In: Вісник Львівського університету. Випуск 34. 2004, с74- 79.

Тютюнник Г.: Вибрані твори. Оповідання. Дніпро, Київ 1987. 549 с.

Українська мова. Вид-во українська енциклопедія, Київ 2000, с.338-339.

Хрычиков Б.В.: Категория модальности, её объём и средства выражения в современном русском языке. К.: КГПИ, 1992. 215 с.

Чапек К.: Оповідання та драматичні твори. Лісняк, Ю. Переклад українською мовою. К., 1978, 510 с.

Шульжук К.Ф.: Синтаксис української мови. Видавничий центр Академія, Київ 2004, 406 с.

Akademická mluvnice češtiny. Skladba. Academia, Praha 1987, 746 s.

Adamec P.: Tři roviny modálnosti a jejich vztah k aktuálnímu členění. In: Otázky slovanské syntaxe III. Univerzita J.E. Purkyně, Brno 1973.

Čapek K.: Hry. SPN, Praha 1956, 446 s.

Čapek K.: Povídky z jedné a z druhé kapsy. Československý spisovatel, Praha 1978, 315 s.

Černý J.: Dějiny lingvistiky. Votobia, Olomouc 1996, 517 s.

Đurovič L.: Modal'nost'. Slovenská akademie vied, Bratislava 1956, 190 s.

Grepl M., Karlík P.: Skladba češtiny. Olomouc 1998.

Hončar O.T.: Pražaková H. Jaro za řekou Moravou. Překlad do češtiny. Mlada fronta, Praha 1975. 66 s.

Matesius J.: O tak zvaném aktuálním členění větném. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Melantrich, Praha 1947. S. 234 –242.

Palmer F.: The verb. In: The Cambridge grammar of the English language 2000. S. 172-209.

Panelová J. a kolektiv autorů: Čas a modalita v češtině. Praha 1971. S. 98-120.

Světlík J.: К вопросу о синтаксической модальности. In: Otázky slovanské syntaxe III. Univerzita J.E. Purkyně. Brno 1973. S. 127-129

Šmilauer V.: Novočeská skladba. SPN, Praha 1966. S. 401-409.

T'ut'unnyk H.: Moravková A. Červený prach. Překlad do češtiny. Odeon, Praha 1986. 275 s.

Resume

Based on a comparative research, a difference in marked and non-marked, subjective and objective modality was traced between Czech and Ukrainian. The research was also focused on richness of expressions, on modal words, lexical means in general, word order and intonation. It was further dealt with functional modal intensity, semantic field and the connection between pragmatic and semantic information in text translations.

Принцип функціонально-семантичного поля при описі засобів спонукальності української та польської мов

Кондзеля Олена

Рівненський інститут слов'янознавства

Функціонально-семантична категорія спонукальності (ФСК), загальним значенням якої є спонукання адресата (А) до певної дії згідно з волею мовця (М), належить до найголовніших мовних універсалій, а засоби вираження спонукальності реалізують одну із ключових, за К. Бюлером та Р. Якобсоном, функцій мови – імпресивну (імперативну, конативну) [Heinz 1990: 294 – 298; Jakobson 1989: 77 – 124]. Базовий характер імперативної функції, важливість імперативного значення обумовлюють той факт, що ФСК спонукальності в кожній конкретній мові спирається на складну систему різнорівневих мовних засобів, що взаємодіють між собою в актах мови, - на т.зв. функціонально-семантичне поле (ФСП) спонукальності [Бондарко 1984: 22; Теория функциональной грамматики 1990: 4].

ФСП спонукальності в українській та польській мовах є полем моноцентричним з чітко вираженим ядром та периферійними ланками. Ядро поля в українській та польській мовах творять перш за все словосполучення з предикатами-дієсловами 2-ї особи однини та множини наказового способу: *Говори/іть голосніше; Прочитай/те цю статтю// Mów/cie głośniej; Przeczytaj/cie ten artykuł*. Вони спеціалізуються на вираженні спонукання адресата (А) до виконання певної дії відповідно до волі мовця (М) і є лінгвістичними знаками найбільш поширеного типу імперативної ситуації [(М/К + Д1 → А) + (В/А + Д2)], де М – мовець, К – каузатор, Д1 – словесна дія М/К – наказ, прохання, порада тощо, В – виконавець, А – адресат, Д2 – дія В/А, яку він має виконати згідно з волею М/К.

Як відомо, члени імперативної парадигми української та польської мов протиставляються за категоріями особи та числа. Нейтралізація цих опозицій відбувається в результаті так званого внутрішньопарадигматичного непрямого вживання, коли словоформа зберігає загальнокатегоріальне значення волевиявлення, але видозмінює значення особи, числа і/або отримує додаткові значення, не властиві словоформі при її прямому вживанні.

Внутрішньопарадигматичні заміни членів імперативної парадигми як у польській, так і в українській мовах у великій мірі

обумовлені правилами соціолінгвістичного вибору. Якщо для української мови типовою залишається внутрішньопарадигматична заміна 2- особа мн. → 2-а особи од. як один із етикетних способів вираження спонукання: *Заходьте, Наталю, до нас на каву*, то імперативній ситуації [(М/К + Д1 → А) + (В/А + Д2)], де дія Д2 виконується однією особою, в польській мові, окрім висловлень типу *Wradnij do mnie na chwile*, відповідають також висловлення з аналітичними формами 3- ї особи імператива *Niech pan zadzwoni do nas za miesiąc; Niech państwo napiszą do redakcji*. Ці форми переміщені у сферу імператива з індикативної парадигми для вираження спонукання при офіційних контактах, або коли М/К та В/А незнайомі між собою чи коли їх розділяє вікова або суспільна дистанція. Внутрішньопарадигматична заміна 2- особа мн. → 2-а особи од. польській мові невластива, в українській мові непряме вживання імперативних форм типу 3- я особа од. → 2- а особа од., 3- я особа мн. → 2- а особа мн. активізується в певних сферах спілкування, зокрема в сфері обслуговування: *Нехай пані погляне ще на цю сукню* (= *Погляньте ще на цю сукню*). Однак таке вживання характерне тільки для західних регіонів України.

Ще одним цікавим проявом внутрішньопарадигматичної заміни імперативних форм в українській розмовній мові є вживання 2-ї особи од. замість 2-ї особи мн. типу *Стій, хлопці*, у результаті чого відбувається модифікація прагматичного значення імперативного висловлення, посилення його категоричності. Розмовними, а то й такими, що вносять у спілкування елемент образи і навіть зневаги, вважаються польські висловлення типу *Pisz pan; Sluchaj pani* [Łuczaków: 90]. Ці імперативні засоби в українській та польській мовах не є типовими лінгвістичними знаками імперативної ситуації [(М/К + Д1 → А) + (В/А + Д2)], а тому їх не можна розглядати серед конститuentів ядра ФСП спонукальності.

Імперативній ситуації типу [(М/К + Д1 → А) + (В/А + Д2)] в українській та польській мовах відповідають також перформативи, побудовані за схемою *Proszу + Inf// Proszę + Inf: Proszу сидати// Proszę przyjsć po obiedzie*. Їх вживання у ситуації безпосередніх контактів М/К та В/А теж визначаються правилами соціолінгвістичного вибору.

Окрім того, українські перформативні висловлення типу *перформативне дієслово + Inf* та польські типу *перформативне дієслово + іменник в знахідному відмінку (з прийменником о при дієслові proszę/ prosimy або без прийменника при інших дієсловах)* – це характерна ознака офіційно-ділового дискурсу: *Proszу допустити мене до складання іспиту з історичної граматики української мови (із заяви студента); Я, Кузьмук Ігор Васильович, доручаю Слободенюк Ользі Іванівні отримати мою*

стипендію за вересень 2005 року (із доручення)// *Prosimy o informacje dotyczące parametrów technicznych, warunków nabycia i płatności, a także bieżącego i okresowego serwisu (із ділового листування); Zlecam Pani Beacie Kos zamieszkałej w Warszawie, ul. Wąska 3 przeprowadzenie 10 godzin zajęć przedmiotu Organizacja pracy na kursie sekretarek w okresie od 5.01.99 do 25.01.99 (з розпорядження).*

Отже, відповідність найтипівішій імперативній ситуації, семантика та функціональне призначення дозволяють висловлення з предикатами – імперативними формами 2-ї та 3-ї особи од./мн. та перформативи типу *Proszę + Inf// Proszę + Inf* розмістити у ядрі ФСП спонукальності української та польської мов.

Якщо спонукальне значення розуміти як волевиявлення М/К щодо виконання/невиконання певної дії незалежно від того, хто буде виконавцем - адресат, сам мовець, особа, що не бере участі в акті мови, або будь-яка комбінація вказаних осіб, то ядро ФСП спонукальності української та польської мов значно розшириться за рахунок інших конститuentів – найбільш спеціалізованих відповідників імперативних ситуацій типу [(М/К + Д1 → А) + (В = (М/К + А) + Д2)]; [(М/К + Д1 → А) + (В = М/К/А + Д2)]; [(М/К + Д1 → А) + (А/Т + Д2) + (В + Д3)]. В останній схемі А/Т – адресат/транслятор волевиявлення, Д2 – дія транслятора, Д3 – дія виконавця.

Лінгвістичними знаками імперативної ситуації [(М/К + Д1 → А) + (В = (М/К + А) + Д2)] в українській та польській мовах є висловлення з імперативними формами 1-ї особи мн.: *Zaspiwajmy razem; Skorzystajmy z letniej promocji obiwia*. Форми типу *zaspiwajmy, ходімо// zaśpiewajmy, chodźmy* - це рівноправні члени як української, так і польської імперативної парадигми [Сопоставительная грамматика 2003: 381; Вақ 1999: 357; Gramatyka 1999: 185], що спеціалізуються на вираженні спонування В/А до спільної дії з М/К і часто функціонують в актах мови. Для вираження спонування, адресованого самому собі або особі, що не бере участі в акті комунікації, до імперативної парадигми української та польської мов транспонуються форми відповідно 1-ї особи од. та 3-ї особи од./мн. індикатива. Ситуації [(М/К + Д1 → А) + (В = М/К/А + Д2)] в українській та польській мовах відповідають висловлення типу *Pro це warto podumati. Zapiшу// O tym warto pomysleć. Zapiше; Вже пора. Піду// Już пора. Pójde*, а спонування виконавця до дії через транслятора у ситуації [(М/К + Д1 → А) + (А/Т + Д2) + (В + Д3)] виражається за допомогою висловлень типу *Нехай він приїде ввечері// Niech on przyjedzie wieczorem; Нехай Галина напише про цю подію// Niech Halina napisze o tym wydarzeniu*. Зрозуміло, що форми індикатива в імперативних ситуаціях обох типів реалізують свої вторинні функції.

Отже, ядро ФСП спонукальності української та польської мов складають найбільш спеціалізовані засоби вираження волевиявлення у таких імперативних ситуаціях: 1) [(М/К + Д1 → А) + (В/А + Д2)]: українські та польські висловлення з формами 2-ї особи од./мн. наказового способу (*Слухай/ме// Słuchaj/cie*); характерні тільки для української мови висловлення, де відбулася внутрішньопарадигматична заміна 2-ї особи мн. → 2-а особи од. типу *Оксано, підійди́ть ближче*, польські висловлення з аналітичними формам *niech* + 3-я особа од./мн. теперішнього/майбутнього часу індикатива, адресовані 2-й особі при безпосередньому контакті М/К та В/А (*Niech mama obejrzy ten film; Niech państwo posłuchają Szczęśniaka*); українські та польські перформативи, у яких мовець та його словесна дія отримують експліцитну номінацію, дія ж В/А виражається об'єктивним інфінітивом (*Прошу подати мені цей часопис// Proszę podać mi to czasopismo*); 2) [(М/К + Д1 → А) + (В = (М/К + А) + Д2)]: українські та польські висловлення з імперативними формами 1-ї особи мн. (*Послухаймо краще сучасну музику// Posłuchajmy lepiej muzyki współczesnej*); 3) [(М/К + Д1 → А) + (В = М/К/А + Д2)]: висловлення з транспонованими у сферу імператива формами 1-ї особи од. майбутнього часу індикатива (*Дуже хочеться морозива. Куплю// Bardzo chcę się lodów. Kupię*); 4) [(М/К + Д1 → А) + (А/Т + Д2) + (В + Д3)]: висловлення типу *Нехай Марія купить молока// Niech Maria kupi mleka; Нехай батьки завтра прийдуть до мене// Niech rodzice jutro przyjdą do mnie*, адресовані 3-ій особі через транслятора.

В окремих дослідженнях слов'янського імператива засоби вираження волевиявлення при безпосередньому контакті між М/К та В/А розміщуються у домінанті ФСП спонукальності, засоби спонукальності з інклюзивними формами наказового способу [Граматыка 1999: 185] (*Przeczytajmy; Chodźmy*) та окремі функціональні синоніми домінанти локалізуються у центрі ФСП, усі інші висловлення з формами, транспонованими у сферу імператива, відносяться до периферійної ланки. А відповідники ситуацій [(М/К + Д1 → А) + (В = М/К/А + Д2)], [(М/К + Д1 → А) + (А/Т + Д2) + (В + Д3)] серед конститuentів ФСП спонукальності взагалі не розглядаються [Łuczaków 1997].

При моделюванні ФСП спонукальності української та польської мов критерієм поділу ядро/ периферія вважаємо спосіб вираження спонукального значення та спосіб відображення у висловленнях основних типів імперативних ситуацій, тобто характер номінації її учасників та дій, що ними виконуються. Ядро поля, як уже зазначалося, - це найбільш спеціалізовані спонукальні висловлення, що реалізуються в описаних вище типах імперативних ситуацій. Периферію творять такі засоби, де спонукальне значення, а також номінації учасників

імперативної ситуації та їхніх дій співвідносяться з “чужими”, “неопорними” знаками [Карцевский 1965: 85-90], причому периферійна ланка ФСП спонукальності як в українській, так і в польській мові різняться за „ступенем імперативності”.

Причина неоднакового „ступеня імперативності” непрямих засобів спонукальності, що передають той самий варіант спонукального значення, полягає у тому, як взаємодіють первинне значення знака, транспонованого у сферу імператива, та імперативне, вторинне. Отже, при вираженні того ж самого варіанта спонукального значення непрямим способом „деякі синтаксичні форми функціонують... успішніше, ніж інші...” (Серль 1986: 213).

Високим „ступенем імперативності” в українській та польській мовах відзначаються непрямі засоби спонукальності, що відтворюють структурну схему $NI - Vf$ і містять транспоновані у сферу імператива форми майбутнього часу індикатива. Зрозуміло, що підставою для зближення обох дієслівних форм є спільність футуральної семи, причому графему майбутнього часу прийнято вважати з'єднувальною ланкою між категорією часу та категорією способу [Вихованець 1988: 95]. Отож, регулярність субститутів імператива типу *Підеши до Тамари і про все довідаєшся*// *Ugotujesz obiad, posprzątasz w pokoju i przyjdiesz do mnie* в обох мовах пояснюється характером самої імперативної ситуації, її футуральною перспективою: мовець спочатку спонукає адресата виконати певну дію, і тільки тоді ця дія виконується.

Оскільки виконання дії, до якої М/К спонукає В/А, не може збігатися з моментом мовлення, форми теперішнього часу індикатива замість імперативних в українській та польській мовах розглядаються нами як приклади „подвійної” транспозиції: теперішній час індикатива → майбутній час індикатива → імператив: *О дванадцятій приходиши в управління, шукаєши кабінет начальника відділу і віддаєши документи його секретарю (Усне мовлення)*// *Natychniast wracasz do domu!* (Усне мовлення).

Таким чином, заміщення імперативних форм індикативними сприяє тому, що реальний та ірреальний плани „накладаються” один на одного, і це посилює категоричність волевиявлення.

Специфікою імперативної ситуації, неможливістю адресувати спонукування в „минуле” обумовлений і той факт, що дієслова минулого часу як субститути імператива в українській мові виступають рідше, ніж майбутнього та теперішнього: *Поїхали! Пішли! Почали! Посміхнулися!* Їх вживання у цій функції для польської мови нехарактерне.

Якщо висловлення з транспонованими у сферу імператива формами майбутнього та теперішнього часу індикатива співвідносяться з імперативною ситуацією типу [(М/К + Д1 → А) + (В/А + Д2)], то

конституенти периферії ФСП спонукальності з формами минулого часу в українській мові вживаються найчастіше як спонукування до спільної дії в ситуації [(М/К + Д1 → А) + (В = (М/К + А) + Д2): *Поїхали!* В ситуації [(М/К + Д1 → А) + (В/А + Д2)] вони функціонують за умови, якщо Д2 виконується кількома особами: *Підготувалися! Присіли!*

При заміщенні імперативних форм 2-ї особи од./мн. формами кон'юнктива взаємодіють спонукальне значення та значення бажання, у результаті чого такі висловлення найчастіше виражають прохання чи пораду: *Tu б провітрив кімнату; Tu б хоч сьогодні відпочила* (Усне мовлення)// *Poszłabyś, Kasiu, do sklepu. Nic nie mamy dzisiaj na kolację; Położyłbyś się po obiedzie* (Усне мовлення).

З метою вираження категоричного волевиявлення, наприклад, наказу, використовуються також засоби, у яких спонукальне значення співвідноситься з „неопорними” знаками – частками *щоб* (укр.) та *żeby* (пол.) + дієслово в минулому часі. Такі висловлення за своєю природою є підрядними реченнями, що пояснюють інформативно недостатнє перформативне дієслово в головному реченні складнопідрядної структури. У результаті імплікації перформатива підрядне речення починає функціонувати як самостійне висловлення, спонукальне значення співвідноситься з „чужим” знаком, імперативна ситуація позначається непрямим способом: *Щоб завтра о дев'ятій ти був на робочому місці* (Усне мовлення)// *Żebyś dzisiaj wcześniej się położył* (Усне мовлення).

Такі варіанти спонукального значення, як прохання та пропозиція, часто передаються за допомогою загальних питань, що теж реалізують структурну схему *NI – Vf*: *Підвезеш мене до театру? //Pójdiesz ze mną do Marysi?* Здатність цих засобів виражати такі варіанти спонукального значення, на наш погляд, пояснюється „подвійною” транспозицією”: 1) транспозиція форми (форма майбутнього часу дієслова транспонується у сферу імператива), у результаті взаємодії первинного значення транспонованої форми та імперативного передається наказ (категорична вимога): *Підвезеш мене до театру// Pójdiesz ze mną do Marysi*; 2) за допомогою питальної інтонації, часток, модальних слів і т.ін. здійснюється транспозиція усього висловлення у сферу питальних речень і, як наслідок цього, замість наказу (категоричної вимоги) передається прохання чи пропозиція: *Підвезеш мене до театру? //Pójdiesz ze mną do Marysi?* Якщо *Vf* – це модальне дієслово *можеш/ можете // możesz// możecie/ /może*, то в прохання „транспонується” значення дозволу чи поради: *Можеш мені випрасувати сорочку (дозвіл) → (Чи) Можеш мені випрасувати сорочку? (прохання)// Możesz kupić gazetę (дозвіл) → (Чу)*

Możesz kupić gazetę? (прохання); Może pani odebrać towar (дозвіл)// (Czy) Może pani odebrać towar?(прохання)

Отож, у результаті складної взаємодії первинного та вторинного значень дієслівних форм, транспонованих у сферу імператива, українські та польські висловлення, побудовані за структурною схемою *NI – Vf*, передаючи один із варіантів спонукального значення, однозначно сприймаються В/А як імперативні. На цій підставі такі засоби спонукальності розміщуються у I периферійній ланці ФСП в обох мовах. До I периферійної ланки ФСП входять також висловлення, у яких, дія В/А виражена незалежним інфінітивом (структурна схема *Inf*). *Inf*, „поєднуючись” з імперативною інтонацією, передає категоричний варіант волевиявлення – наказ: *Wstamu!!! Wstać!; He palimu!!! Nie palić!* В українській мові вищим ступенем категоричності відзначаються висловлення з *Inf*, що не має при собі залежних слів, експлікація виконавця дії (найчастіше це особовий займенник у давальному відмінку) сприяє зниженню категоричності наказу: *Всім встаму!* Польській мові речення-висловлення типу *Inf* + давальний відмінок невластиві.

Серед конститuentів I периферійної ланки ФСП спонукальності розміщуються також вигуківі висловлення типу: *Марш на вулицю!!! Marsz na ulicę!*

II периферійну ланку ФСП спонукальності української та польської мов складають перш за все непрямі засоби з питальними словами (займенниками та прислівниками), що реалізують структурні схеми питальних речень: *Коли ти нарешті до нас приїдеш?// Kiedy nareszcie przyjedziesz do nas?*

Необхідно зауважити, що при вираженні спонукального значення за допомогою загальних питань відбувається складна взаємодія первинного та вторинного значень, їх „схрещення”. При вираженні спонукання за допомогою висловлень, побудованих за структурними схемами питальних речень, первинне (питальне) значення і спонукальне (вторинне) „співіснують” паралельно, що обумовлює їхнє неоднозначне сприйняття В/А. Так, висловлення типу *Чому ти не слухаєш?// Dlaczego nie pijesz kawę?* можуть сприйматися або як питання, мета якого – вияснити причину небажання В/А виконувати певну дію, або як спонукання до дії. Реалізації комунікативної інтенції М/К, що використовує засоби цього типу з метою спонукання, „заважає” питальне слово, на яке реагує В/А, сприймаючи первинне значення висловлення:

Чому ти не слухаєш?

Бо мені нецікаво//

Dlaczego nie pijesz kawę?

Nie lubię kawę.

До II периферійної ланки ФСП спонукальності належать також висловлення з модальними словами у складі предиката – з безособовими модальними дієсловами (структурна схема *Vf3 Inf*): *Досить базікати, Наталю// Tobie, Kasiu, należą zgłosić się do pana dyrektora*, предикативними прикметниками (структурна схема *N1 – N1*): *Tu повинен допомогти Оксані// Powinieneś codziennie chodzić na spacerę*, з предикативними прислівниками (структурна схема *Praed Inf*): *Необхідно завершити роботу до кінця тижня// Tutaj palić nie wolno*. При вираженні спонукання за допомогою таких засобів паралельно зі спонукальним значенням „співіснують” значення модальних слів – необхідність, можливість, бажання тощо.

Отож, II периферійна ланка ФСП містить перехідні явища між непрямими та імпліцитними засобами спонукальності.

При вираженні спонукання імпліцитно М/К свідомо уникає номінації дії, яку має виконати В/А, імперативне значення не співвідноситься ані з „своїм”, ані з „чужим” знаком, а є наслідком представленого у висловленні „стану речей”. Такі висловлення містять тільки натяк на спонукальну інтенцію [Бацевич 2000: 16 – 23], М/К вважає, що В/А може „висувати інтенціональність із тексту, застосувавши нетривіальні мисленнєві операції” [Кобозева, Лауфер 1988: 462 – 471]: *Бабуся відпочиває (= Розмовляйте тихіше); Марійко, вже сьома година (= Вставай)// Chyba już nie pada (= Zostaw parasol); Za godzinę mama będzie w domu (=Szybko sprzątajmy w mieszkaniu).*

Імпліцитні засоби спонукальності, з одного боку, є констативами. Їх аналіз підтверджує, що вони співвідносяться зі складнопідрядними реченнями причини. Головна частина (прямий засіб спонукальності з членом імперативної парадигми) імплікується М/К і називається тільки причина, що спонукає апелювати до адресата: *Запізнишся на поїзд (= Збирайся швидше, бо запізнишся на поїзд)// Spóźnisz się na pociąg (= Zbieraj się szybciej, bo spóźnisz się na pociąg)*

З іншого боку, імпліцитно спонукання може передаватися за допомогою питальних речень, які не містять номінації дії В/А і в буквальному смислі вимагають відповіді „Так” або „Ні”. Між прямим значенням та значенням імплікованої частини спостерігаємо умовно-наслідкові відносини: *Олю, ти сьогодні вже отримала „Факти”? (= Олю, якщо ти сьогодні вже отримала „Факти”, то дай почитати)// Czy pani ma świeżą „Politykę”? (= Jeżeli pani ma świeżą „Politykę”, to niech poda).*

Враховуючи можливість сприйняття буквального значення імпліцитних засобів, М/К часто використовує останні паралельно з прямими чи непрямими : *Навіть якщо ви ніколи не займаєтеся самі*

ремонт та оздобленням своєї оселі, у вас все одно повинен бути хоча б мінімальний набір необхідних інструментів. Здійсніть правильний вибір та зробіть своє життя комфортнішим (З реклами)// Tu wybierasz. My dajemy kredyt budowlany od 7,43%. Basen czy ogród, płaski czy spadzisty dach – to jedyne problemy, które musisz rozwiązać, budując własny dom. Skorzystaj z kredytu budowlanego...(З реклами)

Імпліцитні засоби не підлягають системному описові і тому розміщуються у крайній периферійній ланці ФСП спонукальності лише умовно, щоб показати можливість заміщення ними ядра ФСП.

Отож, застосування принципу функціонально-семантичного поля при описі засобів спонукальності української та польської мов дозволяє виявити увесь інвентар мовних одиниць, здатних виражати спонукальне значення як в українській, так і в польській мові, встановити ієрархію цих засобів в кожній мові, виявити спільні риси та специфіку українських та польських речень-висловлень, за допомогою яких М/К може спонукати В/А до виконання певної дії в усіх типах імперативних ситуацій.

Література

Бацевич, Ф.С.: Про один тип прагматичних аномалій, або чим можна зіпсувати натяк. Ін: Мовознавство 2-3/2000, с.16 – 23.

Бондарко, А.В.: Функциональная грамматика. Наука, Ленинград 1984

Вихованець, І.Р.: Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Наукова думка, Київ 1988.

Карцевский, С.: Об асимметричном дуализме лингвистического знака. Ін: Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. II. Просвещение, Москва 1965.

Кобозева, И.М., Лауфер Н.И.: Об одном способе косвенного информирования. Ін: Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 47. 5/1988, с. 462 – 471.

Серль, Дж.Р.: Косвенные речевые акты. Ін: Новое в зарубежной лингвистике. Прогресс, Москва 17/1986, с. 195 – 222.

Сопоставительная грамматика русского и украинского языков/ Г.Д. Басова, А.В. Качура, А.В. Кихно и др. Наукова думка, Киев 2003.

Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность/ А.В. Бондарко и др. Наука, Ленинград 1990.

Ваґ, Р.: Gramatyka języka polskiego. Zarys popularny. Wiedza Powszechna, Warszawa 1999.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. R. Grzegorzycykowa i in. PWN, Warszawa 1999.

Heinz, A.: Dzieje językoznawstwa w zarysie, Warszawa 1990.

Jakobson, R.: W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism, t. II, Warszawa 1989.

Łuczów, I.: Wyrażanie imperatywności w języku rosyjskim i polskim. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997.

Resume

The article presents the models of functional and semantic field of causative means in Ukrainian and Polish. The article describes the nucleus and periphery of the field in both languages. An attempt has been to reveal common and special features of Ukrainian and Polish sentences with which the speaker can cause the addressee to make certain actions in all types of imperative situations.

Мовна гра та гра з мовою в постмодерністському тексті

Кондратенко Наталя

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Мовну гру як текстове явище вивчали на матеріалі художніх творів [Санников 1999], рекламних звернень [Непийвода 2001], публіцистики [Космеда], проте для постмодерністського тексту гра „з мовою як вторинною та первинною знаковими системами” є родовою властивістю [Скоропанова 2001: 174]. Передусім окремі реалізації мовної гри можна зафіксувати на лексичному рівні – здебільшого це каламбури, що ґрунтуються на поєднанні слів на підставі формальних або семантичних ознак. Саме це дало підстави для ототожнення понять „мовна гра” та „гра слів”, проте такий підхід передбачає вузьке тлумачення мовної гри як явища, що сягає виключно лексичного рівня мови. Але мовні ігри реалізовано й на вищих рівнях системи мови: синтаксис постмодерністських творів насичений лінгвістичними експериментами. Т. Гундорова зазначає, що „стихією українських авторів-постмодерністів стають словесні ігри, стилізація та іронічна лінгвістична поведінка” [Гундорова 2005: 24]. Т. Космеда, посилаючись на працю болгарської дослідниці Л. Цоневої, визначає мовну гру як „навмисне відхилення від мовних норм для створення певного естетичного (здебільшого комічного) ефекту” [Цонева. Цит. за: Космеда]. Навмисність і відрізняє прийоми мовної гри від несвідомих порушень, девіацій, тому що вони „мають своїм результатом розширення, збагачення або навіть народження нових смислів” [Бацевич 2000: 12].

Прагнення позбавитися меж мови, знайти нові форми реалізації її потенціалу, створити нову мову для нової літератури приводить до текстуалізації мови, яка вже є не інструментом, знаряддям, а метою. Наслідками цього стають використання ненормативної лексики, суржика, порушення сполучуваності слів, змішування стилів мовлення тощо. Для українських авторів-постмодерністів, на нашу думку, основою мовних ігор виступає карнавалізація, що передбачає використання різноманітних масок – „переодягнення” мовних одиниць, „перекручування” значень і форм. Причому зв’язок тут зворотний: так само і „мовна гра стає основою карнавалізації” [Гундорова 2005: 202].

На нашу думку, традиційні форми мовної гри, що ґрунтуються на одночасній реалізації в тексті різних значень одного слова або на

вживанні подібних за звучанням чи написанням слів, не є характерними для постмодерністських творів. До поодиноких прикладів відносимо паронімічну атракцію: *...вони уже йшли Ринком шукати своє шаманське шампанське...* (Ю. Андрухович), *Ожив наш край, відпочиваючи від татарсько-московських набегов...* (Б. Жолдак); каламбури різних типів: *Все було добре, доки я не сів на діжку, яка сиділа на колесах. Я тоді сидів у селі* (Б. Жолдак), *Вася навіть нічого не ламає, в сенсі, не у вагоні щось, а собі – нічого не ламає* (С. Жадан); *Юрка насторожило одне: чому «будять Вас уранці»? І чому не нептунці чи не плутонці, скажімо* (Л. Дереш).

Більшою мірою в постмодерністському тексті репрезентовано інші форми мовної гри. Скоріше їх можна визначити як ігри з мовою або лінгвістичні ігри, тому що йдеться не лише про використання потенціалу мовних одиниць з метою створення естетичного ефекту через свідоме порушення мовних норм, а про оперування смислами, змістовими елементами. Традиційна гра слів, що ототожнювалася з мовною грою, сягала передусім парадигматичних відношень між одиницями мовної системи, тому і термін „мовна гра” був цілком доречним. Постмодерністський текст засвідчує тенденцію до актуалізації синтагматичних відношень, тобто перехід до „мовленневих ігор”. Специфічною рисою застосування у мовній грі як парадигматики, так і синтагматики є чітка „обумовленість текстом”, тобто контекстуальність лінгвістичних постмодерністських ігор. До постмодерністських лінгвістичних експериментів відносимо такі.

„Графічна варіативність” тексту. Ігри з графічною формою слів та фрагментів тексту характерні для публіцистичного та рекламного текстів завдяки можливості візуального виокремлення певних частин тексту або слова, що дозволяє поєднати експліцитну та імпліцитну інформацію. Проте автори-постмодерністи знайшли інше застосування графічній візуалізації – це варіативне сприйняття тексту завдяки різним графічним позначенням, одночасно поданим у мовленневому фрагменті. Можливі різні способи графічної варіативності, напр.: *...і тільки розрізнені мокрі сліди голосів (голосінь?) zostались по їхніх життях...* (О. Забужко); *...думують про такі речі, як парашути, пропелери, пелерини, паперові пакети для п(б)лювання та ще багато чого іншого на „п”...* (Ю. Андрухович); *...вика(ка/па)на тобі Соля...* (Л. Дереш). Пунктуаційно в таких випадках оформлюють варіативність за допомогою дужок на зразок вставлених конструкцій, які передають додаткову, фонову до основного повідомлення інформацію. Але у цьому разі ми маємо не додатковий семантичний шар, а паралельний: обидва отримані варіанти є рівнозначними, це фактично спроба врівноважити текст і підтекст, експлікувати приховані смисли як паралельні основним.

Автор намагається створити одночасно два паралельні тексти, які можуть вступати один з одним у діалог (як в Оксани Забужко), можуть заперечувати один одного, можуть гармонійно співіснувати. Графічна варіативність є спробою відтворити всі можливі текстові реальності, а мовна гра стає знаряддям експлікації імпліцитної інформації.

Семантико-синтаксичні повтори. Цей прийом мовної гри полягає у використанні в тексті однакових чи подібних за змістом та формою або лише за змістом мовних одиниць. Можливе повторення фрагмента фрази в різних модифікаціях, напр.: *Він боявся, що його серце певного разу не витримає й розірветься – і не тому, що воно мало б не витримати й розірватися, а від страху, що воно може не витримати й розірватися. Іншими словами, він боявся боятися* (Ю. Андрухович). Семантичним повтором є вживання синонімів, причому підкреслюється не подібність їхнього значення, а навпаки – різниця в семантичних відтінках: *Він боявся любові, а особливо кохання* (Б. Жолдак); *І биру дванадцять патронів, що коміндант так з'являвся, що навіть боявся* (Б. Жолдак). Семантико-семантичні повтори подібні до стилістичного прийому повтору. Але стилістичний повтор використовують для акцентування значення однієї мовної одиниці, яка повторюється. Семантико-синтаксичні повтори в постмодерністському тексті не акцентують одне значення, а експлікують або його приховані відтінки, або протиставляють різні значення одного слова чи синоніми. Тим самим відтворено багатоплановість тексту.

Трансформація цитат. Інтертекстуальність постмодерністського тексту є його родовою ознакою, що дозволяє говорити про сучасну тенденцію текстуалізації реальності, коли світ існує як один суцільний текст, а нові тексти є контамінацією створених раніше. Карнавальність українських постмодерністських творів зумовлює модифікації прецедентних текстів і прецедентних феноменів з метою виявлення нових смислів. Напр.: *Електрифікація – це комунізм мінус радянська влада* (Ю. Андрухович); *Юрко встав і пішов геть. Далі від цієї квінтесенції театру абсурду, де ніколи не з'явиться Годо* (Л. Дереш). Специфікою цього прийому є те, що цитати модифіковані незначною мірою, щоб їхня ідентифікація не ставала проблемою для реципієнта. Змінюються лише ключові семантичні компоненти, що порушує первинний зміст цитати, отже, видозмінено прецедентний текст. Зміна ключових компонентів „переодягає” текст, змінює його семантичний вектор. Трансформація цитат дозволяє гратися зі смислами, висміювати первинний смисл цитат і цитованих творів.

„Стилістичний дисонанс”. Цей прийом передбачає реалізацію різноманітних варіантів стилістичної гетерогенності в межах одного тексту. Карнавальність українського постмодернізму передбачає

перегортання високого і низького, заміну їх місцями. У тексті це явище відбито у стильовій грі, коли „високий” стиль перетворюється на „низький”: *...Як тебе не любити, Києве мій! Ну, не любити можна по-всякому* (О. Ірванець); *Коли перед тобою стільки дверей, ти ніколи не знаси, в які саме потрібно ввійти, - думаю я, стоячи перед тролейбусом* (С. Жадан). Висміювання ґрунтується на різкому переході від книжного мовлення до розмовного, від афористичності до побутових міркувань.

Мовна гра становить невід’ємний шар постмодерністського тексту, це не лише окремі прийоми мовної гри, а й загальні лінгвістичні ігри, ігри з мовою, зумовлені карнавалізацією постмодерністської свідомості.

Література

Бацевич Ф. С.: Основи комунікативної девіатології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.

Гундорова Т.: Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодерн. – К.: Критика, 2005. – 264 с.

Космеда Т.А.: Языковая игра – продуктивный прем публицистического стиля современной эпохи (на материале газеты «Арт-мозаика» // Интернет-документ.

Непийвода Н. Ф.: Мовні ігри та гумор у рекламному тексті // Українська мова та література. - № 12 (220). – 2001. – С. 9-11.

Санников В. З.: Русская речь в зеркале языковой игры. – М.: языки русской культуры, 1999. – 541 с.

Скоропанова И. С.: Русская постмодернистская литература: Новая философия, новый язык. – СПб.: Невский Простор, 2001. – 416 с.

Резюме

В статье анализируется языковая игра как важный элемент постмодернистского текста.

Стилістичні текстові універсалії у думовому епосі

Беценко Тетяна

Київський національний університет ім. Т.Шевченка

З-поміж текстових універсалій (епічних формул) виділяємо такий різновид, як стилістичні текстові універсалії (стилістичні формули (О. Ахманова)) [Ахманова 1966: 502].

Виходячи з того, що текстові універсалії – це усталені “моделі смислів”, які представлені комплексами мовних одиниць, що найбільше підходять для реалізації певної мети – ідейно-змістової та художньо-образної, стилістичні текстові універсалії, що виступають різновидом власне текстових універсалій, розглядаємо як традиційні мовні комплекси, які, окрім таких характеристик, як давність, стійкість, закріпленість певного змісту за певною формою (моделлю), що дозволяє сприймати їх як стереотипні одиниці, відзначаються або наявністю конотативності (постійні епітети), або спрямованістю на посилення естетичного впливу висловлюваної думки (паралелізм, повтори та ін.). Стилістичні універсалії – це стилістичні засоби, тропи і фігури, а також стилістичні прийоми, які виступають спеціалізованими мовними одиницями фольклорного стилю. Це – стійкі художньо-образні контексти (міні-контексти та макроконтексти). Стилістичну універсалію розглядаємо як певний текст (міні-текст), що вписаний у контекст комунікативного акту і відображає певну мікроситуацію як психолінгвістичну, динамічну, функціональну систему (тобто таку, що спирається на традицію і є зразком засвоєння людиною когнітивного, оцінного моментів, а також поведінки); як певну умовність, мінімальний набір властивостей і якостей об’єкта того чи іншого класу.

Стилістичні текстові універсалії як різновиди власне текстових універсалій виконують текстоутворюючу функцію і в структурному, і в змістовому (ідейно-тематичному), і в художньо-образному планах. Іншими словами, стилістичні універсалії – це, за М. Бахтіним, архітектонічні форми – “форми естетичного буття в його різноманітності” [Бахтин 1975: 21]. У фольклорі стилістична універсалія – своєрідний еталон злиття – взаємодії ідеї та естетики.

З структурного погляду стилістична універсалія може бути чітко окресленою (зі сталою кількістю компонентів) (напр., постійний епітет) і кількісно не визначеною (тобто з довільною кількістю компонентів (напр., фігура паралелізму)).

Стилістичні універсалії як одиниці вищого порядку, як певні змістові й образні узагальнення, базуються на основі так званих фігур – словесних фігур (словесних образних засобів, тропів): постійних епітетів, порівнянь; фігур думки: (семантичні текстові універсалії): звертань, побажань, прокльонів та под., тавтології; фігур слів, у яких виявляється “свідомо спрямований уклад стилістичних виразів додаванням, насиченням ознак” [Мацько, Сидоренко, Мацько 2003: 452]: це синоніми, що у тексті епічної оповіді почасти виступають фігурами стилістичними, тобто як “звороти і синтаксичні побудови, які, на відміну від тропів, не додають нового змісту, а посилюють естетичний вплив мови” [Мацько, Сидоренко, Мацько 2003: 452].

Як і у інших випадках функціонування текстових універсалій, стилістичні текстові універсалії засвідчують зв'язок з іншими текстовими універсаліями: атрибутивними субстантивними, вербальними, предикативними та ін. Стилістичні текстові універсалії інакший погляд на структури, що їх ми кваліфікуємо як текстові універсалії, це встановлення призначення, функціонального навантаження мовних (мовленнєвих) структур у художньому тексті (думовому епосі).

Найпоширенішими стилістичними універсаліями, засвідченими у думовому епосі, є: постійні епітети (структури типу “прикметник + іменник”), фігури паралелізму, тавтологічні структури, складні слова, формули “неможливого”, формули побажання, повтори (синонімічні, антонімічні), паралельні структури, звертання та ін.

Постійні епітети – це структури з чітко визначеними, суворо регламентованим компонентним складом, які відзначаються закріпленістю певних означень за певними означуваними (чорна хмара, дрібні сльози, сива зозуля). Дослідники одностайні у розумінні постійного епітета як канонізованого, естетично вартісного засобу фольклорного стилю [Єрмоленко 1987: 78-79 та ін.; Чабаненко 2002: 215-216 та ін.].

Епітетні універсалії універсальні тим, що: 1) виступають максимально злитими, нероздільними формами; 2) містять розчленовану вказівку на предмет та його **актуальну** для фольклорного тексту ознаку; 3) відзначаються загальновідомою і загальноприйнятою закріпленістю, окрім наявності денотативного, відповідного конотативного змісту. Усе це спричинило те, що постійні епітети стали еталоном образного кодування ментальних відчуттів, засобом і способом відображення національного світобачення через систему художньо-образних узагальнень та переосмислень: напр., *чорна хмара* – “небезпека, лихо”, *чорний ворон* – “смерть”, “нещастя”, *біле тіло* – “краса”, “молодість”. Універсальність постійних епітетів як ідейно-образних знаків

національної культури засвідчується у безкінечному їх використанні у нефольклорних художніх текстах різних часових вимірів (у тому числі – в сучасному оранжуванні – пор. у Л. Костенко, Д. Павличка, М. Вінграновського, І. Драча, А. Мойсієнка та ін.).

Фігури паралелізму віднесені до стилістичних текстових універсалій з тих міркувань, що: 1) це конструкції з певним формальним показником, – зокрема, – симетричним розташуванням частин, тобто вони утворені за певною формулою (схемою); 2) для них характерна семантика зіставлення / порівняння, що в своїй сутності спрямована на посилення виразності зображуваного, на те, щоб викликати відповідні емоції та почуття; 3) “ситуації”, що їх представляють фігури паралелізму в думках, побудовані на основі загальнофольклорних образно-змістових смислів: напр., загальна семантика звуку передається через зіставлення – порівняння шуму дерев і людської розмови, пташиних звуків і людської мови та ін.

Тавтологія як стилістична універсалія, взагалі, а текстова, зокрема що належить до фігур думки, – один з обов’язкових елементів думового епосу (як і фольклору взагалі), що базується на дублюванні форми і змісту водночас. Тяжіння до тавтологічних універсалій різного типу обумовлене: 1) прагненням підкреслити ідею (тобто це свідомий відбір зазначених структур: визволь невольника з неволі, славу виславляти) і водночас 2) максимально естетизувати зміст висловленого: *бігти пішаницею, словами отвергати, промовити словами, огнем запалити, істинна правда*, 3) контекстуальними умовами технічного характеру (з метою римування, ритмізації тощо): *пости постила, на вибір вибирайте*, 4) почасти – неможливістю іншого слововираження, що в тексті все ж набуває художньої вартості: *у дзвони дзвонити*.

Стилістичними універсаліями у думках вважаємо складні слова – “типові фольклорні формули” [Єрмоленко 1987: 65] – іменники – субстативні епічні універсалії: *хліб-сіль* [УНД 1972: 274, 291 та ін.], дієслова – вербальні текстові універсалії: *сісти-впасти* [УНД 1972: 104, 116], *плакати-ридати* [УНД 1972: 105, 128, 170 та ін.], *шанувати-поважати* [УНД 1972: 382, 407, 409], *подумати-погадати* [УНД 1972: 249, 279(2), 280, 366], прислівники – адвербіальні текстові універсалії: *достойно-праведно* [УНД 1972: 250, 267, 268(2)], *рано-пораненько* [УНД 1972: 356(2), 357, 359 та ін.], прикметники – складники атрибутивних епічних універсалій: *малий-невеличкий* [УНД 1972: 213, 305(2), 328, 329, 333], *отцевська-материна* [УНД 1972: 327, 400(3) та ін.]. Традиційність уживання складних слів з стилістичними настановами (слів-повторів, синонімічних зближень, парних зближень сумарного характеру, прикладок) у фольклорі, поряд з виникненням нового значення або нового відтінку значення засвідчує вияв тенденції “до формального

об'єднання компонентів" [Коваль 1978: 159]. Зазначений різновид текстових універсалій характеризується специфічною злитістю компонентів, що підкреслювали О. О. Потебня [Потебня 1989: 552, 530], А. Євгенєва [Євгенєва 1963: 264-265]; вони або ж перетворюють сполуку в одне нерозривне ціле (хліб-сіль), або ж взаємопідсилюють, уточнюють свою семантику (плакати-ридати).

Суто для дум універсальними є стилістичні прийоми зображення неможливого (тобто стилістична текстова універсалія з семантикою нереального, нездійсненого, такого, що знаходиться поза межами можливого взагалі). Це так звані формули неможливого [Кирдан 1992: 19], які, як правило, оформляються конструкціями з періодом. Зазначений різновид текстових універсалій є семантичний, і предикативний, і стилістичний водночас: напр., семантику "ніколи" передано періодичною конструкцією: То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати, / А об Різдві калина в лузі білим цвітом процвітати, / А об Василию ягоди зроджати, / Жовтий пісок на білому камені сходжати / Та синім цвітом процвітати, / Хрещатим барвінком камінь устилати, – / То тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!" [УНД 1972: 319].

Думи засвідчують й інші стилістичні універсалії, що тяжіють до семантичного їх різновиду. До них, зокрема, можна зарахувати структури із семантикою прославлення, побажання (як правило, вони сконцентровані у кінцівках дум) та ін.

Думовий епос відзначається функціонуванням своєрідних паралельних структур типу: *теє зачуває, ... словами промовляє* [УНД 1972: 357], *те зачуває, словами промовляє, сльозами проливає* [УНД 1972: 377], *цеє зачуває, На коліна упадає, Руки вгору піднімає І Господа милосердного прохає та благає* [УНД 1972: 383]. Подібні паралельні конструкції репрезентовані вербальними текстовими універсаліями і являють собою структури, що включають (мінімально) два дієслівні компоненти із залежними словами (іменниками, прислівниками). Вони деякою мірою відіграють роль своєрідних „містків”, що служать переходами від однієї дії (опису дії) до іншої. Як правило, такі структури повторюються протягом усього тексту. Показово, що ці утворення характерні лише для думового епосу.

Стилістичні універсалії, що побудовані на повторі слів (як правило, синонімічного, рідше – антонімічного зближення), у думках представлені вербальними структурами: *прохає та благає* [УНД 1972: 383], *пили й гуляли* [УНД 1972: 334], *подумала й погадала* [УНД 1972: 362, 372], *лаяти і проклинати* [УНД 1972: 346], *не умре, не поляже* [УНД 1972: 155] та адвербіальними: *не тяжко та не важко* [УНД 1972: 377], *тяжко та важко* [УНД 1972: 335] з сполучниковим (з сурядними неповторюваними та повторюваними сполученнями) та з

безсполучниковим зв'язками. Подібні синонімічні пари – провідні елементи народної поезії – визнані А. Євгенською як стилістичний художній засіб, що характеризується “акцентом на підсиленні, підйомі значення” [Євгенська 1963: 271]. Згадані стилістичні універсалії, по-перше, мають чисто стильове – зокрема, ритміко-інтонаційне призначення – уповільнений, піднесено-урочистий тон думової оповіді потребував уведення у якість стилетворчих елементів подібних повторів: це зумовлювало і те, що уснопоетичне слово, яке звучало миттєво, не губилося і, таким чином, не залишалося поза увагою слухача. У результаті цього співець досягав розважливості, плавності, піднесеності у виконанні думи, тобто того, що являло сутність зазначених творів у плані зовнішнього оформлення. Особливо показовими у даному випадку є синонімічні пари з сполучником *і*, який, за словами О. О. Потебні, “служить вказівкою на суб'єктивну послідовність сприйняття, є очевидним вираженням повільності, з якою один акт думки слідує за іншим” [Потебня 1899: 281]. Синонімічні повтори також сприяють і концентрації уваги на певних деталях, виступають своєрідною зв'язкою-опорою для подальшого лінійного розгортання сюжету. Наприклад, стилістична універсалія *подумала й погадала* вказує на *роздум* ліричного героя як ключовий момент у ході описуваних подій; інша стилістична універсалія *не умре, не поляже* зафіксована в основному в кінцівках дум і виступає формулою, яка використовується для підкреслення значущості певних осіб у національно-визвольній боротьбі, тобто містить семантику прославлення дій і вчинків національних героїв, пор.: Так слава їх козацька молодецька не помре, не поляже / Междо панами, / Междо козаками, / Междо всіма православними християнами / Однині й до віка і до кінця віка! [УНД 1972:188].

Не дивлячись на те, що синоніми у подібних стилістичних універсаліях можуть бути й ідеографічними (смысловими) (*страхати і лякати* [УНД 1972: 359, 360]), й стилістичними (*ругати й проклинати* [УНД 1972: 226 (2)]), від цього вони – як текстові – стилістичні універсалії – не втрачають своєї ваги.

Віднесення конструкцій із звертаннями типу: *brate мій рідненький, Голубочку сивенький* [УНД 1972: 94], *брати рідненькі, Голубочки сивенькі* [УНД 1972: 95], *brate мій рідненький, голубонько сивенький* [УНД 1972: 96], *сини, два як ясні-ясні соколи* [УНД 1972: 181], *Брати ж мої старші, рідненькі, Соколи ясенькі* [УНД 1972: 188], *Орли мої сизопері, Гості мої нелюбі, немилі* [УНД 1972: 164], *орли сизокрилі, Брати рідненькі* [УНД 1972: 199] до текстових, зокрема стилістичних універсалій, обумовлене тим, що по-перше, у думках ці структури є наскрізно повторюваними, по-друге, сталими щодо свого складу (з деякими варіантами), по-третє, естетизованими, по-четверте, такими, що

містять знаки національномовної культури, а в цілому стильовими й стилістичними засобами водночас. Зазначені міркування підтверджують та доповнюють висновки К. Ф. Шульжука [Шульжук 1969].

Розглянуте дає змогу констатувати той факт, що, стилістичні текстові універсалії – невід’ємні архітектонічні елементи думового епосу зокрема, а фольклорних текстів – взагалі; їх особливістю виступає *естетично* значуща форма; таким чином, основне призначення текстових стилістичних універсалій убачаємо у створенні естетичного змісту твору в цілому. Взагалі ж прагнення до канонізації мовних, художньо-образних елементів (тобто до створення стилістичних універсалій) відповідає прагненню людини до систематизації й узагальнення результатів свого пізнання, до економії слововираження.

Література

- Ахманова, О.С.: Словарь лингвистических терминов. Сов. энциклопедия, Москва 1966.
- Бахтин, М.: Вопросы литературы и эстетики. Москва 1975.
- Евгеньева, А.П.: Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX в. Москва-Ленинград 1963.
- Єрмоленко, С.Я.: Фольклор і літературна мова. Наукова думка, Київ 1987.
- Кирдан, Б.: Поетика української епіки. In: Народна творчість та етнографія 4/1992, с.14-19.
- Коваль, А.П.: Практична стилістика сучасної української мови. Вища школа, Київ 1978.
- Кумахов, М.А.: К проблеме языка эпической поэзии. In: Вопросы языкознания 2/1979, с.48-60.
- Мацько, Л.І., Сидоренко, О.М., Мацько, О.М.: Стилiстика української мови. Вища школа, Київ 2003.
- Петенева, З.М.: Язык и стиль русских былин. Вища школа, Львов 1985.
- Потебня, А.А.: Из записок по русской грамматике. Харьков 1899.
- Стилiстический енциклопедический словарь русского языка. / Под редакцией М. Н. Кожиной. Флинта, Наука, Москва 2003.
- Украинские народные думы. – Москва 1972 (УНД).
- Чабаненко, В.: Стилiстика експресивних засобiв української мови. Запорiжжя 2002.
- Шульжук, К.Ф.: Обращение в украинских народных песнях: Автореф. ... к. филол. наук. Киев 1969.

Resume

Article is devoted to the common questions of essence stylistic text universalies and their functioning in the Ukrainian dumas.

Концепти “бізнес”, “маркетинг”, “менеджмент” у діловому дискурсі

Науменко Людмила

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У дослідженнях з лінгвоконцептології, що набули надзвичайної популярності протягом останнього десятиліття [Воркачєв 2004; Івацекно 2003, 2004; Кагановська 2003; Карасик 2004; Науменко 2004; Jamsa 1999], концепти розглядаються як ментальні утворення, “ментальні та психічні ресурси нашої свідомості та тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини” [Кубрякова 1996: 90]. Концепти є тим підґрунтям, на якому формується дискурс. Перефразуючи вислів Еко, можна сказати, що в основу концепту покладені колективні знання в цілому [Еко 1992: 141], які репрезентуються у вигляді конкретно-чуттєвих образів, уявлень, понять, прототипів, пропозиційних структур, схем, моделей, фреймів, сценаріїв (скриптів), гештальтів тощо, і є його окремими виявами. Структура концептів неоднозначна, так само як і їхня природа та походження. Далеко не всі концепти є автентичними, або питома національними. Про запозичені концепти, які потрапили в українську мову з інших мов, йтиметься у цій статті. В українських студіях бракує праць, присвячених саме таким концептам, що засвідчує актуальність нашого дослідження.

У статті основна увага приділятиметься ключовим, або базовим, концептам, запозиченим українською мовою з англійської, а саме концептам “бізнес”, “маркетинг”, “менеджмент”. Вибір цих концептів обумовлений їхньою значущістю для формування як сучасного українського ділового дискурсу, так і бізнес-дискурсу в цілому.

Концепт “бізнес”, що є доміантним, “всеохоплюючим” (umbrella concept) або макроконцептом у концептосфері ділового дискурсу, запозичений шляхом транслітерації англійського вербалізатора *business*, який у спеціальних економічних словниках тлумачиться як “комерційна діяльність” (*commercial / money-earning activity*), “підприємництво” (*enterprise / undertaking / entrepreneurship*), “торгівля” (*commerce, trade, traffic*), “купівля-продаж” (*buying and selling, purchase and sale*), “обсяг виробництва, величина товарообігу” (*volume, amount of commercial trade*), “підприємство, компанія, фірма, корпорація” (*a commercial / manufacturing / service establishment, company, firm, an enterprise, a corporation*), “оборудки, торговельні / біржові операції” (*deals, dealings, transactions*) “професія, робота, заняття, рід діяльності, фах” (*profession, job / work, occupation, line*),

“клієнтура” *амер. (patronage)* [АРСЭФ 1993: 79; ЕЕ 2000: 102; ЭБММИ 1993: 86; Зеленський та ін. 1998: 20; Лозовський та ін. 1997: 10; Adam 189: 82; Collin 1997: 36; LBED 2000: 56; ODBE 1996: 68].

Фахові словники з економіки та бізнесу визначають поняття “business” як “економічну діяльність, що приносить прибуток” [Загородній та ін. 2002: 43], “ініціативну, самостійну економічну діяльність за рахунок власних засобів або позики на свій ризик та під власну майнову відповідальність, головна мета якої – отримання прибутку та розвиток власної справи, а також продаж товарів, виконання робіт, надання послуг” [Лозовський та ін. 1997: 10]; “будь-яку організовану економічну діяльність, що використовує грошові відносини та базується на підприємстві і головною метою якої є отримання прибутку” [Дрозд та ін. 1997: 40].

Як свідчать словникові дефініції терміна *бізнес*, в його семантичній структурі актуалізується сема “діяльність”, на що у своїй монографічній праці звертає увагу С.І.Потапенко, стверджуючи, що у англійській лексемі *business* активується концепт діяльності, який репрезентує етапи виробництва, продажу, купівлі та постачання товарів і послуг за гроші (*the activity of making, buying, selling or supplying goods or services for money*) [Hornby 2000: 160]. З одного боку, сема “діяльність” (*activity*) вказує на те, що перед нами концепт-схема, яка охоплює суб’єкта, об’єкта, процес, цілі, засоби, результати, якісні ознаки, темпоральні та просторові координати [Гак 1992: 77]. З іншого боку, сема “діяльність” (*activity*) увиразнює рух або дію (*movement or act*) [LDCE 1987: 9], вказує на зв’язок концепту “бізнес” з образ-схемою ШЛЯХ, згідно з якою етапи діяльності утворюють послідовність, пов’язану з причинно-наслідковими відношеннями [Потапенко 2004: 174].

Ця ж сема активує концепт “бізнес” у низці термінологічних одиниць на позначення специфічних форм або різновидів такого роду соціально-економічної активності, як залежність від його суб’єктів – *підприємницький, споживчий, трудовий, державний, сімейний та власний бізнес*, та сфер оперування – *венчурний бізнес* (від *venture* – ризикований захід), *готельний бізнес, гральний бізнес, електронний бізнес, інвестиційний бізнес, інноваційний бізнес, інформаційний бізнес, комп’ютерний бізнес, наркобізнес, нафтовий бізнес, рекламний бізнес, розважальний бізнес / шоу-бізнес / індустрія розваг* (від *show* – видовище, спектакль), *технологічний бізнес* тощо. Поняття законності / незаконності репрезентується у словосполученнях *легальний / законний, нелегальний / незаконний, контрабандний бізнес підпільний (незарєстрований) бізнес*. Просторові характеристики концепт “бізнес” актуалізує у терміноодиницях *малий, середній та великий бізнес*.

Слово *бізнес* (англ. *business*) – германського походження, що сформувалося на основі прикметника *busy* (діяльний, зайнятий) та суфікса *-ness* (на позначення абстрактних понять). Вперше лексикографічно засвідчене у північному діалекті давньоанглійської мови на позначення “стан зайнятості” (state or quality of being busy) [OED 1991: 694], що спонукало Ю.С.Степанова прийти до такого висновку: “бізнес” за своєю внутрішньою формою не є позначенням якогось специфічного роду діяльності, а означає просто “зайнятість” [Степанов 1997: 663]. З часом прикметник *busy* почав асоціюватися не тільки із зайнятістю, на відміну від бездіяльності (as opposed to leisure), але й із зайнятістю на роботі, про що свідчить його лексичний синонім – *працевлаштований* (employed) [Fernald 1947: 103].

Ставлення до бізнесу як різновиду економічної діяльності у різних суспільствах та в різні історичні періоди неоднозначна. Так, в *Идеографическом словаре русского языка* О.С.Баранова слово *бізнес* визначається як справа, що є джерелом збагачення, і асоціюється з комерцією та приватним підприємництвом [Баранов 1995: 618]. В *Словаре русского языка* С.И.Ожегова *бізнес* тлумачиться як “підприємницька діяльність, що є джерелом особистого збагачення, наживи”, а суб’єкт бізнесу – *бізнесмен* – номінується як “ділок, підприємець” з позначкою *у капіталістичному світі* [Ожегов 1988: 43]. Очевидно, що ці поняття викликали осуд з боку тогочасного суспільства, а лексеми на їх позначення мали негативне конотативне забарвлення. У сучасних словниках української мови слово *бізнес* вже не має акціологічно нейтральне, а саме поняття визначається як “економічна діяльність, спрямована на отримання прибутку; будь-який вид діяльності, що забезпечує дохід чи інший зиск” [Сліпушко 1999: 27] або як “економічна, комерційна, біржова чи підприємницька діяльність, спрямована на отримання прибутку” [ВТССУМ 2001: 51]. Проте похідне від нього *бізнесмен*, ще не позбавлене певних конотацій, адже, на думку авторів словника, він не тільки “комерсант”, “підприємець”, “людина, яка робить вигідну справу (бізнес)”, але й “великий ділок” [ВТССУМ 2001: 51]. У сучасній спеціальній літературі, яка видається на теренах СНД, термін *бізнесмен* стилістично нейтральний, що пояснюється науковим характером викладу та вимогами щодо об’єктивності публікації. Напр.: *бізнесмен* – “ділова людина, підприємець, комерсант, антрепренер, особа, що має власну справу, власний бізнес, необхідні засоби для отримання прибутку або іншої вигоди, зиску” [Лозовський та ін. 1997: 11].

Згідно з англомовними лексикографічними джерелами, поняття “бізнес” та “суб’єкт бізнесу” не викликають негативного ставлення з боку суспільства, через що слово *business* у загальномовному

континуумі цієї мови стилістично нейтральне. Багато в чому це обумовлене більш давньою історією і традиціями такого роду діяльності в англійському суспільстві. Пор.: *бізнесмен* – це “людина, зайнята в бізнесі” (a man engaged in business) [Collin 1997: 36]. Деякі британські словники засвідчують престижність цієї діяльності, підкреслюючи високий статус суб’єкта бізнесу у суспільній ієрархії посад: *бізнесмен* – це “людина, що обіймає важливу посаду у компанії” (a person who owns or has an important position in a company) [ODBE 1996: 70], “людина яка працює у керівництві компанії або володіє нею” (a man who works at a high level in a company, or who owns a company) [LBED 2000: 56].

В американському суспільстві, де статус бізнесмена надзвичайно високий і поцінований, лексеми *бізнес* та *бізнесмен* – позитивно забарвлені. Як засвідчують американські джерела, вести власну справу в Америці це – найбільш престижне заняття. Здавна тут існував культ сміливого, ризикуючого бізнесмена-одинака – антрепренера. Починаючи з нуля, такі “шибайголови” швидко ставали “баронами успіху”. Наведемо декілька прикладів: Ендрю Карнегі (1835 – 1919) – сталеливарний король Америки, Джон Рокфеллер (1839 – 1937) – засновник першої транснаціональної корпорації *Standard Oil*, Генрі Форд (1863 – 1947) – ініціатор створення першого американського “народного” автомобіля, винахідник франшизи¹, Чарльз Меррілл (1885 – 1955) – реалізатор проекту “американці – нація акціонерів”, Вільям Левітт (1907 – 1948) – ініціатор *suburbia* – нового стилю мешкання у передмісті, Рей Крок (1902 – 1984) – засновник мережі ресторанів швидкого харчування *Макдональдс*, Сем Волтон (1918 – 1992) – власник найбільшої мережі роздрібної торгівлі в Америці *Wal-Mart*, Білл Гейтс (1955) – засновник корпорації *Microsoft* та ін. [Builders and Titans 1998]. Ці та інші бізнесмени своєю наполегливою працею та кмітливістю збивали колосальні статки, “завойовували” Америку. Можливо, саме через це американці високо поцінують підприємницький успіх окремої особистості, яка на свій страх та ризик веде власну справу. У США побутує вислів “антрепренер заряджає енергією економіку, а економіка – націю” [Америка 1998, 66 – 67]. Не даремно сучасні словники з економіки та бізнесу характеризують бізнесмена як суб’єкта, що здійснює активну економічну, підприємницьку, комерційну діяльність, є власником підприємства або найманим працівником у сфері менеджменту, маркетингу, фінансів тощо і має такі особисті якості, як воля до самореалізації та самоствердження, бажання зробити кар’єру, прагнення до високого рівня життя [Вечканов та ін. 2001: 27].

Субординаційним по відношенню до макроконцепту “бізнес” у діловому дискурсі є концепти “маркетинг” та “менеджмент”. Концепт “маркетинг” є похідним від англомовного концепту “market” (ринок), що

виокремився порівняно недавно у зв'язку з розвитком масового виробництва, і як наслідок – проблемою збуту продукції. Він був започаткований в економічній теорії, де отримав назву *концепт / концепція маркетингу* (the concept of marketing). Це – процедурний концепт, який має динамічну фреймову будову і розгортається у послідовність подій: виникнення ідеї нового товару, вивчення можливості її реалізації, опитування орієнтовних покупців та вивчення попиту, виготовлення прототипу, розроблення дизайну та упаковки, проведення рекламної кампанії, обчислення приблизної вартості одиниці продукції, продаж контрольної партії, впровадження у виробництво серії товару, розповсюдження продукції через торгових представників, забезпечення достатньої кількості одиниць товару тощо.

У науковій літературі поняття “маркетинг” визначається як “економічна діяльність, спрямована на просування товарів і послуг від виробника до споживача” [Лозовський та ін. 1997: 122]; “виявлення, задоволення та стимулювання споживацького попиту на продукцію певного виробника” [Зеленський та ін. 1998: 395; Америка 1998: 255] або у ширшому розумінні як “комплекс взаємопов'язаних і науково обґрунтованих форм і методів господарювання в умовах цивілізованої ринкової економіки, що охоплюють всі стадії руху товару, починаючи з вивчення потреб і попиту, виробництва товарів і надання послуг різного роду, доведення їх до кінцевого споживача і закінчуючи організацією післяпродажного обслуговування (аж до утилізації)” [ОЕТ 1998: 83].

Загальні двомовні словники перекладають англійське слово *marketing* як “торгівля”, “продаж”, “збут” або як “предмет торгівлі” [Балла 2000: 344; БАРС 1972: 24]. Економічний словник наводить такі значення цього терміна: “реалізація”, “збут”, “організація збуту як наукова дисципліна” [АРСЭФ 1993: 304]. Концепція сучасного маркетингу будується за принципом: “виробляйте те, що можете продати, замість того, щоб намагатися продати те, що можете виробити” (not to sell what is made but to make what will be bought) і метафоризується у вислові Альфреда Слоуна “Покупець – король” (The customer is king) [ОЕТ 1998: 84]. Сутність наукового поняття “маркетинг” полягає у так званому *комплексі маркетингу* (marketing mix / complex), іншими словами, у 4-х складниках (4 P's) або формулі маркетингу, розробленій американським економістом Нілом Борденом: *товар, ціна, реклама, розміщення* (product, price, promotion, place). На користь того, що маркетинг – *цілісна система засобів на задоволення потреб споживача* – свідчить розгалуженість терміноутворень з ключовим словом *маркетинг*. Наведемо деякі з них: *вертикальний маркетинг, горизонтальний маркетинг, диференційований маркетинг, конверсійний*

маркетинг, концентрований маркетинг, масовий маркетинг, пробний маркетинг, промисловий маркетинг, протидіючий маркетинг, прямий маркетинг, цільовий маркетинг, концепція маркетингу, план маркетингу, політика маркетингу, програма маркетингу, система маркетингу, стратегія маркетингу, структура маркетингу, тактика маркетингу, управління маркетингом, реалізація / застосування маркетингу тощо. Концепт “маркетинг” актуалізується у низці вербалізаторів, що позначають його якісні характеристики, напр.: *агресивний маркетинг, ефективний маркетинг, маркетинг, що розвивається, хороший, поганий маркетинг* тощо, а також свідчать про його територіальне поширення, напр.: *глобальний маркетинг, міжнародний маркетинг, світовий маркетинг* та ін.

Концепт “менеджмент”, що так само належить до базового рівня концептуарії ділового дискурсу, хоча і не входить безпосередньо у поняттєву парадигму макроконцепту “бізнес”, проте пов’язаний з ним логічними зв’язками, зокрема через поняття “підприємство, компанія” (англ. “a business”). Англійське дієслово *manage*, на базі якого утворилася лексема *management*, походить від італійського *maneggiare* з первинним значенням “об’їзджати коня” (to train a horse), запозиченого через посередництво французької мови у формі *manège* у ХУІ ст. Французький суфікс *-ège* поступово асимілювався з суфіксом *-age*, що, проте, не позначилося на професійному вживанні спортивного терміна *manège* на позначення “манеж”, “школа або мистецтво верхової їзди”, “віїзд коней” та “об’їзджати коней”, який зберіг свою автентичну форму і сьогодні сприймається як слово іншомовного походження. З часом дієслово *managé* набуло переносних значень “керувати” (to handle), “володіти” (to wield), “вести справу” (to conduct an affair), “керувати людьми” (to control people) [Hornby 2000: 550]. У сучасній англійській мові дієслово “manage” диференціюється у такий синонімічний ряд лексичних одиниць: “організовувати” (to organize), “керувати” (to manipulate, to handle, to run, to supervise, to direct, to control, to govern, to command), “вести” (to conduct), “вести за собою” (to lead), “заохочувати” (to motivate), “відслідковувати” (to monitor), “відповідати за” (to have charge of, to have responsibility) [RTEWP 2003: 385-386].

З середини ХХ ст. поняття “менеджмент” (англ. *management* – “управління, керівництво”) набуло надзвичайного поширення і популярності у загальній концепції бізнесу. У науковій економічній парадигмі його визначають як “сукупність принципів, методів, засобів і форм організації та управління виробництвом з метою підвищення його ефективності та збільшення прибутку” (effective use and coordination of resources such as capital, plant, materials and labour to achieve defined objectives with maximum efficiency) [ЕСД 1995: 194; Johannsen et al. 1995:

186]. Поняття “менеджмент” передбачає процес планування, організації, мотивації та контролю (planning, organizing, directing, controlling), необхідного для формулювання та досягнення цілей організації бізнесу. В українській мові англійський термін *management* традиційно перекладають як *управління*. Зазначимо, що “управління” та “менеджмент” – споріднені, але не тотожні поняття. В українській науковій традиції прийнято розрізняти їх у такий спосіб. Поняття “управління” – це вплив суб’єктів на увесь суспільний та технологічний способи виробництва на макро- та мікрорівнях, “менеджмент” – лише частина управління, процес керівництва на рівні підприємств або їх об’єднань [Мочерний та ін. 2001: 212]. Лексичні одиниці, що позначають це поняття є близькими синонімами, хоча в українській мові більш вживаним лишається питома українське *управління*, напр.: *автоматизоване управління* (англ. *automated management*), *управління комерційним підприємством* (англ. *business management*), *управління фінансовою діяльністю* (англ. *financial management*), *управління портфелем цінних паперів за дорученням клієнта* (англ. *fund / investment management*), *управління маркетингом* (англ. *marketing management*), *управління по продукту* (англ. *product management*), *програмне управління* (англ. *program management*), *управління якістю* (англ. *quality management*), *управління збутом* (англ. *retail / sales management*), *цільове управління* (англ. *venture management*) тощо. Одночасно функціонують і кальки з англійської, напр.: *інформаційний менеджмент* (англ. *information management*), *операційний менеджмент* (англ. *operation management*) або паралельно вживаються і питома українського терміна, і його запозиченого аналога, напр.: *управління виробництвом* та *виробничий менеджмент* (англ. *production management*) тощо.

У науковій парадигмі концепт “менеджмент” почав інтенсивно розроблятися лише на початку ХХ ст. з появою особливого напрямку досліджень – *наукових методів управління*, (*scientific management*), що вивчають теорію і практику передбачення, планування, організації, управління, координації та контролю виробництва. Ідея менеджменту як наукової дисципліни пов’язана з іменами таких видатних теоретиків і практиків бізнесу, як Фредерік Тейлор, Анрі Файоль, Генрі Форд, Абрахам Маслоу, Альфред Слоун, Пітер Дракер, Том Пітерс та ін. З їхньою допомогою поняття “менеджмент” у сучасному його розумінні значно розширило свій обсяг, долучивши до своєї поняттєвої парадигми такі новітні поняття, як: *управління за принципом “згори-донизу”* (*bottom-up management*), *управління за відхиленнями від правил* (*management by exceptions*), *управління за методом оцінки ефективності* (*management by objectives*), *управління шляхом безпосереднього контакту з підлеглими* (*management by walking about*), *управління запитами споживачів* з

метою забезпечення попиту (management of consumer wants), управління персоналом (human resource management), управління при допущенні ризику (risk management), системне управління (system management), цільове управління (venture management) та ін. [Evans 2000]. Окрім цього, концепт “менеджмент” включає також поняття “менеджер” (англ. “manager”) та “менеджеризм” (англ. “managerism”), які разом з означеними поняттями формують його концептуальне поле.

Висновки

У зв’язку з соціально-економічними трансформаціями, пов’язаними зі зміною орієнтирів в українському соціумі, переходом від командної до ринкової економіки, виникненням приватної власності на засоби виробництва та створенням на цій основі структур бізнесу, в українську мову увійшов значний масив новітніх економічних понять та термінів, запозичених з іноземних мов, англійської зокрема. Ставлення українського суспільства до такого роду запозичень не є однозначним, що пояснюється непрозорістю їхньої внутрішньої форми та незвичністю фонетичного й графічного оформлення. Проте англомовні терміни на кшталт *бізнес*, *маркетинг*, *менеджмент*, а разом із ними й запозичені концепти-поняття, на нашу думку, не є даниною моді, а швидше практичною необхідністю, обумовленою потребами сьогодення. Їхня адаптація в українській мові ще не закінчена. Наше дослідження є лише першим кроком до систематизації та осмислення як означених лексичних одиниць, так і тих реалій економічного життя, які вони позначають. Подальші пошуки полягатимуть у побудові концептуальної моделі ділового дискурсу з залученням до цього розглядуваних концептів-понять.

Примітки

¹ франшиза – монопольне право та привілеї, що надаються приватною корпорацією ділеру на діяльність від її імені та під її торговою маркою.

Література

Америка. Энциклопедия повседневной жизни. Академия Естественных Наук, Москва 1998.

АРСЭФ: Англо-русский словарь по экономике и финансам / Под ред. А.В.Аникина. Эконом. школа. С.-Петербург 1993.

Балла, М.І.: Новий англо-український словник. Чумацький шлях, Київ 2000.

Баранов, О.С.: Идеографический словарь русского языка: 4166 статей. ЭТС, Москва 1995.

БАРС: Большой англо-русский словарь: В 2-х т. / Под рук. И.Р.Гальперина. Изд-во “Сов. энциклопедия”, Москва 1972, Т. 2.

ВТСУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. Перун, Київ-Ірпінь 2001.

Вечканов, Г.С., Вечканова Г.Р.: Микро- и макроэкономика. Энциклопедический словарь. Лань, С.-Петербург 2001. .

Воркачѳв, С.Г.: Счастье как лингвокультурный концепт: Монография. Гнозис, Москва 2004.

Гак, В.Г.: Номинация действия. In: Логический анализ языка. Модели действия. Наука, Москва 1992, р. 77 – 84.

Дрозд, О.М., Дубічинський В.В., Д'яков А.С. та ін.: Словник-посібник економічних термінів. КМ Academia, Київ 1997.

ЕЕ: Економічна енциклопедія: У 3-х томах. / Відп. ред. С.В.Мочерний. Вища школа, Академія, Київ 2000. Т.1.

ЕСД: Економічний словник-довідник / За ред. С.В.Мочерного. Феміна, Київ 1995.

Загородній, А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С.: Фінансовий словник. – 4-те вид. Знання, Київ 2002.

Зеленський, П.Г., Зеленська О.П.: Українсько-російсько-англійський тлумачний словник ділової людини. Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, – Київ 1998.

Івашенко, В.Л.: Ментальна структура концепту. In: Мова і культура: Наук. щоріч. журнал. Вид. дім Д.Бураго, Київ 2003. Вип.6. Т. II. (Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації), р. 100 – 108.

Івашенко, В.Л.: Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури In: Українська мова 4/2004, р. 18 – 28.

Кагановська, О.М.: Наративний аспект дослідження текстових концептів художнього твору. In: Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. Київський університет, Київ 2003, 196 – 207.

Карасик, В.И.: Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Гнозис, Москва 2004.

Кубрякова, Е.С.: Краткий словарь когнитивных терминов. МГУ, Москва 1996, р. 90 – 94.

Лозовский, Л.Ш., Райзберг Б.А., Ратновский А.А.: Универсальный бизнес-словарь. ТНФРА-М, – Москва 1997.

Мочерний, С.В., Устенко О.А., Чеботар С.І.: Основи підприємницької діяльності. Академія, Київ 2001.

Науменко, Л.П.: Концептуальна модель бізнес-дискурсу в англійській мові. In: Актуальні проблеми романо-германської філології в Україні та Болонський процес: Матеріали Міжнар. наук. конф. (24 – 25 листопада 2004 р.). Рута, Чернівці 2004, р. 197 –199.

Ожегов, С.И.: Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю.Шведовой. Русского язык, Москва 1988.

ОЕТ: Основи економічної теорії: У 2-х кн. / За ред. Ю.В.Ніколенка. Кн. 2: Підприємництво, маркетинг, менеджмент. Либідь, Київ 1998.

Потапенко, С.І.: Мовна особистість у просторі медійного дискурсу (досвід лінвокогнітивного аналізу): Монографія. Вид. центр КНЛУ, Київ 2004.

Сліпушко, О.М.: Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: 10000 слів. Криниця, Київ 1999.

Степанов, Ю.С.: Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Языки русской культуры, Москва 1997.

ЭБММИ: Энциклопедия бизнесмена: Менеджмент. Маркетинг. Информатика / Под общ. ред. М.И.Молдованова. Техніка, Київ 1993.

Adam, L.H.: Longman Dictionary of Business English. Longman, York Press, Harlow 1989.

Builders and Titans Dec. 7/1998.

Collin, P.H.: Dictionary of Business. Peter Collin Publ, Teddington 1997.

Eco, U.: Interpretation and Overinterpretation. Cambridge Univ. Press, Cambridge 1992.

Evans, D.: Management Gurus. Penguin, Harlow 2000.

Fernald, J.C. Synonyms, Anyonyms and Prepositions. Funk & Wagnalis, New York 1947.

Hornby, A.S.: Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford Univ. Press, Oxford 2000.

Jamsa, T.: The concept of nature in ancient Finns and Karelians In: Semiotica. 1-4/1999. Vol. 127, p. 345 – 368.

Johannsen, H., Page G.T.: International Dictionary of Management. Kogan Page, London 1995.

LBED: Longman Business English Dictionary. Longman, Harlow 2000.

LDCE: Longman Dictionary of Contemporary English. Longman, Harlow 1987.

ODBE: Oxford Dictionary of Business English / Ed. by A.Tuck, M.Ashby. Oxford University Press, Oxford 1996.

OED: The Oxford English Dictionary: In 20 volumes. Clarendon Press, Oxford 1991. Vol. II.

RTEWP: Roget's Thesaurus of English Words and Phrases / Ed. by G.Davidson. Penguin Books, London 2003.

Summary

The paper is devoted to representation of the three key scientific concepts “business”, “marketing” and “management” in the Ukrainian and English business discourse as well as to comparison of the attitude to the notions “business” and “businessman” in the Ukrainian, Russian, British and American cultures.

Германізми в українському та чеському субстандарті

МолнарOVA Ганна

Університет ім. Палацького в Оломоуці

Дослідження субстандартної лексики зазнало у ХХ столітті, зокрема в останні десятиліття, бурхливого розвитку. Це стосується також української та чеської мов, хоч у порівнянні з кількістю лексикографічних джерел та наукових праць про субстандарт інших мов, наприклад, англійської або російської, дослідникам чеської та української ненормативної лексики треба ще багато надолужувати. Важливе місце у дослідженнях субстандарту займають іншомовні запозичення. Значний інтерес викликають у лінгвістів останнім часом насамперед англіцизми. Наша стаття присвячена германізмам, дослідження яких, безперечно, не менш цікаве. Метою даної статті є з'ясувати роль субстандартних германізмів в українській та чеській мовах.

Слід зазначити, що у назві статті ми цілеспрямовано не вживаємо понять „арго”, „жаргон” або „сленг”, оскільки для позначення усього аналізованого нами матеріалу вони були б, на нашу думку, неточними. Доктор філологічних наук Харрі Вальтер з кафедри славістики Грайфсвальдського університету в Німеччині пропонує називати всю лексику, яка не належить до норми літературної мови, терміном „субстандарт”. На семінарі „Substandard — die neue Norm?” (літній семестр, 2003 р.) він включив у субстандарт усі три вищенаведені поняття та ще кілька інших, зокрема, „мат” і „просторіччя”. Нижче наводимо дефініції окремих термінів.

Арго – „спеціалізована, загальнокримінальна мова, яка виникла із потреби зберегти професійну таємницю або побутову мову від інших. Арготизми, звичайно, не мають чіткої оцінки.

Жаргон – набагато більш широке поняття: лексико-фразеологічна підсистема, вживана тою або іншою соціальною групою за метою відокремлення від решти мовної співдружності. Жаргонізми – це звичайно емоційно-оціночні експресивні утворення. Цим вони відрізняються від раціональних арготизмів. Жаргонізм більш чи менш зрозумілий для всіх. Використаючи жаргонне слово, мовець маніфестує свою належність до відповідної соціальної групи і виражає відношення до навколишнього (об'єктів або партнерів мовлення) з позиції цієї соціальної групи.

Сленг – це надсоціальний жаргон, тобто сукупність загальноповживаних слів і висловів, які походять із окремих жаргонних підсистем лексики (порів.: *тусівка*, *балдіти* і т. п.). На відміну від арго, сленг не містить раціональних номінацій-термінів, відомих у вузькому колі носіїв соціального діалекту. На відміну від арго і жаргону, сленг не має чіткої соціально-групової орієнтації: сленгові одиниці більш-менш загальноповживані і широко використовувані, вони характеризують мову не тільки молоді, але й середнього покоління, не тільки людей з кримінальним досвідом, але й зовсім благопристойних, не тільки малоосвічених комунікантів, але й, нерідко, зовсім розвинутих людей. При цьому сленгові одиниці активно використовуються не тільки у вільному спілкуванні, але й в художніх текстах, в засобах масової комунікації, оскільки вони є знаками специфічного мовного самовираження, експресивної самореалізації. Можна вважати, що сленг – це ‚мова‘, швидше, молодих, ніж старих, це мова, звичайно, орієнтована, швидше, на соціально близьких, ‚своїх‘, ніж на ‚чужих‘. Однак, найголовніше, що його характеризує, – це функціональна, ресстрова специфікація мови, відоме зниження” [Walter 2001: 215-227].

Мат – „непристойна мова передусім сексуального характеру” (із семінару доктора Вальтера „Substandard — die neue Norm?”, літній семестр, 2003 р).

Просторіччя – „слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вважається у побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого, грубуватого та іншого відтінку” [ВТС 2003: 989]. Слід зазначити, що деякі соціолінгвісти вважають просторіччя суто російським феноменом, який за характером побутування відрізняється від функціонально близьких типів розмовного мовлення інших мов [Масенко 2004: 99].

Останнім часом у лінгвістичних працях з’являється ще поняття „загальний сленг”. Річ у тому, що „частина жаргонізмів, експресивних емоційно-оціночних одиниць, почала виходити за межі соціально-групового вживання і набувати функцій інтержаргону, наприклад: *безпредел*, *замочити*, *тусуватися*. Ці слова виходять за межі вузькопрофесійного вживання, розповсюджуються у побутові жаргонізми, набувають чіткого емоційно-оціночного забарвлення і, стаючи широковідомими, виявляються надсоціальними жаргонізмами, масовим сленгом” [Walter 2001: 215-227]. За Л.О. Кудрявцевою, „особливу роль у процесі формування і розвитку загального сленгу відіграють молодіжний сленг (який проникає у внутрішньосімейну комунікацію) і засоби масової комунікації” [Кудрявцева 2004: 40].

Подавши характеристику понять субстандарту, перейдемо до головної теми нашої статті — субстандартних германізмів в українській та чеській мовах.

Зважаючи на історію і відповідно до літературних творів, із яких ми брали лінгвістичний матеріал для нашого аналізу, можна твердити, що перші германізми в чеській та українській ненормативній лексиці з'явилися у XVII-XVIII ст. „Золотим віком” германізмів вважаються XVIII-XIX ст.

Важливим як для чеського, так і українського субстандарту стало запозичення лексики із європейсько-єврейського злочинного жаргону, т. зв. „Gaunersprache”. Ф. Оберпфальцер зазначає, що чеське арго у XVIII-XIX ст. перепліталось з „Gaunersprache”, причому німецька мова займала домінуючу позицію. Проте, існують слова, при встановлюванні етимології яких можна легко помилитися. Наочним прикладом є арготизм *prachy* (гроші), який до сих пір вживається у Чехії і став вже загальноновживаним словом. Займаючись його етимологією, ми автоматично думаємо, що це слово походить із німецького *Staub* або *Pulver*, оскільки останні, подібно, як і чеське, пов'язані з порохом. Однак, виявляється, що існування чеської назви підтверджено вже у XVI столітті, тоді як німецьке тільки в XIX ст. Порівняння субстандартної лексики різних мов показує, що абсолютно подібні мовні явища можуть виникати незалежно одне від одного у пунктах, далеко віддалених [Oberpfalcer 1935: 180, 206]. Тому до кальок, невелика кількість яких увійшла також у наш список германізмів, слід ставитися обережно. Це може стосуватися, наприклад, сленгізмів *koza* — *коза* для грубуватого називання жінки. За О. Горбачем, це кальки з нім. *Ziege* (дівчина), подібно, як і *Kuh* — *kráva* — *корова* або *Gans* — *husa* — *гуска*, причому українські еквіваленти належать вже до архаїзмів. У студентському жаргоні вони колись позначали дівчину [Горбач 1966: 53]. Чеські еквіваленти вживаються до цих пір і вживаються для грубуватого називання жінки. Стосовно германізмів в українському або російському субстандарті, за професором Мокієнком, це запозичення відбулося таким шляхом: „південно-німецькі діалекти → ідиш (resp. європейське просторіччя єврейського населення Європи) → польський кримінальний жаргон → український кримінальний жаргон → російський жаргон (первісно – мова його центрів: Одеси, Ростова-на-Дону та ін.). Такий напрям визначений також знаними спеціалістами у галузі російського та українського жаргону Б. А. Ларінім і О. Горбачем” [Jastrzębska 2003: 6]. Доктор Вальтер зазначає, що „Gaunersprache” є джерелом „блатної музики”, яка, разом із „фенею” („офенська”, грецька за походженням мова), є основним руслом російського та українського жаргону взагалі [Вальтер 2003: 59]. Першою

книгою, яка відкрила вікно у таємниці злочинного світу в Росії та Україні і яка поклала основу наукового вивчення і словникового опису злочинної мови, стала книга Григорія Наумовича Брейтмана „Преступный мир”, видана у 1901 році в Києві. Цю книгу перевидано у 2002 році у німецькому Грайфсвальді. У 2003 році під керівництвом доктора Вальтера студентами було видано словник жаргонної мови цієї книги.

Злочинна мова до цих пір справляє значний вплив на мову молоді, у тому числі і шкільної. У минулому в Україні існувало кілька духовних семінарій, гімназій і шкіл, у яких студенти вивчали німецьку мову. Багато німецьких запозичень зумовлено перебуванням студентів на навчанні у Німеччині й Австрії, частина з них була принесена вчителями – австрійськими німцями (у випадку Галичини й Буковини). Німецькі запозичення в школярському жаргоні Одеси, Полтави, Києва, Харкова й Донбасу слід тлумачити як жартівливе називання під впливом вивчення німецької мови в школі, а також під впливом співучнів німців чи євреїв [Горбач 1966: 53].

Що стосується кількості німецьких запозичень у сучасних чеському та українському субстандартах, то чеська мова містить, звісна річ, більше германізмів, ніж українська (до нашого аналізу увійшло 250 гніздових германізмів чеського субстандарту і 110 українського). Чеська мова завжди набагато тісніше контактувала з німецькою, і значна частина германізмів, які у Чехії вільно вживаються, в українську мову не потрапила. Однак, існують також випадки, коли германізм запозичили обидві мови, але у чеській це слово, на відміну від української, вже не вживається, наприклад, слово *šulír* — *шулер* (обманщик). Прикладами субстандартних германізмів, які існують як у чеській, так і в українській мові, є *drek* — *дрек*, *jo* — *йо*, *kaput* — *канут*, *frajer* — *фраер*, *šlus* — *шлюз*, *špacír* — *шпацер*, *štreka* — *штрика*.

Одним із завдань аналізу германізмів було встановлення тих сфер життя, які найбільш покриваються германізмами. Ми інспірувалися Світланою Пиркало, яка у статті „Злізь із мого пісюка, або що таке?” [Пиркало 1999] виділяє у сучасному українському молодіжному сленгу 9 тематичних гнізд (за приблизною частотою вживання): алкоголь, наркотики, секс і еротика, комп’ютери, музика (включно з інструментами), міліція й затримання, навчання і відпочинок, люди інших національностей, молодіжні формації. Ми спробували розділити всі наші гніздові германізми за вище наведеними групами. Під час аналізу ми вирішили додати ще три семантичні групи: частини тіла, назви людей та характер і зовнішність людини. Аналіз показав, що перше місце в рамках німецьких та єврейських запозичень в українському субстандарті займає група кримінальної лексики (12 %) —

напр. *блат, шулер, шухер*. Друге місце належить групі „характер і зовнішність людини” (11 %) — напр., *мішгін, фраєр, шлепер*, третє місце займає група „навчання і відпочинок” (9 %) — напр., *бухенвальд, зубрило, урльоп*. З інших семантичних груп, які покриті германізмами, можна говорити ще про „назви людей”, „частини тіла”, „секс і еротика” і „алкоголь”. Інші групи вже невеликі. Музичної і комп’ютерної сфери, за нашим дослідженням, субстандартні германізми взагалі не стосуються. Якщо доміантною сферою для субстандартних германізмів української мови є кримінальний світ, то для цих двох груп основним джерелом є англломовні запозичення. Джерелами аналізованих германізмів нам послужили „Короткий словник жаргонної лексики української мови” Л. Ставицької [Ставицька 2003], „Словник жаргону злочинців” О. І. Поповченка [Поповченко 1996], Інтернет, а також декілька слів із наших власних записів, які стосуються переважно усного мовлення закарпатців.

Оскільки нам потрапили в руки також чотири цікаві праці О. Горбача, який у німецькій еміграції займався субстандартною лексикою і написав знамениту монографію „Арго на Україні”, ми вирішили провести ще аналогічне дослідження, у яке включили всі знайдені нами гніздові субстандартні германізми, тобто сучасні і архаїчні (цілком 364). Результати цього аналізу були дуже подібні до попередніх, які стосувалися тільки германізмів сучасного субстандарту. Перше місце знову зайняла кримінальна сфера (у цьому разі 20 %), друге місце група „навчання і відпочинок” (18 %), третє місце „характер і зовнішність людини” (10 %).

Що стосується чеського субстандарту, то ми аналізували тільки ті германізми, які відомі більшості населення, тобто їх можна означити як сленгізми. Збір германізмів давнього арго або жаргонізмів різних професій поки ще проходить. Якщо в українському субстандарті головне місце належить кримінальній лексиці, то у чеському групі речей (15 %) — напр., *cajk, šmejď, mašina*. Друге місце займає кримінальна сфера (12,5 %) — напр., *gauner, lágr, loch*, що відповідає відсотку тієї ж групи в сучасному українському субстандарті. Третє місце стосується лексики, пов’язаної із роботою (8 %) — напр., *fuška, gruntovat, štelovat*. Четверте місце займає група „характер і зовнішність людини” — напр., *frajer, korba, fajnovka*, разом із групою „навчання і відпочинок” (6,5 %). Зазначимо, що у чеському сленгу група „навчання і відпочинок” стосується, за винятком двох слів, тільки відпочинку — напр., *šlofik, špacír, špás*. Так само, як і в українському субстандарті, чеські ненормативні германізми комп’ютерної і музичної сфери взагалі не стосуються. Джерелами чеських германізмів нам послужили насамперед власні записи, а також кілька лексикографічних праць, які наводяться у списку літератури.

Слід ще зазначити, що до аналізу чеських і українських германізмів були залучені також слова, які походять із мови ідиш, оскільки одним із компонентів ідиш є також південно-німецькі діалекти.

Українські і чеські субстандартні германізми були запозичені як з німецької літературної мови, так і зі субстандартної лексики. Більша частина всіх аналізованих германізмів в українській мові має однакову семантику, як і в німецькій. Ненормативні германізми обох мов вживаються в художньому, публіцистичному та розмовному стилях, яким додають експресивності. На відміну від чеського субстандарту, серед германізмів української ненормативної лексики практично немає зневажливих виразів (за винятком лайливого слова *поц* та від нього похідних).

Якщо зробити узагальнений висновок стосовно сфер життя, які найбільше покриті германізмами, то слід відзначити, що для обох мов характерна кримінальна лексика, яка, зокрема, значною мірою впливає на молодіжний сленг. В українському субстандарті досить численна група „навчання і відпочинок” свідчить про те, що до цих пір бачимо у сучасній субстандартній українській мові ясні сліди впливу німецької мови в університетах і гімназіях у минулому. За Й. Губачеком, чеські сленгові германізми, у значній мірі представлені групою „речей” та „роботи”, є наслідком входження чехів до австро-угорської монархії. Сьогодні вже германізми у чеський сленг практично не запозичаються, однак вони ще до цих пір активно використовуються. Велика частина германізмів, насамперед із таких галузей, як: техніка, металургія, гірництво, ремісництво, залізнична та військова справа, увійшла в групу субстандартної лексики в 20ті роки ХХ століття з проголошенням чехословацької незалежності, коли німецькі назви почали замінюватися чеськими термінами. Однією з причин, чому германізми у чеському субстандарті досить тримаються, є те, що багато чехів середнього і старшого покоління принаймні трохи володіє німецькою мовою, а також те, що під час формування чеських термінів в країнах Чехословаччини жила численна німецька національна меншість [Hubáček 1971: 40].

На нашу думку, дослідження германізмів заслуговує на увагу лінгвістів. Хоча субстандартні германізми сьогодні потроху відходять у тінь перед бурхливою зливою англомовних запозичень, вони все-таки до цих пір відіграють в українському і чеському субстандартах дуже важливу роль. Серед них, наприклад, знайдуться й такі, які колись існували на периферії субстандартної мовної системи, а сьогодні перебралися у самий її центр. Наочним прикладом може бути слово *блат*. Навколо „блатної музики”, тобто кримінального жаргону, зосередилася вся українська ненормативна лексика.

Література

- ВТС: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ 2003.
- Вальтер, Х.: Нужен ли изучающему русский язык (как иностранный) русский жаргон? In: X конгресс МАПРЯЛ: Русское слово в мировой культуре. Доклады и сообщения делегации Грайфсвальдского университета, Германия. Грайфсвальд 2003, с. 52-64.
- Горбач, О.: Арго українських школярів і студентів. НЗ УВУ, в. 8, Мюнхен 1966, с. 174-224.
- Jastrzębska E., Jorczyńska M., Konurková H., Kulpa A., Sump A., Walter H. Жаргонная речь книги Г. Н. Брейтмана „Преступный мир. Очерки из быта профессиональных преступников. Киев 1901”. Словарь-справочник. Грайфсвальд 2003, с. 6.
- Кудрявцева, Л.О.: Формування загального сленгу в російській мові і відображення цього процесу в різних лінгвістичних джерелах // Наукові записки Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка, т. 13. Київ 2004, с. 37-42.
- Масенко, Л.: Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ 2004, с. 99.
- Пиркало, С.: Злізь Із Мого ПІСЮКА, Або ШО ТАКОЄ? In: Газета Література Плюс № 11-12 (16-17). 1999 р. (<http://www.aup.iatp.org.ua/litplus/lit16-17.php>; 24.1.2005).
- Поповченко О. І.: Словник жаргону злочинців. Київ 1996.
- Ставицька Л.: Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ 2003.
- Hubáček, J.: Onomaziologické postupy ve slovní zásobě slangů. SPN, Praha 1971, s. 40.
- Oberpfalcer, F.: Z minulosti českého argotu. In: Sborník filologický X. Praha 1935, s. 180, 206.
- Walter, H.: Tendenzen der Entwicklung der russischen Jugendsprache // Sprachwandel des Russischen im Transformationsprozess am Ende des 20. und zu Beginn des 21. Jahrhunderts. In: Rostocker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Heft 11, s. 215-227. Universität Rostock 2001.

Summary

The article deals with the words of German origin in the Ukrainian and Czech substandard. In both languages the lexis originated from German-Jewish criminal jargon („Gaunersprache“) takes an important place. It has influenced different jargons, for example youth jargon, but also the development of contemporary Czech and Ukrainian speech. Large number of German words in both contemporary and old Ukrainian substandard is connected with the sphere of studies, which demonstrates a big influence of German language that was taught at universities and grammar schools in the past. German lexis in the Czech substandard is in a great deal represented by the group of the names of material objects and by words connected with work — that also shows the influence of the common Czech-German history.

Як сказати правильно, або Проблеми у вивченні української мови студентами-іноземцями

Баранівська Оксана
*Інститут східнослов'янської філології
Ягеллонського університету*

Культура мови є однією зі складових інтелігентності особистості, її духовного розвитку і загального рівня культури. Її витoki сягають дитячих років (те, що ми чуємо від рідних і близьких), пізніше на мовну поведінку мають вплив школа, наше оточення і, звичайно, ж ЗМІ. В цьому середовищі і формується мовна культура, що певною мірою є еталоном загального розвитку людини, адже ж не дарма говорять, що яка людина – така мова. Низька мовна культура свідчить про нашу бездуховність, нашу байдужість до слова, зрештою, до мови свого народу. Висока мовна культура – це культура взагалі. «Дбати за очищення мови від усякого засмічення й за дальше піднесення її культурного рівня – це обов'язок усього українського суспільства, не кажучи вже про тих людей, що безпосередньо працюють над мовою... Від мови наших підручників, газет, науково-популярної й художньої літератури багато залежить, чи мова мільйонів читачів удосконалюватиметься й збагачуватиметься, чи, – як іноді трапляється, – засмічуватиметься [Антоненко-Давидович 1997 : 19]». Додамо тільки, що читачів не тільки українських – носіїв мови, а й тих, що чують цю мову, але не послуговуються нею на щодень, або й таких, що для них українська мова є іноземною.

У пропонуваній статті ми спробуємо поглянути на цю проблему з іншого боку, а саме, якої мови навчається студент-україніст за кордоном. Адже вивчення (і навчання) української мови як іноземної в закордонних вищих навчальних закладах ґрунтується вже на інших критеріях і засадах, ніж, наприклад, вивчення романських чи германських мов, зрештою, навіть російської, що пов'язане з низкою об'єктивних і суб'єктивних причин.

Студент, який починає вивчати українську мову від абетки (студент-першокурсник) ще не зауважує тих проблем, які чатують на нього в майбутньому, тобто коли матиме справу з правильним вибором слова, конструкції і т.д. Що маємо на увазі?

По-перше, найголовнішою проблемою, коли ми говоримо про культуру мови, можна вважати відсутність єдиного критерію, на який потрібно опертися у вивченні мови. Йдеться нам про прийняття певних норм, засад, принципів, які б залишалися непорушними і вважалися єдино правильними. Незважаючи на те, що мова – це «живий організм», який має особливості часто змінюватися (на що мають вплив також і екстралінгвальні чинники), повинен бути якийсь зразок, постійний, за яким можна було б навчитися літературної мови. На сьогодні таким джерелом є «Український правопис», проте в ньому розглянуто тільки правописні питання і частина граматичних, а все, що стосується культури мови і мовлення, питань лексики у різних стилях, на жаль, у багатьох навчальних і довідкових виданнях подається по-різному. Тобто немає якогось певного зразка, який слугував би теоретичним підґрунтям. Одні джерела подають так, другі – інакше, треті – ще по-іншому.

По-друге, українські ЗМІ (найчастіше друковані і здебільшого Інтернет-видання) не є взірцем для вивчення мови. А мусимо зауважити, що якраз вони є найдоступнішим джерелом для студентів з-за кордону.

По-третє, вивчення української мови як іноземної, а також ряд методичних питань з цим пов'язаних чомусь надалі залишаються поза увагою українських дидактів і мовознавців. На сьогоднішньому етапі вивчення і викладання української мови як іноземної натрапляємо на низку проблем – як методичного, так і лінгвістичного характеру. Навіть попри те, що маємо ряд видань з української мови як іноземної (переважно на мовних курсах або самостійно), варто було б поглянути на цю проблему і з іншого боку – йдеться про методику навчання і вивчення української мови як іноземної для філологів, тих, що навчатимуть мови у закладах освіти

Розглянемо першу проблему.

За останнє десятиліття з'явилося ряд підручників з української мови (і теоретичного, і практичного спрямування), а також довідкових видань і словників. Проте більшість із них присвячена питанням ділової мови і діловим паперам, а якщо йдеться про словники, то переважно знайдемо перекладні, наприклад англійсько-українські чи німецько-українські (та й то з домішками русизмів).

Говорячи про наявність-відсутність потрібної літератури в Україні взагалі і для студента-україніста за кордоном, зазначимо таке.

Пригляньмося до тієї літератури, яку маємо сьогодні. Не можна сказати, що питання культури мови в нас занедбане, що мовні проблеми взагалі не вирішуються, що немає з чого вчити мову. Є і то багато. Тому в цьому випадку можемо говорити про наявність. Але коли детальніше переглянемо цю літературу, проаналізуємо, що вона містить, а чого взагалі не згадує, яка вона загалом – і підручники, і словники, і

довідники, то з прикрістю доведеться констатувати, що вивчати і вдосконалювати мову на основі довідково-навчальних видань важко, оскільки в кожного автора свій підхід та інтерпретація.

Якщо українець ще порадить собі в такій ситуації, то як бути іноземцю, який, вивчаючи українську мову, стикається з кількома варіантами одного і того самого словосполучення?

«Культура слова: Мовностилістичні поради» О. Пономарева і «Як ми говоримо» Б. Антоненка-Давидовича, «Правильно-неправильно: Довідник з українського слововживання» М. Волощак і «Антисуржик» О. Сербенської, «Культура фахової мови журналіста» М. Яцимирської і «Практичний словничок нормативних висловів» (упорядник О. Сербенська), «Українська мова. Практикум з правопису» М. Фурдуй і «Стилістика сучасної української мови» О. Пономарева, «Культура мови на щодень» (за ред. С. Єрмоленко) і «Чи правильно ми говоримо? Є. Чак, а також різні словники, як наприклад «Короткий російсько-український словник контрастивної лексики», з одного боку (перша група), і «Російсько-український словник сталих словосполучень» С. Головащука, «Культура української мови» за ред. В. М. Русанівського, «Українська мова на щодень, на щомить (для державних службовців)» С. Шевчук, Т. Лободи, «Українське літературне слововживання: Словник-довідник» С. Головащука, «Універсальний довідник з ділових паперів та ділової етики» чи «Мова ділових паперів: Практичний посібник» Л. Паламар, Г. Кацавець, з іншого (друга група) пропонують нам низку пояснень, інтерпретацій, а також і суперечностей, особливо коли розглядати (порівнювати) довідкові видання з двох так званих груп, на які ми поділили подану літературу.

Продемонструймо і проаналізуймо це на кількох прикладах:

Вживання прийменників на позначення приблизної кількості. О. А. Сербенська [1994 : 89] заперечує вживання прийменника *біля* в конструкціях типу *біля ста чоловік*, наголошуючи, що цей прийменник використовується тільки в конструкціях із просторовим значенням, такої самої думки і М. Волощак [2003 : 140], котра в опозиції правильно-неправильно як першу подає конструкцію з *близько*: *близько вісімдесяти відсотків* (прав.) – *біля вісімдесяти відсотків* (неправ.). Однак О. Пономарів уважає [1999 :39 – 40], що всі три прийменники – *близько*, *коло*, *біля* – мають однакову сферу вживання і поширення; цей погляд підтримують також С. Шевчук і Т. Лобода [2004 : 301], згідно з якими і *близько*, і *біля* «широко вживаються для позначення приблизної кількості при назвах міри, часу, числа: *близько (біля) двох тисяч, близько (біля) трьох годин*». За 11-томним «Словником української мови», *біля* вживається у значенні прийменника *близько, коло* при числівниках на позначення приблизної кількості [СУМ т.1 : 185].

Або: *піднімати питання і порушувати питання* подаються як нормативні – поряд [Шевчук, Лобода 2004 : 41], натомість М. Волощак [2003 : 92] в опозиції правильно-неправильно нормативним вважає словосполучення з дієсловом *порушувати*, напр. *порушувати проблему*. Далі, в тій самій «Українській мові на щодень» С. Шевчук і Т. Лободи [2004 : 168], подано *доходить, приходить (до) висновку*. Але ж українській мові властива безприйменникова конструкція, і не може бути варіантів, зокрема, якщо взяти до уваги друге дієслово, котре вживається в інших словосполученнях, напр., *прийти до школи*, натомість *висновку, порозуміння, згоди* можемо *дійти*.

Проте натрапляємо й на такі словосполучення (конструкції), які в межах одного довідкового видання трактовані по-різному. Наприклад, за «Неправильно – правильно» М. Волощак *тверезомислячі люди* подано як неправильний варіант. Авторка вважає, що правильно мало б бути *люди з тверезим розумом* [2003 : 114]. Читаємо далі: рубрика «Прислівники» подає, що словосполучення *тверезомислячі люди* є правильним на відміну від *нормально мислячі люди*, яка вважається неправильною [2003 : 131].

Ось наступний приклад. О. Пономарів [1999 : 60] указує, що слово-аббревіатуру *вуз* варто було б замінити рівноцінним *виш* (від *вища школа*). Ми погоджуємось із автором, адже *вуз* є аббревіатурою російського походження. На цьому теж акцентує О. А. Сербенська [1994 : 75], зокрема, що слово «учбовий», яке є складовою цієї аббревіатури, не є правильним утворенням, а русизмом. Але знову ж таки постає проблема: ця пропозиція надалі залишається пропозицією оскільки назагал уживається російська аббревіатура, і тільки поодинокі викладачі, редактори, журналісти віддають перевагу українському варіантові. Або слово *недолік*: за «Мовою ділових паперів» Л. М. Паламар, Г. М. Кацавець, це слово українське, має широку сферу вживання, «воно позначає упущення, недогляди, помилки в якій-небудь справі, діяльності, роботі. Це вислів ділового спілкування» [Паламар, Кацавець 2000 : 147]; натомість Б. Антоненко-Давидович подає [1997 : 71], що «українська класична література і народна мова користуються словом «недолік» тільки в значенні «нестача», і пропонує вживати *хиба, огріх, похибка*.

Маємо ще кілька суперечливих поглядів, як-от:

1) уживання прийменника *у / в* для означення часу (*війна закінчилась 1945 року чи ... в 1945 році?* О. А. Сербенська [1994 : 106], Б. Антоненко-Давидович [1997 : 227], С. Єрмоленко (ред) [2002 : 135] пропонують використовувати безприйменникові конструкції, тоді як незліченна кількість друкованих (в тому числі електронних) ЗМІ дуже часто тяжіє до прийменникових. Наприклад: *Юра Єхануров та Олена*

Крамаревич познайомилися у 1974 році [Експрес, 29 вересня – 6 жовтня 2005 : 5]; Лідер Партії регіонів Віктор Янукович переконаний, що очолювана ним партія одержить найбільше голосів у обраній у 2006 році Верховній Раді [УП]; У 1494 році князь Михайло Вишневецький, небіж Солтана, збудовує за всіма правилами фортифікації новий замок, але вже на лівому березі Горині [ДТ], хоча в тій самій періодиці натрапляємо й на безприйменникові, наприклад: Янукович заявив, що в разі перемоги на виборах 2006 року Партія регіонів «вирівняє ситуацію» [УП]; 2001-го, якщо вірити повідомленням ЗМІ, ДП «ПНГГ» підписало договір про спільну діяльність із цікавою фірмою під назвою «Регіон» [ДТ]; 1978 року Міжнародна амністія взяла його [Мариновича. – О. Б.] під свій захист як в'язня сумління [Поступ];

2) відмінок прикметника в числівниково-прикметниково-іменникових словосполученнях, що містять числівники *два, три, чотири*, наприклад, *три нових книжки, чотири важливих постанови* тощо. Загальноприйнятим є погляд, що наведені приклади є рівноцінними до *три нові книжки, чотири важливі постанови*. За вченими-мовознавцями, авторами довідника «Культура української мови», «у сучасній українській мові помітна тенденція до стильового розмежування паралельно вживаних форм, а саме: називний – знахідний відмінки множини прикметників поступово закріплюються за науковим та офіційно-діловим стилями, а традиція вживання називного – знахідного відмінків множини сягає періоду староукраїнської мови», навіть «письменники нерідко користувались обома формами прикметників, наприклад у М. Коцюбинського: ...*Три білих вівчарки. Дві великі чашки*» [за: Русанівський 1990 : 109 – 110]. Отже, з цього випливає, що можемо вживати обидві форми, хоча перша видається нам цілком алогічною, оскільки іменник уживається в називному відмінку. Чому, в такому випадку, маємо вживати прикметник, що виступає означенням (узгодженим!) в іншому відмінку ніж означуване слово? Однак цей тип помилок трапляється не тільки в розмовному мовленні, а й у науковому стилі, що, своєю чергою, призводить до хибної думки, за якою конструкції типу *три нових книжки* вважаються правильними.

Ще одна річ, на яку варто звернути увагу польським студентам-україністам і нам, викладачам української мови для цієї категорії студентів, це на вживання в українській мові активних дієприкметників теперішнього часу, оскільки щодо цього питання існує ряд розбіжностей. Дуже часто чуємо або читаємо *діючий, узагальнюючий, відновлюючий, ведучий* замість *чинний, узагальнювальний, відновлювальний, провідний* тощо. На особливості низки дієприкметників указує Б. Антоненко-Давидович [1997 : 195 – 201], акцентуючи, що форми *бажаючий, працюючий, знаючий, початкуючий* є неправильними

українськими утвореннями. Перший з поданих прикладів (*бажаючий*) є особливо поширений не тільки в усному мовленні, а й на письмі. Загальновідомо, що українська мова, на відміну від польської чи російської, тяжіє до використання підрядних означальних речень, а не дієприкметникових конструкцій (зворотів) з дієприкметником теперішнього часу в основі.

У польській мові можливе паралельне функціонування простих речень, ускладнених дієприкметниковим зворотом з активним дієприкметником теперішнього часу в основі, і складнопідрядних речень з підрядними означальними (оскільки польській мові більш властиві активні дієприкметники, то, звичайно, поширенішими є і речення з дієприкметниковими зворотами і можливості трансформування (в кількісному вияві), тоді як в українській більше поширені останні. Наприклад: за оригіналом — *W Rosji, gdzie absolutyzm monarchów wytworzył najokrutniejsze metody rządzenia, również nie brakło zapaleńców marzących o moralnej i ustrojowej przebudowie państwa* [Jędrzejewicz 1970 : 19] — за перекладом—*У Росії, де абсолютизм монархів витворив найжорстокіші методи управління, також не бракувало палких голів, які мріяли про моральну і політичну перебудову суспільства* [Єнджеєвич 1997 : 20].

Натомість в українській мові частіше вживається конструкція з *який* або *що*, тобто підрядна. Особливістю також є і те, що більшість активних дієприкметників у складі дієприкметникового звороту є дещо незвичним для української мови, в зв'язку з чим часто надається перевага підрядним означальним конструкціям. Проте в художній літературі натрапляємо й на відхилення від цієї норми. Наприклад: *А Яковенко дивився на падаючі з неба чужі плоди і думав про яблука з осінніх садів* [Загребельний 1974 : 398].

Варто звернути увагу на наявність помилок (русизмів) у підручниках і довідниках з філології, особливо тих, що видані в Україні. Прикладом, а радше антиприкладом, може слугувати «Сучасний діловий документ: Зразки найважливіших документів українською мовою» М. І. Молдаванова і Г. М. Сидорової [Молдаванов, Сидорова 1992]. Ось що нам удалося зафіксувати: *склавиших* [1992: 318], *виразів* [1992: 12], *робіт по дизайну* [1992 : 254], *вправі* [1992 : 254], *відсутність з-за інших причин* [1992 : 129], *не витікає* [1992 : 129] тощо. Також невмотивованим можна назвати вживання слів і словосполучень, як-от: *названий у подальшому* [1992 : 265], *вживіть* [1992 : 20].

Викликають суперечності такі слова і сполучення, як *взаємовідносини* (тавтологія), *у відповідності* (чи не *відповідно до?*), *містить у собі* (той самий сенс залишиться, якщо відкинути займенник), *вляють собою* та ін.

Якщо йдеться про орфографічно-граматичні (морфологічні і словотвірні), а також пунктуаційні особливості, то універсальним посібником, конституцією орфографії є «Український правопис», хоча в ньому також натрапляємо на деякі не до кінця зрозумілі пояснення, наприклад уживання великої літери у назвах найвищих державних посад України типу *Президент України, Генеральний секретар ООН, Голова Верховної Ради України* [Укр. правопис. 1994 : 49]. Тут усе зрозуміло, проте на тій самій сторінці зазначено, що «назви посад, звань, учених ступенів тощо пишуться з малої літери: *президент АН України*» [Укр. правопис. 1994 : 49], а «назви посад міністрів, послів, президентів академій тощо в офіційних документах, а також для підкреслення урочистості *можуть писатися* [курсив наш. – О. Б.] з великої літери: *Міністр освіти України, Президент Академії наук України*» [Укр. правопис. 1994 : 49]. У цій ситуації сам українець губиться, а що має вибрати іноземний філолог-україніст? На нашу думку, не варто настільки закручувати правописні норми, щоб в іноземців складалося враження, що український правопис ґрунтується тільки на винятках, які неможливо запам'ятати і які не підлягають жодному поясненню.

Крім цього, студенти-україністи в Польщі послуговуються словниками і підручниками, виданими спеціально для них. На сьогодні маємо тільки два словники, які заслуговують на увагу. Це «Польсько-український словник» (у 2 томах 3 книгах), який, попри свій майже півстолітній вік, надалі залишається актуальним. А також варто відзначити «*Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny*» О. Співака і М. Юрковського, хоча він теж містить окремі недоліки (це стосується української частини). Наприклад: 1) *міра – певною мірою* (рідше – у *певній мірі*) [2003 : 148]. У сучасній українській мові прийменникове сполучення вважається помилкою; 2) *ліки – від чого, проти чого* [2003 : 143] – маємо два варіанти, тоді як Б. Антоненко-Давидович зазначає, що «коли йдеться про ліки, треба ставити прийменник *проти*: *Ліки проти ревматизму*» [Антоненко-Давидович 1997 : 228]; так само «Словник української мови» акцентує на уживанні *проти* в цьому значенні, напр.: *Спокійне, впорядковане життя – найкращий лік проти всяких справжніх і можливих хвороб* [за СУМ-ом, т. VIII : 315], в «Культурі української мови» за ред. В. М. Русанівського [1990 : 124] теж йдеться про те, що «словосполучення з прийменником *від* мають розмовний відтінок»; в «Неправильно – правильно: Довідник з українського слововживання» [Волощак 2003 : 141] прийменник *від* в аналізованій конструкції трактується як неправильний.

Суттєвою проблемою, з якою стикається кожний студент-іноземець (особливо на старших курсах), є брак галузевих словників – польсько-українських чи українсько-польських (зрештою, це можна

сказати і про інші слов'янські мови, виняток становить тільки російська). Донині послуговуємося російсько-польськими чи польсько-російськими словниками з різних галузей наук, але як бути студентів-іноземцям? В тих словниках, що побачили світ в останнє десятиліття, особливо з економіки «Praktyczny słownik polsko-rosyjsko-ukraiński: ekonomika i handel» С. Домагальського [Domagalski 2000], трапляються неправильні граматичні форми чи русизми. Наприклад: *мораторій по платіжним зобов'язанням* [2000 : 329]; *пустити гроші в оборот (обіг)* [2000 : 386]; *оголошення (об'ява) прибутку* [2000 : 409]), хоча частково може стати у пригоді, оскільки інших немає. 1999 року побачив світ “Mały słownik terminologii medycznej: język polski, język łaciński, język ukraiński” [G. Szumiłowicz 1999].

Вивчення української мови за кордоном залежить не тільки від мовної ситуації в Україні. Основними чинниками є також відмінне володіння мовою тих, що навчають, і чітка та зрозуміла правописна і лексична системи, на основі яких іноземці (і громадяни України!) зможуть досконало опанувати мову. Адже кількість видань українською мовою і розбіжності в поясненні певних конструкцій не свідчать про мовне багатство, а навпаки, створюють перешкоди на шляху до оволодіння нею.

Список умовних скорчень

ДТ – Дзеркало тижня
СУМ – Словник української мови в 11 томах
Укр. правопис. – Український правопис
УП – Українська правда

Література

- Антоненко-Давидович, Б. : Як ми говоримо. Київ, Українська книга, 1997.
- Волощак, М.: Правильно-неправильно. Довідник з українського слововживання: За матеріалами засобів масово інформації. Київ, Просвіта 2003.
- Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівського. Київ, Либідь 1990.
- Культура мови на щодень / За ред. С. Єрмоленко. Київ, Довіра 2002.
- Молдаванов, М. І., Сидорова, Г. М.: Сучасний діловий документ: Зразки найважливіших документів українською мовою. Київ, Техніка 1992.
- Паламар, Л. М., Кацавець, Г. М.: Мова ділових паперів. Київ, Либідь 2000.
- Польсько-український словник: У 2 томах (у 3 кн.). Київ, Вид-во АН УРСР, 1958 – 1960.
- Пономарів, О.: Культура слова: Мовностилістичні поради. Київ, Либідь 1999.
- Сербенська, О.: Антисуржик. Львів, Світ 1994.

Словник української мови: В 11 т. Київ, Наукова думка 1970 – 1980.
Український правопис. Київ, Наукова думка 1994.
Шевчук, С., Лобода, Т.: Українська мова на щодень, на щомить: Для державних службовців. Київ, Атіка 2004.
Domagalski, S.: Praktyczny słownik polsko-rosyjsko-ukraiński: ekonomika i handel. Warszawa, REA 2000.
Szumiłowicz, G.: Mały słownik terminologii medycznej (język polski, język łaaciński, język ukraiński). Szczecin, ZAPOL 1999.
Śpiwak, O., Jurkowski, M.: Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny. Warszawa, Tyrsa 2003.

Джерела

Експрес, 29 вересня – 6 жовтня 2005.
Загребельний П. Добрий диявол // *Загребельний П.* Романи: В 2 т. — Київ, Дніпро 1974. — Т.2.
Єнджеєвич С. Українські ночі, або Родовід генія: Роман / Пер. з пол. В. Іванисенка. — Львів, Атлас 1997.
Jędrzejewicz J. Noce Ukraińskie, albo Rodowód Geniusza. — Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1970.
www.postup.brama.com (Поступ)
www.zn.kiev.ua/ie/show (Дзеркало тижня)
www.pravda.com.ua (Українська правда)

Summary

The article is devoted to linguistic questions concerning learning Ukrainian as a foreign language by forming, especially Polish students. Special attention has been paid to differences in definitions of some words, structures or phrases together with their use and functioning in appropriate contexts – which word or phrase is correct, which is incorrect, and which allows various forms depending on the style (based on diverse handbooks, opinions of linguists and authors of the handbooks).

Складнопідрядні речення з підрядними місця в лінгвістичних дослідженнях

Арделян Марина

Харківський державний університет харчування та торгівлі

Складнопідрядні речення української мови на зразок *Не йвши пішов і ночувати туди, куди й учора* (Б. Грінченко); *Зручніше було стріляти звідти, звідки проглядалася вся місцевість* (З газети), відомі в традиційній класифікації як речення з підрядними місця. Засобами зв'язку між головною і підрядною частиною таких речень виступають кореляційні єдності *там - де; туди - куди; звідти - звідки* та ін. з притаманним їм просторовим значенням.

Синтаксична будова речень цього типу вирізняється з-поміж інших тим, що головна частина містить вказівний займенник, співвіднесений зі змістом підрядної частини, підрядна ж частина приєднується до головної сполучним словом, яке дорівнює за значенням співвідносному слову в головній. За цією ознакою складнопідрядні речення об'єднуються в окремий тип – займенниково-співвідносні ототожнювальні речення української мови. У межах цього типу існує кілька семантичних різновидів – відповідно до значення кореляційної єдності, яка оформлює кожен із них. Так, серед займенниково-співвідносних конструкцій виділяються речення з предметним, якісним, кількісним та просторовим значеннями, які формуються відповідно до значення кореляційної єдності - співвідносного слова та сполучного слова того ж значення в підрядній частині: *те - що; такий - який; так - як; стільки – скільки; там - де* та ін. Досліджувані конструкції - речення з кореляційними єдностями у просторовому значенні на зразок *там - де; туди - куди; звідти - звідки* та ін. – становлять, таким чином, один із семантичних різновидів займенниково-співвідносних ототожнювальних речень.

Синтаксичні конструкції з кореляційною єдністю *там - де* та її аналоги описувалися в синтаксичній науці неоднозначно і суперечливо. У вивченні цих речень виникали труднощі, які були зумовлені дискусійністю окремих питань теорії складнопідрядного речення, зокрема питання про речення із співвідносними словами в головній частині. Ці труднощі були пов'язані передусім із визначенням місця таких речень у класифікаційних описах складнопідрядних речень.

Так, згідно з логіко-граматичним підходом, що взяв початок у студіях мовознавців першої половини XIX ст. (він репрезентований у

працях Ф.І. Буслаєва та ін.), складнопідрядне речення вважалося єдиним цілим, подібним за своєю логічною суттю до простого речення. Такий погляд призвів до того, що підрядна частина ототожнювалась за своєю функцією із членами простого речення: «Кожен із членів головного речення... може бути виражений реченням підрядним [Буслаєв 1858: 33]». Однак цей принцип не був послідовно проведений у традиційній класифікації складнопідрядних речень. Стосовно речень із корелятами в головній частині, підрядна частина яких сама по собі не могла дорівнювати якомусь із членів речення, було впроваджено інший підхід: при їх класифікації враховувалась роль не підрядного речення, а корелята, до якого воно приєднувалося. Так, у реченнях на зразок: *Той, хто йшов попереду, мовчав* підрядна частина визнавалася підметовою, адже вона приєднувалася до корелята *той* - підмета головної частини. У реченнях же типу *Я наздогнав того, хто йшов попереду* підрядна частина розглядалася як додаткова - за функцією корелята *того* в головній частині як додатка. Присудковою вважалася підрядна частина в реченнях типу *Я той, кого ви хотіли бачити*, оскільки корелят *той* - присудок головної частини, і т. ін. Аналіз цих речень засвідчує, що фактично підрядна частина характеризується за її роллю у складі блоку, який вона утворювала разом із корелятом, підпорядковуючись йому. Саме блок «корелят + підрядна частина» у складі займенниково-співвідносних конструкцій виконував роль того чи іншого члена головної частини. Тому складнопідрядні речення із корелятами в головній частині розглядалися у межах різних класів - речень підметових, присудкових, додаткових, обставинних. Зрозуміло, що відповідно до цього підходу речення з кореляційною єдністю *там - де* та її аналогами посідали місце серед речень обставинних - як речення з підрядними місця, адже корелят *там* займає в їх головній частині синтаксичну позицію обставини місця. Так, Буслаєв Ф.І. у праці «Опыт исторической грамматики» розглядає речення на зразок *Петербург стоит там, где Нева впадает в Финский залив* серед складнопідрядних обставинних, а саме серед речень із підрядними місця [Буслаєв 1858: 34]. Разом із співвідносним словом *там* підрядна частина таких речень виконує в головній частині роль цього другорядного члена - обставини.

Логіко-граматичний підхід був плідним, оскільки виявляв існуючу аналогію між членами простого речення і функцією підрядної частини складнопідрядного речення, її здатність у певному змістовому відношенні поширювати головну частину. Разом із тим цей погляд був певною мірою обмеженим, оскільки поза увагою лишалися суттєві відмінності між реченням простим, з одного боку, і складнопідрядною синтаксичною конструкцією, з другого, передусім те, що це одиниці з різними рівнями синтаксичних зв'язків, в основі яких лежать

принципово різні формальні механізми. Розгляд підрядної частини як аналогічної за функцією члену простого речення ігнорував специфіку саме складного речення, що й дало поштовх новому етапу у вивченні складнопідрядних конструкцій.

Формальна класифікація, побудована на аналізі засобів зв'язку між головною і підрядною частинами, репрезентована в працях О.М. Пешковського, А.Б. Шапіро, М.Н. Петерсона, О.О. Шахматова, Л.А. Булаховського. Поділ на типи відбувався виключно за характером засобу зв'язку між підрядною і головною частинами, а саме за сполучниками та сполучними словами. Відповідно до цієї класифікації серед складнопідрядних конструкцій розрізняють речення із відносною та із сполучниковою підрядністю, тобто зі сполучними словами та зі сполучниками. Поділ усередині цих двох типів здійснювався за семантикою сполучників і сполучних слів.

Формальний підхід послідовно проведено в синтаксичних описах О.М. Пешковського, передусім у праці «Русский синтаксис в научном освещении». Учений вважав неприйнятним термін «складне речення», тому що «він називає декілька речень одним реченням і тим створює плутанину» і пропонував замінити його на «складне ціле» [Пешковский 1956: 455]. Близьким до цього є й погляд О.О. Шахматова, який у роботі «Синтаксис русского языка» називає складні синтаксичні конструкції «сполученням речень» або «зчепленням речень» [Шахматов 1941: 17]. Опис складнопідрядних речень О.М. Пешковський дає в розділі «Підрядність у складному цілому», класифікуючи їх за засобами зв'язку: окремо конструкції із сполучниковою підрядністю і окремо - з відносною. Серед речень із сполучниковою підрядністю вчений виділяє 9 різновидів відповідно до значень підрядних сполучників. Зрозуміло, що серед них немає речень зі значенням місця, оскільки в мові не існує підрядних сполучників місця. Щодо речень із відносною підрядністю, то О.М. Пешковський виділяє в окрему групу речення з відносними прислівниками в підрядній частині: *де, куди, звідки, коли, навіщо, чому, як* та ін., не диференціюючи їхні окремі типи, оскільки це потребувало б звернення до інших ознак цих речень: аналізу опорних слів, характеру підрядного зв'язку і т. ін. Однак такий аналіз не передбачався вихідними положеннями формальної теорії щодо складнопідрядних речень, а саме визначення його типу відповідно до засобу підрядного зв'язку й формування сполучникової або відносної підрядності, адже саме ця ознака висувалася у працях формалістів як провідна.

Формальний підхід дозволив приділити належну увагу засобам зв'язку між частинами складнопідрядних речень, зосередити зусилля на дослідженні й описі власне мовних механізмів підрядного зв'язку в складному реченні. Разом із тим він виявив певну обмеженість: до

складу різних класів - зі сполучниковою та з відносною підрядністю - потрапляли однотипні складнопідрядні речення, близькі за своєю граматичною природою, як, наприклад, сполучні й відносні різновиди з'ясувальних речень. Разом із тим основні положення цієї теорії мали значний вплив на розвиток синтаксичної думки й багато в чому визначили шляхи дослідження складного речення, зокрема складнопідрядного. Формальний підхід позначився на класифікації цієї одиниці в пізніших описах синтаксису української мови. Хоча основою виділення класів у системі складнопідрядних речень залишається критерій відповідності підрядної частини члену простого речення, при розподілі речень за класами враховується також характер підрядності - сполучникова чи відносна - й засоби підрядного зв'язку.

В академічному виданні «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» за загальною редакцією І.К. Білодіда аналізовані конструкції розглянуто серед речень із підрядними місця. Автори цього видання вважають, що корелятивні прислівники, виступаючи в головному реченні у ролі узагальнених обставин місця, конкретизуються, уточнюються підрядними реченнями, наприклад: *Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок* (М. Стельмах). Таким чином, коли у головному реченні є вказівне слово-відповідник, то підрядне речення стосується не всього змісту головного речення, а конкретизує лише ці слова-відповідники. На відміну від згаданих синтаксичних праць, у книзі відзначено конструктивну роль корелятивних прислівників у формуванні таких складнопідрядних речень. На думку авторів, значення конструктивних елементів корелятивів набувають у тих випадках, коли «загальна семантика присудка головного речення накладає обмеження щодо вживання відповідного слова[7: 346]»: *Лисогор кинувся туди, де все тріщало* (О. Гончар).

Як можна бачити, вплив формального підходу мав той позитивний наслідок, що дозволив звернути увагу на важливу роль вказівних займенників (корелятивів) у структурі складнопідрядних речень. При всьому своєму обмеженому характері цей підхід переконував, що вивчення відношень між частинами складного речення у зв'язку із засобами їх вираження є необхідним при класифікації складнопідрядних речень. Аналіз цих засобів і висвітлив важливу формальну ознаку таких конструкцій - наявність у їх головній частині корелятивів як додаткового до сполучників і сполучних слів засобу синтаксичного зв'язку. Потрапивши до поля зору синтаксистів, ця ознака все ж не стала тоді підставою для об'єднання всіх речень із корелятивом у межах одного класу - речень займенниково-співвідносного типу. Конструкції з кореляційною

едністю *там - де* та под. розглядалися як речення з підрядними місця - відповідно до просторового значення цієї єдності.

Важливим у дослідженні складнопідрядних конструкцій став структурно-семантичний етап (він репрезентований у працях російських мовознавців В.А. Белошапкової, Л.Ю. Максимова, С.Є. Крючкова, С.Г. Ільєнко, Д.І. Баршай, С.В. Ломакович), який кладе в основу встановлення структурної і семантичної співвіднесеності між підрядною і головною частинами речення.

Ідея структурно-семантичного аналізу складнопідрядних речень належить М.С. Пospelову. Плідно розвиваючи погляди О.О. Шахматова і О. Богородицького, М.С. Пospelов у своїх працях звернув увагу на таку суттєву ознаку складнопідрядних речень, як характер співвіднесеності підрядної частини з головною: підрядна частина може стосуватися всієї головної частини в цілому або якогось її члена. Мовознавець виділяє на основі цієї відмінності два основні типи складнопідрядних речень: одночленні, у яких підрядне речення виконує функцію розгорнутого члена головного речення, та двочленні, у яких поширення головного речення в цілому підрядною частиною не є необхідним для самого цього речення. [Пospelов 1990: 148].

Наприкінці 60-х років з'явилися три різні наукові праці, присвячені дослідженню складних речень, де було розроблено нову структурно-семантичну класифікацію складнопідрядних речень: Крючков С.Є., Максимов Л.Ю. «Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения»; Белошапкова В.А. «Сложное предложение в современном русском языке»; Ільєнко С.Г. «Сложное предложение в современном русском языке». За окремими відмінностями ці класифікації можна вважати тотожними: їхні автори реалізували один підхід, співзвучний ідеї М.С. Пospelова про граматичну природу цих речень.

Так, у працях В.А. Белошапкової відповідно до положень теорії М.С. Пospelова не виділено такого окремого класу, як речення з підрядними місця: конструкції з кореляційною єдністю *там - де* розглянуто в її класифікації серед речень займенниково-співвідносного типу як окремий семантичний різновид – речення з кореляційною єдністю просторового значення (*там – де; туди – куди* та ін.). Цей погляд на конструкції, які в традиційних описах було названо реченнями з підрядними місця, став у русистиці загальноновизнаним, а самі вони впевнено зайняли місце серед ототожнювальних займенниково-співвідносних конструкцій.

У підручнику «Грамматика української мови. Синтаксис» І.Р. Вихованця визнається конструктивна роль вказівних слів, серед синтаксичних зв'язків розглядається кореляційний, а займенниково-

співвідносні речення визнаються як окремий клас. Однак підхід ученого до класифікації речень із кореляційною єдністю *там - де* та її аналогів дещо відрізняється від прийнятого в працях із структурно-семантичного синтаксису. Так, визнаючи специфічність речень із корелятом, І.Р. Вихованець об'єднує їх в окремий клас складнопідрядних речень, до якого віднесено також речення з кореляційною єдністю *там - де*. Разом із тим принципово іншим є погляд автора на конструкції, у структурі яких корелят відсутній, наприклад: *Трава росте [там], де захоче* (П. Тичина). На думку автора, підрядна частина в таких реченнях заміщує позицію поширювача при предикатних лексемах просторового значення та значення руху, реалізуючи їхню валентність. Таким чином, І.Р. Вихованець заперечує наявність у головній частині цих речень обов'язкової, хоча й незаміщеної позиції корелята: *Трава росте, де захоче* (П. Тичина). Отже, серед речень нерозчленованого типу в синтаксисі цього автора є два різновиди речень із просторовим семантичним компонентом: речення з опорним словом - просторовою предикатною лексемою і речення займенниково-співвідносні (так званий симетричний різновид) із кореляційною єдністю *там - де* і под. Те, що незаміщеність позиції корелята розглядається в цій праці як її відсутність, позначилося також на тому, що речення на зразок *Де кров текла козацька, трава зеленіє* (Т. Шевченко), головна частина яких містить предикатну лексему, яка передбачає поширювач-локатив, а отже й позицію локатива - вказівного займенника просторового значення, розглядаються серед розчленованих, детермінантних складнопідрядних речень, а саме серед речень із підрядним місця [Вихованець: 328, 334, 338].

Аналізуючи наукову та навчальну літературу з питань класифікації складнопідрядних речень, не можна не помітити розбіжності у поглядах на природу складнопідрядних речень із просторовим відношенням між предикативними частинами, що свідчить про потребу їх детального вивчення.

Література

Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. Высшая школа. Москва, 1977.

Буслаев Ф.И.: Опыт исторической грамматики. Ч.II. Синтаксис, Харьков 1858.

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. Либідь. Київ, 1993.

Курс сучасної української літературної мови. За ред. Булаховського Л.А. Ч.2. Рад. школа, 1951.

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За ред. Білодіда І.К. Наукова думка, 1972.

Пешковский А.М.: Русский синтаксис в научном освещении. Изд-е 7. Учпедгиз, Москва 1956.

Поспелов Н.С.: Мысли о русской грамматике. Наука, Москва, 1990.

Шахматов А.А.: Синтаксис русского языка. Изд-е 2. Учпедгиз, Ленинград 1941.

Summary

Three approachings for classification of space-identifying sentences are analyzed in this article. The papers of Beloshapkova V., Buslaev F., Vykhovanetz I., Peshkovskiy A., Pospelov N., connected with this subject, are also analyzed.

Українські вставні конструкції та їх чеські відповідники

Немець Ростислав

Університет ім. Палацького в Оломоуці

Чеська мова не виділяє окрему групу вставних конструкцій, але їх зміст якимось передає. Які мовні засоби вона для цього застосовує? Це питання ми спробуємо пояснити у цій статті. У чеській мові найближчою до української вставної конструкції є парентеза (чесь. *vsuvka*). Українські вставні конструкції та чеські парентези типові для усного мовлення, яке передбачає найрізніші особливості та відхилення від будови речення протягом мовлення. За Я. Губачеком [Hubáček 2002: 242] такі відхилення можна поділити на дві групи – немотивовані й мотивовані. Немотивовані відхилення вважаються помилками, хоча й дуже поширеними, наприклад, анаколуф, атракція, зевгма, контамінація. Мотивовані відхилення – навмисні, як, наприклад, еліпс, відокремлені члени речення, які вживаються для підкреслення чи уточнення, або, не в останню чергу, парентеза і вставні конструкції.

Хоча чеська парентеза та українська вставна конструкція не є ідентичними щодо їх значення термінами, вони відзначаються багатьма спільними рисами. Наприклад, вони “не виступають членами речення, тобто граматично не пов’язані з іншими словами, але мають змістовий зв’язок із реченням” [Пономарів 2001: 297]. Вставні конструкції та парентези припиняють мовленнєвий потік іншою інформацією. Вони належать до відхилень від основної лінії мовлення.

Про що однак ідеться у такому відхиленні? У випадку вставних конструкцій це “ставлення мовця до висловленої ним думки” [Пономарів 2001: 297]. Однак інтенції мовця різноманітні, тому і вставні конструкції можна поділити за їх семантикою на кілька груп. Зокрема, О. Д. Пономарів [Там же: 299-300] пропонує поділити вставні конструкції на ті, що:

виражають ступінь вірогідності повідомлюваного,
вказують на зв’язок думок, послідовність викладу чи його завершення,
виражають почуття мовця,
вказують на характер висловлення або способи оформлення думок,
вказують на джерело повідомлення,

виражають звернення до співбесідника.

Сучасна українська літературна мова [Сучасна українська літературна мова.Синтаксис.За ред.чл.-кор.О.С.Мельничука 1972: 228] поділяє вставні конструкції трохи інакше, а саме, на конструкції: зі значенням модальності (гіпотетичної, констатуючої чи переповідної), суб'єктивної оцінки повідомлюваного у реченні факту, як інтимізуючо-контактуючі засоби для актуалізації бесіди, для передачі логічної впорядкованості мовлення, виділеності основної інформації, підкресленості висновку.

Чеська парентеза піддається класифікації за своєю функцією у реченні:

приміток,
зауваження та погляду мовця,
привернення уваги адресата,
коментування тексту.

З останньої класифікації ясно випливає, що чеські парентетичні конструкції є не тільки відповідниками українських вставних конструкцій, але й співвідносяться з українськими вставленими, які, по-перше, уточнюють, роз'яснюють або доповнюють предметний зміст основного речення, або, по-друге, становлять побіжні зауваження та асоціації.

Своєю модально-оцінною функцією вставлені конструкції наближаються до вставних. У сумнівних випадках слід зважати на те, чи "характер додаткового пояснення ... залишається визначальним" [Пономарів 2001: 302].

Виділеність у реченні та вимова українських вставних конструкцій та чеських парентез розрізняються.

Щодо вимови вставні конструкції найчастіше нічим не виділяються від основного речення (ні паузами, ні більшою інтенсивністю голосу, ні зміною тону). Виняток з цього правила становить початкова позиція у реченні. У такому разі можна почути "висхідний напрям руху основного тону" [Пономарів 2001: 297] та інтенсивнішу вимову вставної конструкції. Коли вже помітна якась пауза після вставних одиниць, тоді вона буває здебільшого помірною. У вимові вставних речень існує тенденція до швидкого темпу їх вимови, "так званої темпоральної напруженості" [Сучасна українська літературна мова.Синтаксис 1972: 230]. Чеські парентетичні члени, порівняно з інтонацією головного плану речення, вимовляються нижчим, майже рівним голосом та часто також швидшим темпом, отже акустично досить виразно відрізняються від основного речення.

Вирізнення вставних конструкцій та чеських парентез у тексті теж інше. Вставні слова, словосполучення та речення, так само, як і

вставлені конструкції, обов'язково відділяються від основного тексту з обох боків розділовими знаками. Вставні конструкції, як правило, за допомогою ком, вставлені – дужок або тире. За іншими джерелами [<http://www.vlada.kiev.ua/pravopys/>] вставні конструкції можна на письмі виділити теж дужками чи тире та іншими розділовими знаками або їх комбінуванням (тире плюс дужки, кома плюс тире і т. д.). Для виділення чеської парентези на письмі вживаються коми, однак найвласнішим для неї розділовим знаком є тире. Дужки вживаються здебільшого тоді, коли парентеза відіграє роль примітки. У випадках, коли перед вставною конструкцією чи після неї знаходиться сполучник, який відноситься або до всього, або до якої-небудь частини речення, вставну конструкцію треба обов'язково відділяти комами. Проте чеські стійкі однослівні вирази типу *myslím, možná, prosím* звичайно від решти речення графічно не відділяються. Оскільки порядок слів в українському реченні вільний, позиція вставних конструкцій також не фіксована. Вставних конструкцій можна вжити на початку, в середині чи в кінці висловлення. Найчастіше їх уживано на початку речення, меншою мірою в середині та найрідше в кінці. І чеські парентези можуть знаходитися на початку (*vsuvka předsunutá*), в середині (*vsuvka vsunutá*) або ж у кінці речення (*vsuvka přisunutá*). Однак інколи вважаються парентезами і речення, які стоять перед або після основного, тобто крапкою відділені від нього речення.

Цікава також компарація вставних конструкцій і парентез за складом їх компонентів. Тут розрізняємо вставні слова, словосполучення і речення, які виражені різними частинами мови. У ролі вставних слів найчастіше вживаються модальні слова, більшість з яких співвідноситься з прислівниками. Вставними виступають також просто прислівники, утворені від інших частин мови. Вставні слова за своїм походженням бувають також дієсловами, сполучниками та частками. Вставні словосполучення поділяються на дві групи: вільні та фразеологічні (дієслівні та іменні). Третя група – вставні речення. Інколи у граматичних підручниках виділено ще одну групу, а саме вставні компоненти. Це знаки питання та оклику, які пишуться у дужках (?!), (!), (!!), (!!!) і які “слугують, наприклад, для того, щоб виразити ‘обурений’ подив (?!), а потім для вираження чимдалі наростаючого обурення з приводу брехливих вигадок та ін. – (!), (!!), (?!!)” [Мамалига].

Типова чеська парентеза має форму речення, яка деколи може перейти в еліптичну форму. Парентези часто бувають обставинного значення. Б. Гавранек та А. Єдлічка поділяють чеські парентези на актуальні (випадкові) та автоматизовані (стійкі), до яких належать лексичні парентези.

Чеські лексичні парентези не завжди вважаються парентезами. Ідеться про випадки, коли лексичні парентези акустично зливаються з

рештою речення (на письмі вони не відділяються графічними знаками від решти речення), наприклад: *Nestihli jsme na to bohužel zareagovat. – Jistě že vám to povím. – Za týden možná přijedu. – Stalo se to naštěstí o svátcích. – Jednal tehdy patrně z nerozumu.* Такі лексичні парентези мають обставинне значення, і у першу чергу, модальне. Ослаблення значеннєвого компонента наближає до лексичних також первісно реченнєві парентези типу *tuším, doufám, myslím.* (*Byl tam tuším před týdnem. – Odcházel jsem myslím tak o páté nad ránem. – Opozdil jste se doufám již naposled.*)

До чеських парентез і українських вставних конструкцій дуже близькі деякі форми, які слід відрізнати. Перші три з них так само, як і парентези, синтаксично не приєднані до решти речення:

клична форма, тобто найменування адресата у кличному (рідше у називному) відмінку, яке з обох боків обов'язково відділяється комами. Але форма оклику, на відміну від парентези, не реченнєвого походження, хоча й може бути також поширеною (*Letní ty noci zářívá, jak tebou srdce okřívá.*). Лише винятково найменування реалізується реченнєвою формою. Проте потім воно вже вважається не кличним компонентом, а граматичним, приєднаним до синтагми. Прикладом може послужити підметове речення: *Kdo mě teď slyšíte, pojd'te sem!*

вигуки. Звичайно вони не стають членами речення. Виняток становить присудок, утворений з вигуку;

відокремлені члени речення. Відокремлені члени речення використовуються для підкреслення чи уточнення передусім у живому мовленні, щоб реченню надати більшої експресивності. Вони часто виступають у комбінації з вказівним займенником *ten* у певній його формі, наприклад: *Knihy, ty já miluju.*

Чеські граматики інколи вирізняють так звані напівреченнєві форми (*polovětné útvary, polovětné vazby*), які в основі своїй тотожні з означеннями чи додатками. Уживання ком у таких випадках факультативне та залежне лише від контексту, наприкла: *Jeho názory (.) zavánějící staromilstvím (.) mi vadily.* Проте такі напівреченнєві форми, що виділяються на письмі комами, треба чітко відрізнати від парентез, тому що вони синтаксично пов'язані з реченням.

Від вставних конструкцій треба відокремити слова та словосполучення типу *navíc, může, буквально* та ін., які виконують у реченні роль сполучників, часток чи прийменників. Вони самі ніколи не відокремлюються комами, а пишуться разом зі словами, до яких відносяться, наприклад: *Я чекав на вас майже годину.*

У чеській мові це інакше. Наприклад, українське слово *може* передається чеською модальною часткою *možná*, яка вважається лексичною парентезою. Модальні частки мають парентетичне

походження. Вони відносяться до змісту цілого речення, але не утворюють з жодним з його членів синтаксичної пари. За В. Шмілауером [Šmilauer 1972: 298], модальні частки можна поділити за їх значенням на стверджувальні (*jistě, nepochybně*), гіпотетичні (*asi, možná, myslím*), вказуючі на погляди другого (*prý, jak se povídá*), оцінюючі (*bohužel, bohudík*) та такі, що проголошують зміст речення звичайним, обґрунтованим тощо (*arci, právem*).

Цікаво, що В. Шмілауер виділяє ще дві групи парентетичної природи, а саме:

контактуючі вирази, які в українській мові, як правило, належать до групи вставних конструкцій, наприклад: *Do čaje bych vám s dovolením přidal kostku cukru*. До цієї ж групи належить і етичний датив, наприклад: *To se vám to jelo!*

паразитарні слова (*berličky, vucrávky*), які вживаються підсвідомо в усному мовленні з причини поганої звички (*prostě, jako, vlastně, jaksi* тощо). Вони не є носіями якоїсь інформації та досліджуються у рамках аплікаційної риторики: *Včera jsem dopisoval jako tuhletu stat'*.

Нижче подано аналіз перекладу чеською мовою українських вставних слів і конструкцій виписаних з шістнадцяти оповідань Григора Михайловича Тютюнника. У деяких випадках вони передаються їх чеськими відповідниками, в інших – описово (*Їгорко, щоправда, не все й чув... Jihorko, pravda, neslyšel všechno... – Жив там, мабуть, з місяць... Zůstal tam skoro celý měsíc...*). Цікаво, що вставні конструкції мають у чеській мові свій синонімічний відповідник-парентезу, але він не використовується, а замість цього робиться переклад описово. Тип описового перекладу вставних конструкцій трапляється часто. Семантика, яку б мала виразити пропущена вставна конструкція зберігається, проте виражається іншими способами. Наприклад, модальність передається зміною дійсного способу на умовний, модальними частками (*nejspíš, snad, třeba, asi, prý, pochopitelně, ale* тощо), які, як уже було сказано, мають парентетичне походження, або навіть комбінацією обох способів (*Бач, який ти несміливий... Tu seš ale nekřivba. – Здавалося, не десятки людей співало ту пісню, а одна многогласа душа... Jako by tu píseň nezpívaly desítky lidí, ale jedna mnohohlasá duše...*). Іноді семантика пропущеного вставного слова впливає лише з ширшого контексту (*Тум, бач, таке діло. Tak už to na světě chodí.*).

Українські речення-питання, у яких виступає вставне слово *може*, перекладаються чеською мовою реченнями-питаннями із заперечною формою дієслова, напр.: *Nemám přinést? Nevezmete si? Nechcete?* (*Ви б, може, й плац наділи? Nevezmete si pršák?*)

У перекладах вставних конструкцій типу *видно, мабуть, напевне, чути, буває, думалося, думаю* тощо чеською мовою часто зустрічаються конструкції *je zřejmé, že; vidím, že; je vidět, že; bylo slyšet; zaslechl, že; stává se, že; myslel, že; myslím si* і т.п., які або залишаються парентезами (*Видно, не дуже солодке заміжжя буде... Jak je vidět, nebude to moc sladké manželství...*), або приєднуються сполучником *že* до синтагми (*Оглядаючись на тітку, а вони, бідні, аж тремтять, аж у лиці міняються – видно, і поворожить кортуть, і бояться,... Ohlédnu se na tetu a ta se celá třese a bledne – je vidět, že je zvědavostí bez sebe, ale přitom se bojí, ...*).

У проаналізованих перекладах Тютюникових оповідань представлений також контактуючий вираз парентетичної природи *s odpuštěním*: *Підпереже пузо широкою ремінякою та ще й портупею навхрест причепить, а само ж, пробачте, і вср...ого ружжя в руках не держало. Utahuje si rucek širokánským vojenským opaskem a přitom, s odpuštěním, nedržel v ruce ani zavr... špuntovku*. А також прислівники *tak, konečně, kupříkladu, občas, prostě, tam někde*: *До вечора, либонь, не дочеплю, не доживу... Do večera to prostě nevydržím, nepřeziji...* Залишається питанням, чи такі слова є більшою мірою прислівниками чи парентезами. На нашу думку, це питання треба розв'язувати лише у конкретних прикладах.

Отже, у проаналізованих шістнадцяти Тютюникових оповіданнях знайдено 38 різних вставних слів, частота вживання яких різна. Найчастіше, майже у третині усіх випадків, вжито одне із трьох вставних слів – *мабуть, може* чи *видно*. Українські вставні слова можна без більшого сумніву знайти у будь-якому тексті, оскільки вони обов'язково виділяються комами. У чеській мові проблема стійких (автоматизованих) парентетичних виразів полягає в тому, що вони звичайно комами не виділяються. Чи можна назвати таке слово парентезою, залежить від конкретного прикладу. Парентезою воно може вважатися переважно тоді, коли не відноситься до якогось конкретного члена речення, а до речення в цілому.

Джерела

Тютюник, Г. М.: Вибрані твори. “Видавництво художньої літератури Дніпро”, Київ 1981.

Ťuťunuk, Hryhir Mychajlovuč: Červený prach. “Odeon”, Praha 1986.

Література

Мамалига, А.І.: Синтаксистексту. <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=139> (14.01.2005)

Різун, В.В.: Аспекти теорії тексту. <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=138> (14.01.2005)

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Відп. редактор чл.-кор. АН УРСР О.С.Мельничук, Київ 1972.

Сучасна українська мова. За ред. О.Д. Пономарева. Видання друге, перероблене. "Либідь", Київ 2001.

Havránek, B. – Jedlička, A.: Česká mluvnice. "SPN", Praha 1981.

Havránek, B. – Jedlička, A.: Stručná mluvnice češtiny. "SPN", Praha 1981.

Hubáček, J. – Jandová, E. – Svobodová, J.: Čeština pro učitele. "Vademecum", B.m. 2002.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. "Academia", Praha 1978.

Šmilauer, V.: Nauka o českém jazyku. "SPN", Praha 1972.

Valla, J.: Český jazyk – větná skladba. "MC nakladatelství", Brno 1996.

<http://www.vlada.kiev.ua/pravopys/pravXXI/134.html> (14.01.2005)

<http://www.vlada.kiev.ua/pravopys/pravXXI/132.html> (11.02.2005)

<http://www.vlada.kiev.ua/pravopys/pravXXI/129.html> (11.02.2005)

Resümee

Im Artikel werden die tschechische Parenthese sowie ihr ukrainisches Gegenüber analysiert und miteinander verglichen. Es wird geklärt, inwieweit sich diese Kategorien überlappen und zu welchen grammatischen Erscheinungen sie besonders nahe stehen. Es wird auch auf verschiedene Übersetzungsmöglichkeiten aus dem Ukrainischen ins Tschechische anhand eines Beispiels aus der schönen Literatur eingegangen.

Абсолютивно-релятивний потенціал українських дієслів у проекції на структуру речення

Іваницька Наталя

Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету

За семантико-граматичними властивостями дієслівна лексика української мови поділяється на два класи: абсолютивні (автосемантичні, закритої семантики, із самодостатнім смислом) дієслова та релятивні (синсемантичні) дієслова. Клас абсолютивних дієслів формують лексичні одиниці, семантичне наповнення яких є достатнім. Своїми внутрішніми потенціями ці слова не прогнозують позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами. Співвідношення абсолютивних дієслів із реаліями позамовної дійсності забезпечується їх власним фонемним складом. Звичайно, при комунікативній потребі абсолютивні дієслова можуть поширюватися іншими словами, але таке поширення не є обов'язковим, оскільки дієслівна ознака, що її передає абсолютивна лексема, є семантично завершеною. До абсолютивних зараховуємо дієслова типу: *бігати, бідніти, бідувати, вчителювати, злословити, круглішати, кукурікати, пахнути, цвісти, хуліганити, червоніти* та под.

Натомість дієслова релятивної семантики не можуть “самостійно реалізувати закладений у них зміст [Іваницька Н.Л. 1986: 54]”. Вони прогнозують семантичне та граматичне заповнення позиції після них відповідними граматичними формами, які на рівні підрядних словосполучень „утворюють семантико-граматичні єдності слів [Іваницька Н.Л. 1986: 58]” (*турбуватися про що-небудь; надокучати кому-небудь; обслуговувати кого-небудь, що-небудь*). Дослідження системи українських дієслів щодо розмежування їх за абсолютивно-релятивними параметрами показали, що в лексичному складі української мови, як і в мовленнєвій різностильовій реалізації, релятивні дієслова переважають абсолютивні (приблизно в 4 рази) [Іваницька Н.Л. 1986; Іваницька Н.Б. 2004].

Незважаючи на посилену увагу дослідників до вивчення абсолютивно-релятивної природи повнозначних слів, багато питань цієї теорії є проблемними. Це стосується також і дієслова, хоча ця частина мови була й залишається центральною в ракурсі вивчення формально-граматичної, семантичної та функціональної природи повнозначного

слова взагалі.

Стосовно розмежування абсолютивних та релятивних дієслів проблема виявляється в тому що чіткої межі між абсолютивними та релятивними дієсловами немає, оскільки за ознакою семантичної повноти/неповноти можуть різнитися не лише певні групи слів чи окремі слова, а й “різні значення одного слова [Золотова 1973: 43]”. Крім того, чимало релятивних дієслів мають здатність уживатися абсолютивно, тобто без обов’язкових прислівних поширювачів. Так, у реченні *Яків мовчав, не перечив, не погоджувався* (Б. Лепкий) дієслово *перечити* є словом абсолютивної семантики, хоча в інших уживаннях воно обов’язково вимагає керованих іменних форм – давального відмінка (*перечити кому-небудь*) або місцевого (*перечити в чому-небудь*). Релятивні властивості має й дієслово *погоджуватися* (*погоджуватися з кимось, погоджуватися в чомусь*). Або в реченні *Розумний учить, дурний повчає* (Нар. тв.) дієслівні форми *учить, повчає* вживаються абсолютивно, моделюючи непоширені речення дієслівної будови, хоча синтагматика цих дієслів виявляє їх первинні релятивні властивості (*учити кого?, учити чому?, повчати кого?*).

Причини, механізми та ступінь переходу релятивних дієслів до складу абсолютивних учені тлумачать по-різному. Здебільшого це питання пов’язують із лексико-граматичною категорією перехідності/неперехідності, ширше – дієслівного керування (І.І. Мещанінов, А.В. Бондарко). Абсолютивне вживання дієслів релятивної семантики розглядають також у плані виявлення сполучальних потенцій дієслова (В.В. Виноградов, Ю.Д. Апресян, Д.М. Шмельов, Г.О. Золотова). Слід зауважити, що факт незаміщеності позиції при дієслові учені розуміють як суто формальну ознаку, що маніфестує явище компресії, тобто “стиснення тексту до певного мінімуму, рівнозначного за своєю інформаційною цінністю розгорнутому варіанту тексту, але такого, який відрізняється від останнього кількісним складом компонентів” [Распопов 1976: 93].

На перехід релятивних дієслів у абсолютивні впливає передусім семантика самого дієслова. Про це зауважував у свій час І.І. Мещанінов. Так, на думку вченого, дієслова *читати* та *брати*, хоч і є носіями перехідності, проте вони виявляють неоднакову здатність до безоб’єктного вживання. Перше з них є завершеним у своєму семантичному вираженні, в той час як друге не має завершеного змісту без доповнення його іншими лексемами [Мещанінов 1978: 109].

Лексико-семантична кореляція релятивних дієслів із об’єктом дії є тим чинником, що регулює процес абсолютивації дієслівних лексем. Абсолютивне вживання дієслів передбачає невербалізоване представлення об’єкта у придієслівній позиції, що веде до певного

перерозподілу сем у значенні дієслова. В мовознавчій літературі таке явище розглядається як включення об'єкта до семантики дієслова. Його називають ще „семантичним стягненням” (Д. Шмельов), „консоціацією” (Г.Шпербер) “згущенням” (Ян Розвадовський), „нереалізованою правобічною валентністю” (А.П. Сковородніков), „імпліцитною перехідністю” (В.В. Мозгунов). Включення об'єкта до семантичного складу дієслова здійснюється за рахунок семантики залежного компонента, який у дієслові не має окремого морфемного вираження. Включений у значення релятивного дієслова об'єкт може мати різний характер. Так, релятивне дієслово *орати* реалізує значення здебільшого у сполученні з іменником *земля* (*орати землю*). Такий об'єкт є єдино можливим, семантично зумовленим поширювачем дієслова. Кількісне наповнення об'єктів, на які спрямований вектор дії первинно релятивного дієслова, може, звичайно, варіюватися, включаючи більше, ніж одну назву: *жати* – *жито, пшеницю, овес, ячмінь*; *косити* – *траву, бур'ян, ячмінь*; *полоти* – *моркву, цибулю, картоплю*; *малювати* – *картину, ескіз, портрет, пейзаж*; *шити* – *сукню, костюм, шапку* і т.д. Здебільшого такі предмети мають у значеннях спільний семантичний компонент, що уможливує об'єднання їх однією чітко визначеною родовою назвою: *полоти* – *все посаджене і посіяне, що заросло бур'янами*; *жати* – *зернові*, *читати* – *все те, що написано або надруковане*. При абсолютивному вживанні цих лексем дія відповідно спрямована не на один предмет, а на множинність однорідних предметів. Натомість кількість предметів, на які переходить дія, виражена, наприклад, дієсловом *любити*, є набагато більшою, причому лексичний діапазон цього об'єкта зорієнтований на поняття різного характеру, об'єднання яких родовою назвою видається неможливим: *любити людину, любити прогулянки, любити читання, любити працю, любити спорт, любити країну, любити чоловіка* і т.д.

Отже, включений об'єкт буває двох видів: спеціалізований та узагальнений. Спеціалізований об'єкт визначається як конкретний предмет (чи клас однорідних предметів), який є єдино можливим об'єктним придієслівним поширювачем. Узагальнений об'єкт мислиться як такий, що об'єднує широке коло різних предметів, виключаючи їхню конкретизацію.

Відзначимо, що дієслова із включеним спеціалізованим об'єктом мають вузьку сполучуваність. Саме такі дієслова є найбільш податливими до процесу абсолютизації, в результаті якого відбувається взаємодія однотипних сем дієслова-предиката та іменника в позиції обов'язкового придієслівного компонента з об'єктним значенням. Семантико-граматична закріпленість обмеженої кількості лексем при таких релятивних дієсловах спричиняє до природньої втрати

поширювачів і створює умови для переходу їх до абсолютивних лексем. Так, у реченні *Сіяла, полола, шарувала, підгортала, проріджувала, жала, косила, молотила, віяла* – чи було в колгоспі якесь діло, якого б не знали ці руки? (Є. Гуцало) іменником “діло” узагальнено виражається змістовна сутність дієслівних лексем у вигляді головної семи – “діяльність”, безвідносно до її конкретних реалізацій.

Абсолютивне вживання релятивних дієслів може базуватися на семантичних можливостях як самих дієслів, так і їх обов’язкових поширювачів із об’єктним значенням. Податливими до переходу в розряд абсолютивних виявилися релятивні дієслова, які виражають дію, що реалізується в дієслівних словосполученнях із іменниками (займенниками), що є назвами істот (переважно людей), які зазнають емоційного впливу на їх розумовий, психічний чи моральний стан: *Невдача пригнічує; Перемога возвеличує; Творчість одухотворяє*. Пригніченими, одухотвореними, возвеличеними в результаті впливу відповідних ситуацій можуть бути особи. Пор.: *Невдача пригнічує людину* і *Невдача пригнічує*; *Перемога возвеличує людину* і *Перемога возвеличує*. Абсолютивними виступають релятивні дієслова і в таких реченнях: *А Андрій і насмішить, і налякає, і розсердить* (В. Винниченко), *Ліліан завжди приголубить, заспокоїть* (А. Хижняк); *Батько той, хто виховує* (В. Канівець), *Життя навчить, а досвід покарає* (Г. Чубач), *Жінка, прислана для любові, повинна любити* (П. Загребельний).

Важливо підкреслити, що включення змісту невербалізованого компонента до семантичної структури перехідних релятивних дієслів веде до набуття останніми специфічних значень. Здебільшого такі абсолютивні дієслова виражають здатність до виконання відповідної дії або професійне заняття: *Раби будували замки й храми, сіяли й жали раби* (В. Симоненко); *Олька все вміє: і прати, і замітати, і варити* (А. М’ястківський).

Процес абсолютивації зумовлюється також морфологічною формою первинно релятивного дієслова та його синтаксичною позицією в реченні. Так, переходу релятивних дієслів у абсолютивні сприяє структура двоскладного речення, в якому роль обох головних членів виконують дієслова-інфінітиви: *Випросити – не вкрати* (Нар. тв.). Вживання саме інфінітивних форм релятивних дієслів із властивою їм здатністю передавати дію абстраговано, поза часом та способом, обмежує синсемантичні характеристики дієслів, і веде до вираження ними узагальноної дії. У таких реченнях позиція дієслова, обмежуючи його релятивну здатність поширюватися залежними елементами призводить до своєї економії мовних ресурсів при вираженні відповідних денотатів. Основне семантичне навантаження

концентрується на дієслові, що уможливило редуцію обов'язкових поширювачів.

Функціонування релятивних дієслів у односкладних реченневих конструкціях також сприяє переходу релятивних дієслів у абсолютивні. При дієсловах, наприклад, *прислухатися*, *придивлятися* звичайно вживається прийменниково-іменникова конструкція “до + іменник у родовому відмінку”: *прислухатися до думки*, *придивлятися до людей*. Водночас у позиції головного члена означено-особового речення цілком природнім є вживання цих дієслів як абсолютивних: ***Читай, придивляйся, прислухайся*** – так швидше збагнеш істину (З газет). Концентрація дієслівної семантики на самій дії та пов'язана з цим нівеляція семи поширювачів чи конкретизаторів простежується й у таких односкладних реченнях: *Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю* (Л. Костенко); *Шие та поре, та все ниткам горе* (Нар. тв.); *Воювати важко, можуть убити* (В. Підмогильний).

На абсолютивацію релятивного дієслова може впливати також його синтаксичне оточення. За умови входження первинно релятивного дієслова до ряду однорідних присудків, більшість із яких виражена дієсловами абсолютивної семантики, відбувається втрата релятивних характеристик першого, що синтаксично проявляється у редуції обов'язкових поширювачів при ньому. Більш виразно зазначена закономірність простежується у випадках, коли абсолютивне дієслово виступає першим у ряді однорідних присудків. Така позиція сприяє нівеляції поширювачів при наявних у реченні релятивних дієсловах і веде до набуття останніми узагальненої семантики: *Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкулювали, діймали, гризли* (Ю. Яновський).

Необхідно підкреслити, що формальна наявність/відсутність придієслівних іменникових компонентів не завжди маніфестує перехід релятивних дієслів у розряд абсолютивних. Відсутність залежного об'єкта при релятивному дієслові може бути ознакою еліпсису. На відміну від абсолютивації, при еліпсисі не відбуваються семантичні зрушення в дієслові, а невербалізований об'єктний поширювач легко встановлюється за допомогою контексту або ситуації. Наприклад, у реченні *Чіпка більше говорив, вона слухала* (Панас Мирний) дієслово *слухала* зберігає свої синсемантичні характеристики. Незважаючи на те, що позиція обов'язкового придієслівного поширювача залишається незаповненою (*слухати щось*, *слухати когось*), об'єкт, охоплений дією, легко встановлюється із попереднього речення: *Слухала кого? – Чіпку; Слухала що? – Те що говорив Чіпка*. Або: *Жанна знайшла недопиту пляшку води й кілька разів жадібно ковтнула* (А. М'ястківський) – дієслово *ковтати* не втрачає своїх релятивних ознак, оскільки

обов'язковий поширювач легко виявити в контексті (*ковтнула води*).

Отже, перехід релятивних дієслів до складу абсолютивних є поширеним явищем у системі української мови, яке зумовлюється декількома причинами. На абсолютивацію впливає передусім семантична структура як самих релятивних дієслів, так і обов'язкових придієслівних поширювачів, здебільшого із об'єктним значенням. Втрата релятивних характеристик зумовлюється також синтаксичною позицією первинно релятивного дієслова, яку воно займає в конкретних реченневих конструкціях. Нівеляція обов'язкових поширювачів у процесі абсолютивації спричиняється до семантичних зрушень у складі дієслова, що не властиво дієсловам, які вживаються у формально співвідносних із абсолютивацією еліптичних структурах. У результаті семантичних змін абсолютивовані дієслова здебільшого набувають узагальненого, абстрагованого значення або ж передають специфічне значення – здатності до виконання дії, професійної діяльності.

Література

Андерш, Й.Ф.: Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Наукова думка, Київ 1987.

Андерш, Й.Ф.: Проблема синтаксичної семантики в сучасному і зарубіжному мовознавстві. In: Мовознавство 1/1983, с. 11-18.

Вихованець, І.Р.: Граматика української мови. Синтаксис. Либідь, Київ 1993.

Загнітко, А.П.: Теоретична граматики української мови: Синтаксис. ДонДу, Донецьк 2001.

Золотова, Г.А.: Очерк функционального синтаксиса русского языка. Наука, Москва 1973.

Іваницька, Н.Б.: Функціонально-семантична класифікація абсолютивних дієслів в українській та англійській мовах. Видавничий центр КНТЕУ, Київ 2004

Іваницька, Н.Л.: Двоскладне речення в українській мові. Вища школа, Київ 1986.

Мещанинов, И.И.: Члены предложения и части речи. Наука, Ленинград 1978.

Прокопович, Н.Н.: Глагол в предложении. Наука, Москва 1982.

Распопов, И.П.: О некоторых типичных изменениях в синтаксическом строе предложения. In: Русский язык в школе 3/1976, с. 93-95.

Русанівський, В.М.: Структура українського дієслова. Наукова думка, Київ 1971.

Resume

The article focuses on the problem of distinction between absolute and relative verbs in the modern Ukrainian language and the influence of this verb characteristic on the sentence structure.

“Невідмінюваність” іменників іншомовного походження на тлі відмінкової системи української мови

Фурса Валентина

Інститут української мови НАН України

Для сучасних слов'янських мов, зокрема й для української, характерне стрімке збільшення кількості невідмінюваних іменників іншомовного походження, зростання темпів засвоєння їх мовою-реципієнтом.

У науковій літературі відомі різні найменування цієї групи слів, проте найуживанішими є “незмінювані іменники” та “невідмінювані іменники”. В енциклопедії “Українська мова”, зокрема, зазначено, що традиційно до незмінюваних слів зараховують і невідмінювані іменники, які “передають відповідні граматичні значення синтаксично, тобто за допомогою синтаксичних зв'язків з іншими словами”[2004: 406]. Деякі лінгвісти вказують тільки на відносну невідмінюваність цього класу одиниць, іменуючи їх так званими невідмінюваними іменниками [Вихованець 2004: 110]. Інші погоджуються з терміном “невідмінювані іменники” тільки тому, що досі не запропоновано вдалішого терміна для “матеріальної невираженості формальної незмінюваності цих слів” [Загнітко 1996: 177].

Загальновідомо, що невідмінюваність спочатку кваліфікували як наслідок “неповного граматичного засвоєння запозичених іменників, їх непідпорядкованості системі синтетичної субстантивної словозміни” [Дубова 2002: 131]. Згодом, коли в українській мові утворилися власні похідні іменники, що не набули або втратили словозміну, невідмінюваність почали розглядати як граматичну норму, а не як відхилення від неї, зумовлене іншомовною природою слів [Лопатин 1989: 36-37].

Основною причиною невідмінювання іменників, як іншомовних, так і споконвічних, на думку О.А.Дубової, є “неможливість ідентифікації певних словоформ за наявними в мові формоделами називного відмінка (або певні труднощі, що виявляються при цьому)” [2002: 132].

Функціонування невідмінюваних іменників іншомовного походження зумовлене дією екстра- та інтралінгвальних чинників, що перебувають у складних взаємовідносинах. Оскільки українська мова запозичує одиниці на позначення реалій нового часу, то більшість невідмінюваних іменників належить до термінологічної лексики, що

становить периферію лексичного складу мови, а тому такі субстантиви широко не вживаються. Проте входження невідмінюваного слова до активного вжитку, популярність у носіїв мови уможлиблює введення його до системи словозміни. Пор., наприклад, зауваження І.І.Огієнка в “Українському стилістичному словнику”: “субстантив *кіно* звичайно не відмінюється, але це слово поширилося вже так, що стало своїм, а тому часто вже й відмінюється: *кіна, перед кіном*” [1978: 185] або “*авто* в літературній українській мові с.р. і часто не відмінюється. Але через поширення цього слова за останній час стали його й відмінювати: *авта, автом*” [1978: 13].

Формальні обмеження на відмінювання зумовлені також морфонологічними факторами, тобто морфонологічна структура невідмінюваних іменників не збігається зі структурою відмінюваних, зокрема кінцеві -е, -і, -у: *кашне, какаду, табу, дербі, піке, гуру, караоке, папараці, резюме, реноме, марабу, івасі, леді* тощо; збіг голосних -уа, -оа, -ао, -іо: *амплуа, боа, метилблау, сольфеджіо, адажіо, чіхуахуа* тощо; субстантиви жіночого роду з кінцевим приголосним, пор.: *мадам, міс, місіс, фрекен* та ін.

В історії української мови невідмінювані іменники адаптувалися до системи словозміни за двома напрямками: 1) змінюваних форм набували передусім субстантиви, що не мали формальних обмежень на введення до системи відмінювання, напр.: *бюро – відро, авто – решето, кіно – толокно* та ін., але тільки деякі з таких слів повністю засвоїлися і формально уподібнилися до інших іменникових слів: вони послідовно відмінюються, граматичне значення роду, числа і відмінка визначається за кінцевим формантом [Загнітко 1996: 189], напр.: *ситро, пальто*;

2) невідмінювані субстантиви української мови до поч. ХХ ст. могли мати адаптовану до української словозміни формальну структуру: *есе – есей, реле – релей, алое – алой, портмоне – портмонет*, що дехто з мовознавців пояснював впливом польської мови, пор.: “*шимпанзе, с.р.* не відмінюється. В Галичині *шимпанс* (ч.р.) з пол. *szympanś*” або “*кліше, с.р.* , не відмінюється; з франц. *cliché*; в Галичині *кліша, ж.р.* з пол. *klisza*” [Огієнко 1978: 186].

За “Українським правописом” 1928р. у літературній мові довоєнної Галичини і сучасної західної діаспори деякі невідмінювані іменники набувають форм відмінюваних. Це засвідчено і в “Українському правописі” Пантелеймона Ковалева, в якому зазначено: “1) Іншомовні іменники середнього роду на -о здебільшого відмінюються, а саме такі: *авто, бюро, депо, кіно, пальто, піяніно* та ін.; 2) Не відмінюються такі іменники: *брутто, порто, тріо, шосе, жюрі, какаду, попури* та ін.” [1977: 48].

Б.М.Ажнюк, аналізуючи іншомовні запозичення в засобах масової інформації української діаспори, пояснює всі орфографічні проблеми цих слів дією двох тенденцій, а саме: “натуралізацією іншомовних елементів, тобто їхньою своєрідною українізацією” та збереженням “автентичності” іншомовного прототипу, що в уяві прихильників цієї тенденції сприяє європеїзації української мови і є виявом цивілізованого поводження з іншомовним матеріалом” [1997: 56].

На сучасному етапі розвитку української літературної мови, особливо в публіцистичному та розмовному стилях, спостерігаємо тенденцію, суть якої полягає в прагненні окремих авторів ввести такі лексеми до активного словника української мови і підпорядкувати повністю законам відмінювання всіх іменників, напр.: *Знаєте, я так і не вийшла з **авта*** (ПіК, №4, 2002, с. 43); *На запитання, чи не зашкодить об'єднанню таке ставлення до **медій**, співрозмовниця заявила, мовляв, ми нічого не боїмося* (ПіК, №2, 2002, с. 6); *Прем'єр-міністр опікується цим **кіном** настільки, що кілька хвилин виконував роль оператора на знімальному майданчику* (Вечірній Київ, 03.04.2001, с. 12); *Хоч країна вдає, що все гаразд, проте білі не ризикують заїжджати до чорних кварталів, де б'ють їхні **авта** й викрадають людей* (ПіК, №33, 2002, с. 31); *Вони навряд чи згадають, коли останній раз їздили **на метрі**, де розміщена Третьяковська галерея* (ПіК, №8, 2003, с. 43); *Чесно кажучи, сумніваємося, що кияни проводять дозвілля у писанні віршів чи **есеїв*** (Україна молода, 04.09.2003, с. 8); *...фільм Раджи Капура став вихідною точкою великого кохання до індійського **кіна*** (ПіК, №14, 2002, с. 47).

Відомо, що в проєкті найновішої редакції українського правопису запропоновано впровадити нову норму, згідно з якою морфемна структура всіх іменників – загальних назв іншомовного походження середнього роду з кінцевим -о після приголосного підлягає членуванню на основу і флексію [1999: 163]. Ми також вважаємо, що відмінювання таких іменників має бути узаконено. Наша думка у цьому питанні спирається на влучне міркування І.Р.Вихованця, який у своїй статті “Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні” зазначав: “Штучне затримування й незакріплення того, що відшліфоване в народній мові, а отже, прогресивних динамічних процесів, видається консервативним” [2003: 37].

Слід зауважити, що невідмінювані іменники української мови можуть виконувати всі первинні семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції відмінків, притаманні іншим іменниковим лексемам: називний – суб'єкт (граматичний підмет); родовий – поєднання суб'єктної та об'єктної семантики (приіменниковий другорядний член речення); давальний – адресат (придієслівний другорядний член речення); знахідний – об'єкт (придієслівний

сильнокерований другорядний член речення); орудний – інструментальна функція (придієслівний другорядний член речення); місцевий – локатив (детермінантне значення); кличний – функція адресата – потенційного суб'єкта дії або суб'єкта стану, пор.: *Справу закрили, бо постраждалий має бідкатися сам на себе – не плентайся зі своєю “Таврією” там, де круті мачо мчать стрімголов на джипах* (Україна молода, 23.09.2003, с. 5); *Двометровий кенгуру увірвався в будинок мешканця міста Манто* (Голос України, 09.08.2003, с. 3); *Це не нова екстравагантна вигадка модного французького кутюр'є* (Вечірній Київ, 17.02.2004, с. 5); *...у результаті зіткнення водіїв авто і пасажир потрапили до лікарні* (Україна молода, 06.09.2003, с. 2); *Ваші слова подяки я насамперед адресую і моїм мавпам, і шотландським поні* (Вечірній Київ, 31.12.2003, с. 13); *Гран-прі вибороли юні аматори студії “Я+ти” з міста Сміла* (Голос України, 08.06.2001, с. 12); *Для нормального функціонування метрополітену планується спорудити електродепо* (Вечірній Київ, 06.11.2001, с. 3); *...українці в Бразилії гарбуза свиням кришать мачете* (ПіК, №4, 2002, с. 47); *Усі пам'ятають роботу журналіста на радіо “Континент”* (Вечірній Київ, 18.09.2003, с. 2); *У фойє можна було придбати чотири томне видання творів Жванецького* (Вечірній Київ, 10.04.2001, с. 5); *Пані Оксано, що є основою вашого життя?* (Голос України, 06.03.2004, с. 5). Семантика відповідних відмінків у цих іменниках виражена за допомогою синтагматичних засобів.

Отже, термін “невідмінювані іменники” є умовним, бо він позначає одиниці, яким властива тільки формальна незмінність. Вони мають омонімічні грами в усіх можливих формах і утворюють так званий нульовий тип відмінювання. Неповне підпорядкування невідмінюваних субстантивів законам відмінювання іменникових лексем зумовлено морфологічними та нормативними чинниками, мовною традицією формальної адаптації іншомовних слів та тенденцією до збереження первинного фонематичного оформлення слова.

Література

Ажнюк, Б.М.: Іншомовні слова в орфографічній практиці української діаспори. In: Український правопис: так і ні. Обговорення нової редакції “Українського правопису”. Довіра, Київ, 1997, с.47-67.

Вихованець, І.Р.: Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні. In: Українська мова 3-4/ 2003, с. 33-37.

Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г.: Теоретична морфологія української мови. Унів. вид-во «Пульсари», Київ, 2004.

Дубова, О.А.: Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов. Видавничий центр КНЛУ, Київ, 2002.

Загнітко, А.П.: Теоретична граматика української мови. Морфологія. ДонДУ, Донецьк, 1996.

Ковалів, П.П.: Український правопис. Нью-Йорк, 1977.

Лопатин, В.В.: Словоизменительные типы и их лексическое наполнение (продуктивность в морфологии). In: Слово и грамматические законы языка: Имя. Наука, Москва, 1989, с. 3-58.

Мучник, И.П.: Неизменяемые существительные, их место в системе склонения и тенденции развития в современном русском литературном языке. In: Развитие грамматики и лексики современного русского языка. Наука, Москва, 1964, с. 148-180.

Огієнко, І.І.: Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української мови. Вінніпег, Канада, 1978.

Українська мова. Енциклопедія. Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004.

Український правопис (проект найновішої редакції). Наукова думка, Київ, 1999.

Summary

The article presents a complex research of mastering of indeclinable foreign nouns on the grammatical level of the modern Ukrainian literary language. The term “indeclinable nouns” is conditional because these words have homogeneous case forms and formally inflexible.

Про гендерні особливості деяких частин МОВИ

Труб Володимир

Інститут української мови НАНУ

У цій роботі буде розглянуто певні гендерні особливості функціонування окремих частин мови – займенників, іменників, дієслів та деяких оцінних прикметників.

1. Насамперед доцільно звернути увагу на певну гендерну асиметрію у функціонуванні займенникових комплексів, утворюваних сполученням вказівного займенника з питальним – порівн., наприклад, відповідні утворення з відомих рядків Івана Франка в (1-3), а також приклади (4-5):

- (1) Слава **тим, хто** прагне волі,
- (2) **Хто** весь вік живе в борні...
- (3) Слава **тому, хто** шляхами Вже протертими не йде...
- (4) **Той, хто** хоче, той досягне
- (5) **Той, хто** шукає, той знайде

Зауважмо, що в прикладі (2) вжито скорочене позначення через питальний займенник *хто* такого самого займенникового комплексу (з якого вилучено перший вказівний займенник).

У подібних утвореннях питальний займенник виконує не самостійну (власне – питальну), а зв'язкову функцію, вводячи ознаку, притаманну особі чи істоті, яка позначена вказівним займенником.

Нас насамперед цікавитиме специфіка взаємодії граматичних значень у сполученнях вказівного займенника з питальним. Як відомо, до числа категорій, неодмінно притаманних вказівним займенникам, входить і вказівка на відповідний граматичний рід – порівн.: *той* (чол. рід), *та* (жін. рід), *те* (сер. рід). На відміну від вказівних займенників, питальні займенники *хто*, *що*, які протиставляються за ознакою живої / неживої істоти, взагалі не протиставляються ані за категорією роду, ані за категорією числа. Цим вони відрізняються від інших питальних займенників, зокрема від займенникових прикметників на зразок *який*, *котрий*, *чий*, які протиставляються і за родом, і за числом.

Ми хочемо звернути особливу увагу на те, що в наведених прикладах (2-5) займенниковий комплекс, утворюваний вказівним займенником чоловічого роду однини, насправді вказує на будь-яку особу **незалежно від її статі**. Те саме стосується і приклада (1), де вказівний займенник вжито у множині.

В першу чергу слід відмежувати типи займенникових комплексів, які є предметом нашого зацікавлення, від інших споріднених, але функціонально трохи інших утворень. Як відомо, схожу функцію виконують займенники *який, яка, яке*. Але, на відміну від розглядуваного займенникового комплексу, вони нормативно вимагають препозитивного вживання іменника, що позначає об'єкт чи особу, ознаки якого вводяться з допомогою даних займенників. Одночасно вони повинні узгоджуватися з іменником у роді і числі. Порівн. *(той) студент, який...*; *(та) студентка, яка...*; *(те) явище, яке...* Але аж ніяк не *?(той), який; ?(та, яка...); ?(те, яке)*.

Використання у подібних сполученнях займенника *що* (у функції відносного – порівн. Вихованець 2004: 188) вказує на вже відомий об'єкт чи особу, яка ідентифікована раніше саме через ознаку (P), що її вводить займенник *що*. За таких умов іменник, який вказує на відповідний об'єкт чи особу, може не вживатися: *той, що греблі рве (що в скелі сидить); та, що зайшла першою...* При цьому займенник *що* “без будь-яких застережень” імпліцитно приймає і переносить через себе ті самі граматичні характеристики (рід, число), які приманні препозитивному вказівному займеннику. Такі комплекси звичайно утворюють самостійні позначення відповідної референтної особи, містячи до того ж й однозначну вказівку на її стать.

Нас же цікавитимуть комплекси на зразок *той, хто P; ті, хто P*, які, вказуючи на референтну чи нереферентну особу, не є самостійними, автономними позначеннями, а утворюють частину речення, не здатну до самостійного існування. На рівні більш глибокої структури вони найчастіше підвідносяться з підрядним реченням умови: (1) $\approx$ ‘Слава будь-кому, якщо він (вона) прагне волі’; (5) $\approx$ ‘Якщо хтось (будь-хто) щось шукає, то він (вона) знайде’.

Розглянемо докладніше особливості і відмінності, притаманні питальним займенникам *хто, що* у їх первинній (власне питальній) та у “зв’язковій” функціях.

Хоча займенник *хто* не має відповідників, які протиставлені йому за категоріями роду та числа, проте за ним закріплені імпліцитні значення чоловічого роду та однини. Ця його властивість яскраво виявляється у простих питальних реченнях, де він виступає в ролі підмета, а присудок виражено дієсловом минулого часу однини або множини. Адже у сполученнях підмета і присудка є обов’язковим “підпорядкування присудка підметові у формах числа, роду та особи” [Вихованець 2004;]. Порівн. (6) *Хто прийшов?*, але (6а) **Хто прийшла?*; (6б) **Хто прийшло?* (6в) **Хто прийшли?* Аномальність (6а – 6в) пов’язана з тим, що граматичні значення жіночого, середнього роду та

множини суперечать значенням чоловічого роду та однини, органічно притаманним питальному займеннику *хто*.

Займенник *що* у його власне питальній функції має імпліцитне значення середнього роду та однини – порівн. відповідно (7) *Що сталося?*, але (7а) **Що стався?*; (7б) **Що сталася?*; (7в) **Що сталися?* Саме тому *що* утворює єдиний комплекс (функціонально паралельний до комплексу *той, хто*) з препозитивним вказівним займенником середнього роду *те*: *Те, що сталося...*, але аж ніяк не **Те, що стався;* **Те, що сталася;* **Те, що сталися.*

Таким чином, займенники *хто, що* у своєму первинному значенні сполучаються в якості підмета з таким дієслівним присудком, форми роду і числа якого принаймні не суперечать значенням відповідних категорій, притаманних цим займенникам.

Інша річ, що на відміну від *хто*, займенник *що* має ще одне – відносне значення, в якому він “сполучає анафоричну функцію з ... функцією сполучного слова в підрядному реченні” [Вихованець 2004:188] і, як ми бачили, передає “через себе” граматичне значення будь-якого роду і числа: *той, що в скелі сидить; та, що в скелі сидить; те, що в скелі сидить; ті, що в скелі сидять...*

Розглянемо тепер особливості синтаксичної поведінки займенника *хто* у займенникових комплексах з препозитивним вказівним займенником. Покажемо те, що виконуючи у прикладах на зразок (1-5) зв’язкову функцію, *хто* зберігає властивості, притаманні йому у його первинній (питальній) функції: (1) *Слава тим, хто прагне волі...Хоча в (1) йдеться, зокрема, про те, що ознака ‘прагне волі’ притаманна не комусь одному, а багатьом, займенник хто вимагає вживання у підрядному реченні дієслівного присудка тільки в однині, а не в множині – порівн. (1а) ?Слава тим, хто прагнуть волі...Таким чином, так само як у своїй первинній функції, хто вимагає узгодження за категорією числа з ним самим, безвідносно до форми множини попереднього вказівного займенника тим.*

Слід відзначити, що займенник *що* в аналогічній ситуації поводить себе абсолютно протилежно – порівн. неможливість вживання в (1б) дієслівного присудка підрядного речення у формі однини: (1б) **Слава тим, що прагне волі...* В цьому випадку відповідне дієслово має бути вжитим тільки у множині: (1в) *Слава тим, що прагнуть волі...* В останньому прикладі *прагнуть* узгоджується за формою числа безпосередньо з препозитивним вказівним займенником *тим*. Це стає можливим саме тому, що в (1в) займенник *що* вжито у його відносному значенні і, подібно до прикметникових займенників типу *який*, він безперешкодно (хоча й імпліцитно) “перебирає” на себе граматичну характеристику (тут – множинність) вказівного займенника *тим*.

Тепер звернімо увагу на особливості узгодження в (1) вказівного і питального займенників. Показово, що (1) є цілком прийнятним, хоча, на відміну від (2-5), в ньому відсутнє повне узгодження за категорією числа (множина вказівного займенника *тим* і однина питального *хто*). Очевидно, що в розглядуваних займенникових комплексах є припустимим неповне узгодження координативного типу [Вихованець 2004: 698] за категорією числа. Адже насправді і в прикладах (2-5) за формальною одниною (*тому, той*) приховується вказівка на будь-яку нереферентну особу, якій притаманна ознака, що її вводить питальний займенник.

В той же час *хто* вимагає тільки повного узгодження з вказівним займенником *той* за категорією роду (тобто – за ознакою чоловічого роду). Оскільки вид граматичного роду вказівного займенника є очевидним тільки у формі однини, то його форма множини не містить у собі ніяких явних родових ознак, які б суперечили імпліцитній родовій ознаці *хто* і могли б завадити об'єднанню з ним множинної форми вказівного займенника. Саме ця обставина обумовлює цілковиту прийнятність (1), а також, наприклад, *Про тих, кого пам'ятаю і люблю*, де обидва займенники вжито у непрямих відмінках. (В цьому контексті буде доречно нагадати, що, наприклад, у польській мові існують спеціальні лексичні засоби – особові займенники, які у формі множини певним чином диференціюють стать осіб, з яких складається те чи інше угруповання. Так, займенник *oni* вказує на множину, яка складається або тільки з чоловіків, або з чоловіків і жінок. Натомість займенник *one* вказує на множину, що її утворюють жінки та (або) звірята чи елементи неживої природи).

Отже, стає зрозумілим, чому є неможливим поєднання питального займенника *хто* з вказівним займенником жіночого роду на зразок **та, хто* (**та, хто хоче, та досягне*; треба: *та, яка (що) хоче, та досягне*). Адже жіночий рід вказівного займенника суперечить імпліцитній ознаці чоловічого роду, яка міститься в займеннику *хто*. І взагалі питальні займенники *хто* і *що* у своїй первинній функції окрім протиставлення “жива істота” – “нежива істота” протиставляються за імпліцитною ознакою чоловічого / середнього роду. В українській, російській та багатьох інших мовах не існує ще одного (третього) “іменникового” питального займенника, якому була б притаманна ознака жіночого роду.

А на семантичному рівні комплекси на зразок *той, хто* вказують на референтну чи нереферентну особу незалежно від її статі.

2. Як відомо, в багатьох мовах існує значна кількість лексичних одиниць на позначення осіб, що виконують ту чи іншу функцію – співвіднесених іменників, які різняться між собою лише вказівкою на

стать людини, яка виконує відповідну функцію. Дуже часто такі іменники мають однотипну морфологічну будову і формально різняться лише регулярними формантними засобами, які відповідно маркують чоловічу чи жіночу стать даної особи: *робітник – робітниця, студент – студентка, вчитель – вчителька, автор – авторка* і т. ін. Інколи подібні гендерно марковані співвідношення однакових функцій можуть кодуватися іменниками з суттєво відчутнішою різницею морфологічної будови: *друг – подруга, брат – сестра...*

Ми зосередимось на гендерних особливостях форм множини, утворюваних від таких співвіднесених іменників (*робітники – робітниці, студенти – студентки, вчителі – вчительки, громадяни – громадянки, брати – сестри, друзі – подруги...*). Проаналізуємо особливості вживання таких множинних форм у функції звертання.

Іменник *брати* у вокативному (кличному) відмінку має синонім *браття*, який набуває метафоричного значення звертання до людей, що до них мовець приязно ставиться і вважає до себе близькими. Саме в такому значенні цей іменник тричі вживається в тексті національного гімну України, створеному Павлом Чубинським:

...*Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля*
...*Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці*
...*І згадаєм, що ми, браття, козацького роду*

Показовим є те, що в кожному з наведених рядків вживання цього іменника вказує на звертання мовця до будь-якого громадянина України незалежно від його статі. Натомість вживання в аналогічній апелятивній функції іменника *сестри* маркує звертання тільки до будь-якої громадянки України. Порівн. також аналогічне звертання з уривка з оди Ф.Шіллера «До Радості», яким відкривається хорова частина фіналу 9-ї симфонії Л.Бетховена: «*О браття, доволі печалі!*». Воно так само адресовано як чоловікам, так і жінкам, чого не можна стверджувати стосовно звертання «*О, сестри!*».

Аналогічний ефект спостерігаємо і у використанні в апелятивній функції іменника *друзі (Друзі!)*, що його так полюбляє вживати наш президент Віктор Ющенко. Це звертання так само адресовано будь-якому слухачеві незалежно від його статі. В той же час використання у такій функції співвіднесеної множинної форми *подруги (Любі подруги!)* звичайно апелює лише до жінок, що є подругами мовця. Ту саму гендерну різницю спостерігаємо і при вживанні інших співвіднесених множинних форм:

Шановні громадяни! / Шановні громадянки!
Дорогі вчителі! / Любі наші вчительки! іт.ін.

Таким чином, на відміну від жіночого роду чоловічий рід є немаркованим. При звертанні до множини осіб він не обов'язково вказує

на адресацію саме до чоловіків. Натомість жіночий рід однозначно вказує на звертання лише до жіночої аудиторії.

Цікаво, що на відміну від інших співвіднесених множинних форм, іменник *друзі* зберігає таку ж “гендерно об’єднавчу” властивість не лише у функції звертання, а й при його звичайному (дескриптивно-описовому) вживанні. Порівн.: *Серед друзів Шевченка були Козачковський, художник Сошенко, княжна Варвара Репніна, Яків де Бальмен, актор Щепкін, Ганна Закревська...* Звичайно, вжити в цьому реченні іменник *подруг* було б абсолютно неприпустимо.

3. Гендерна специфіка багатьох дієслів виявляє себе при вживанні дієслівних форм однини у минулому часі, коли рід дієслова має узгоджуватися з граматичним родом іменника чи займенника, який співвідноситься з першим актантом відповідного дієслівного предиката. Якщо даний актант є позначенням живої істоти (зокрема – людини), то граматичний рід дієслова часто опосередковано вказує на стать цієї особи – порівн.: *Юнак підбіг до дерева; Марія переїхала до Києва.* Ця закономірність, звичайно, не є універсальною. Вона, зокрема, порушується тоді, коли в значенні іменникової форми, яка позначає особу, ніяк не розрізняється її стать: *Дитина закричала; Немовля заснуло; До міста прибула невідома особа.* Оскільки стать особи не віддзеркалена у значенні іменника-підмета, вона не виявляє себе і в роді дієслова-присудка, узгодженого з підметом за граматичним родом. Аналогічне явище має місце і в випадках, коли для позначення особи, стать якої висвітлено у значенні іменника, використовується іменник середнього роду. Хоча стать цієї особи є відомою, вона ніяк «не підтверджується» середнім родом дієслова-присудка: *Хлоп’я засміялося; По долині дівча йшло...*

Розглянемо тепер явище «гендерної асиметрії», пов’язане з вживанням форм однини дієслова в минулому часі. Наведемо журнальний уривок - розповідь про випадок, який стався з відомою кінозіркою Умою Турман:

*Ума Турман вирішила умисно потрапити до списку найбільш вульгарно одягнених знаменитостей, висловивши відтак протест проти уявного (несправжнього) прагнення до досконалості. «Ми вже збожеволіли від стилістів – скаржиться кінозірка. Тепер вибір одягу перетворився майже у вибір стратегії оборони... Набридло! Іноді треба сказати, що **ти був одягнений гірше за всіх і був радий цьому**».*

В даному випадку чоловічий рід присудків *був одягнений, був радий* у сполученні з особовим займенником 2-ї особи однини (*ти*) співвідноситься з будь-якою особою незалежно від її статі. Унікальність даного прикладу зумовлена тим, що приводом до цього узагальнюючого висловлення став випадок з самим мовцем – молодою жінкою, яка

розповідаючи про нього, вживає для опису відповідної ситуації дієслівний присудок у чоловічому роді.

Порівн. також заголовок газетної статті, в якій розповідається про лікувальний ефект, який справляє вживання кави на людський організм: “**Випив каву – захистив печінку**”. Тут, звичайно, йдеться про організм будь-якої людини незалежно від її статі. Те саме можна сказати і про рекламний слоган “**Чи готовий ти до нової свіжості?**”, де чоловічий рід прикметника в складному іменному присудку вказує на те, що питання адресовано будь-кому, а не лише чоловікам. Натомість вживання прикметника в жіночому роді (*готова*) переадресувало б це звернення тільки до жінок.

4. Становить також інтерес аналіз гендерних особливостей функціонування деяких прикметників оцінки професійної чи суспільно-корисної діяльності людини – таких як *великий, видатний, геніальний, ушлявлений, визначний* і деяких інших. Маються на увазі насамперед ті значення даних прикметників, що їх вони набувають у тричленних структурних формулах, які містять:

1) прикметник підсумкової позитивної оцінки, яка віддзеркалює ступінь суспільного визнання, що її здобула особа, про яку йде мова;

2) іменник чи іменникова група, яка вказує на вид успішної діяльності даної особи та факультативного прикметника, що вказує на країну її громадянства;

3) власне ім'я цієї особи

Порівн.: *великий (геніальний) український поет Тарас Григорович Шевченко; видатний російський винахідник Олександр Степанович Попов*

Ця ж інформація може бути подана і через іншу синтаксичну структуру завдяки іншому розподілу компонентів формули:

Тарас Григорович Шевченко – геніальний український поет

Крім того деякі прикметники, які позначають найвищий ступінь визнання здобутків певної особи, здатні утворювати атрибутивне словосполучення з коротким варіантом імені особи:

великий Шевченко, геніальний Чайковський, ушлявлений Паганіні, але не, скажімо, *видатний Ломоносов, *популярний Пушкін...

Важливо підкреслити, що більшість розглядуваних прикметників позитивно оцінюють саме професійну або суспільно-корисну діяльність деякої особи і не допускають оцінки яких-небудь інших функцій людини або якостей неживих предметів - порівн. **відомий син, *популярний чоловік, *знаменитий сім'янин, *видатний кавун...* Цим вони відрізняються, наприклад, від таких оцінних прикметників «широкого профілю» як *гарний, прекрасний, чудовий, пречудовий...*, що можуть без обмежень уживатися як з іменами діячів

(порівн. *гарний (прекрасний, чудовий...) фізик (математик, письменник, композитор...)*), так і з іншими категоріями іменників: *гарний син (друг), прекрасна людина, чудовий сім'янин, пречудовий кавун...*

У розглянутих раніше прикладах прикметник оцінює деяку особу як висококласного фахівця в тій галузії що задається іменем діяча, названого означуваним іменником. А в сполученнях, утворюваних «широкопрофільними» прикметниками, іменник позначає позитивно оцінюваний аспект (параметр) об'єкта або особи як фахівця, чоловіка, сім'янина, сина і т.д.

Водночас далеко не завжди у двочленному атрибутивному словосполученні іменник однозначно вказує на параметр, що характеризується прикметником. У цьому зв'язку буде корисно хоча б побіжно згадати деякі інші типи зв'язку прикметників з означуваними ними іменниками. Як справедливо зазначає Анна Вежицька [Вежицькая 1999, с. 91-131], іменник зазвичай вказує на предмет, що є осередком найрізноманітніших притаманних йому властивостей, в той час як прикметник так чи інакше характеризує тільки одну із множини цих властивостей. Проілюструємо це положення на ряді прикладів сполучення різних прикметників з іменником *людина*, яке позначає поняття, що, як відомо (порівн. [Апресян 1995: 355-356]), співвідноситься з надзвичайно широким діапазоном різноманітних параметрів.

Так, у словосполученнях *глибока людина, поверхова людина* людина характеризується в аспекті її інтелектуального потенціалу, а в парах на зразок *хороша (чудова...) людина, погана (низька) людина* міститься етична оцінка людини і у такий спосіб актуалізовано параметр «людські якості». Сполучення *цікава людина, обмежена людина* характеризують спектр особистісних інтересів людини, оцінюючи ступінь нетривіальності її ціннісних орієнтацій. Пари *сильна людина, слабка людина*, які розглядаються поза конкретним контекстом, дають уявлення чи то про силовий потенціал характеру людини, чи то про силовий потенціал її тіла. З іншого боку в сполученні *важка людина* міститься негативна оцінка за параметром «характер». У парах виду *висока людина, низенька людина* дається кількісна оцінка вертикального виміру тіла, а сполучення *жвава (весела) людина, млява людина* характеризують людину з боку її темпераменту. Таким чином, при сполученні з різними прикметниками актуалізуються уявлення про найрізноманітніші аспекти поняття 'людина' - її інтелектуальний потенціал, характер, її етичні (людські) якості, темперамент, розміри тіла, його (тіла) силового потенціалу і т.ін. При цьому виділяється принаймні два типи взаємодії значень:

а) прикметник зберігає своє основне значення, одночасно актуалізуючи уявлення саме про той особистісний параметр, який він характеризує (*хороша людина, цікава людина, весела людина*)... ;

б) відбувається взаємна «переорієнтація» значень: у сполученні з даним іменником реалізується одне з метафоричних значень прикметника; за цих умов актуалізується той параметр поняття, позначеного іменником, що охарактеризований метафоризованим значенням прикметника: порівн. *глибока людина*, де метафоричне значення прикметника вказує на високий інтелектуальний потенціал даної особи, здатний глибоко проникати в суть явищ дійсності. Порівн. також *низька людина*, де прикметник набуває функції негативної оцінки етичних якостей людини, про яку йде мова. Тимчасом у сполученні *низенька людина* прикметник зберігає своє основне (пряме) значення, указуючи на незначну величину параметру ‘зріст’ - вертикального виміру тіла людини.

У той же час досліджувані прикметники здатні утворювати нормальні сполучення і з такими іменниками, які не тільки безпосередньо не вказують, але й не актуалізують оцінюваний параметр. Дані іменники є номінаціями досить абстрактних, «родових» значень, які по суті дублюють категоріальну презумпцію (порівн. ‘людина’, ‘жінка’...), тобто таксономічну приналежність носія оцінюваного параметра. У таких сполученнях іменники можна умовно класифікувати як “транзитиви”, оскільки вони здатні неначе «переносити через себе» оцінку, виражену прикметником. Таким чином, прикметник характеризує не безпосередньо особу або об’єкт, позначений транзитивним іменником (або параметр, що може бути однозначно «вилучений» із його значення), а якісь інші властивості даної особи.

З прикметниками оцінки професійної або суспільно-корисної діяльності транзитиви сполучаються у розщепленій структурній формулі з ім’ям власним у функції теми й оцінним прикметником разом із транзитивом у якості рематичної частини. Як було зазначено, значення даних прикметників належить до «вузько-профільного» типу (в тому сенсі, що характеризується параметр (‘професійна або суспільно-корисна діяльність’) входить вже до складу їхнього значення). Тому транзитивний іменник, заміщуючи в розщепленому сполученні позицію імені діяча, ніяк не конкретизує вид оцінюваної діяльності (незалежно від того, відомий чи не відомий він слухачеві). У таких випадках вони слугують не більш як засобом забезпечення синтаксичної правильності фрази, виконуючи функцію вершини атрибутивної групи. Саме таку (транзитивну) функцію в подібних розщеплених сполученнях виконує, приміром, іменник *людина*:

X - велика (геніальна, видатна, знаменита, відома...) людина.

Водночас слід підкреслити, що прикметникам найвищої професійної оцінки у сполученні з транзитивами, що позначають осіб зрілого віку, властива певна «гендерна асиметрія». В принципі про особу жіночої статі можна ужити висловлення на зразок *Іванова - велика (геніальна, легендарна, видатна) людина*. Однак набагато природніше і краще сказати *Іванова - велика (геніальна, легендарна, видатна) жінка*. (Так само і в російській мові: *Иванова - великая (гениальная, легендарна, выдающаяся...) женщина*). Натомість вислів про особу чоловічої статі на зразок *Іванов – великий (геніальний, видатний...) чоловік* є доречним хіба що в зниженому реєстрі (краще: *Іванов – велика (геніальна, видатна... людина)*). Порівн. в зв'язку з цим аномальність рос. **Иванов - великий (гениальный, легендарный, выдающийся...) мужчина* (треба: *Иванов - великий (гениальный...) человек*). Тут ми стикаємось з типовим прикладом гендерної асиметрії. Справа в тому, що в подібних російських висловленнях іменник *мужчина*, на відміну від іменника *женщина*, не виступає в якості транзитива. З іншого боку, до складу позначуваного ним поняття входить ряд параметрів, жоден з яких не актуалізується даними оцінними прикметниками, чим і пояснюється аномальність відповідного сполучення. До числа таких параметрів входить, наприклад, параметр 'чоловічі якості', який нормативно актуалізується і позитивно оцінюється прикметником *справжній*: - порівн. *Іванов – справжній чоловік*, де прикметник відповідає значенню лексичної функції Ver [Жолковский, Мельчук 1967: 215] від *чоловік* і реалізує значення *справжній1* (рос. *настоящий1*) [Крейдлин 1991: 53-55]. За таких умов до складу прагматичної презумпції даного значення входить таксономічний компонент, який вказує, що особа, про яку йде мова (тут - Іванов) є елементом класу чоловіків, а в асерції стверджується, що Іванову повною мірою притаманні якості, яким мають задовольняти чоловіки, і це викликає позитивну оцінку мовця. Взагалі словосполучення *справжній чоловік* (рос. *настоящий мужчина*) є стійким і більш зрозумілим, ніж, скажімо, *справжня жінка* (рос. *настоящая женщина*).

У російських оцінних висловленнях на зразок *X - интересный (видный) мужчина*; *X - интересная (видная) женщина*, де обидва іменники не є транзитивами, навпаки, актуалізовано параметр 'зовнішність'. В даному випадку ми спостерігаємо факт гендерної симетрії. Адже зовнішність людини завжди оцінюється з урахуванням її гендерної приналежності.

Література

Апресян, Ю.Д.: Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Апресян Ю.Д. Избранные труды, т.2 «Интегральное описание языка и системная лексикография». М., «Языки русской культуры», 1995, с. 348-388.

Вежицкая, А.: Семантические универсалии и описание языков. «Языки русской культуры», М., 1999.

Вихованець, І.Р.: Займенник // Українська мова. Енциклопедія. Видання друге, виправлене і доповнене. Київ, Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2004, с.188-189.

Вихованець, І.Р.: Узгодження // Там само, с. 698.

Жолковский, А.К., Мельчук, И.А.: О семантическом синтезе // Проблемы кибернетики N19. М., 1967, с.177-238.

Крейдлин, Г.Е.: Таксономия и аксиология в языке и тексте (Предложения таксономической характеристики) // Логический анализ языка. Ментальные действия. М., 1993, с. 30-40.

Resume

The paper reviews the gender properties of different parts of speech. The author points out the asymmetry in functioning of gender in the complexes formed with the demonstrative and interrogative pronouns and marks the oppositions in indicating of the sex of the audience being referred to by means of some correlative nouns. The consolidating role of masculine gender in comparison with feminine one is emphasized. The author also points out the difference in using of adjectives, which evaluate the achievements of men and women.

Семантичний процес ідеологізації номінативних одиниць у сучасній українській мові (на матеріалі української періодики кін. XX – поч. XXI ст.)

Мінчак Галина

Київський національний лінгвістичний університет

Ідеологізація – це процес набуття конотативною семантикою ідеологічно нейтральних конотативних одиниць ідеологічної асоціативної або асоціативно-образної семантичної ознаки в певному ідеологічному узусі, що зумовлює зміну нейтральної ідеологічної оцінки на позитивну чи негативну.

Базуючись на тому, що неологізм – це “слово, а також його окреме значення, вислів, які з’явилися в мові на даному етапі її розвитку і новизна яких усвідомлюється мовцями (загальномовні неологізми) або були вжиті тільки в якомусь акті мовлення, тексті чи мові певного автора (стилістичні, або індивідуально-авторські, неологізми)” [Тараненко 2000:377], ідеологічно забарвлені номінативні одиниці (далі – ІЗНО) представлені: 1) лексичними неологізмами (нова форма – нове значення), де взаємодіють квантитативний і квалітативний аспекти впливу екстралінгвальних чинників на лексичну систему мови; 2) семантичними неологізмами (стара форма – нове (ідеологічне) значення).

Відповідно до бінарності ідеологізованого ЛСП сказане стосується і апелютивів, і онімів. У своїй розвідці ми торкнемося лише семантичного процесу ідеологізації загальних назв.

ІЗНО, основу яких складає суспільно-політично лексика, є знаками номінації і / або знаками емотивності. Це дає підстави виділяти серед ідеологізованих і лексичних, і семантичних новоутворень дві групи: номінативні (або номінативно-зображальні) та номінативно-кваліфікативні (термін В.М. Телії), або номінативно-експресивні (за О.О. Тараненком).

1. Номінативно-зображальні ідеологізовані неологізми. Відомо, що лексико-фразеологічні інновації є своєрідною відповіддю на суспільно-мовні потреби. Утвердження України як незалежної демократичної держави, потреби законотворення, прийняття нової Конституції, інших директивних документів, нормативних актів, а також висвітлення суспільно-політичного й економічного життя країни в засобах масової комунікації призвели до активізації процесів утворення

численних номінацій – лексем і стійких сполучень на позначення суттєвих трансформацій у сферах політики, економіки і культури. Такі доміанти спираються на традиції європейського офіційно-ділового мовлення з урахуванням ступеня їхньої доступності для суспільства і попередньої практики українського слововживання. Основна частина назв-новацій побудована на використанні наявних в українській мові елементів, тобто вихідними словами словотвірного гнізда виступають ідеологізовані ключові лексеми: **держава** – державотворення, державотвориці, протодержава, державність, роздержавлення, власна держава, творення держави, державотворчий процес; **самостійність** – усамостійнення; **суверенітет** – суверенізація, гарантії суверенності, утвердження суверенітету; **незалежність** – незалежність України, незалежна преса; **національний** – національний університет, національно-демократичний, національно-культурний; **ринок** – ринкові відносини, ринкова політика держави, фондові ринки, фінансові ринки; **приватизація** – приватизація землі, ваучерна приватизація тощо.

На відміну від лексико-фразеологічних новотворів інших терміносистем з прямо номінативним значенням, суспільно-політичні терміни є носіями конотативно-номінативного різновиду первинного (прямого) значення, тобто значення, в якому денотативно-сигніфікативний і конотативний макрокомпоненти однаково представлені ядерною і периферійною частинами. Наприклад, ядро лексичного значення політичного терміна-новотвору *державницький*, який, на відміну від слова *державний* – “такий, що належить державі, символізує її сутність” (*власність, гроші, кошти, підприємство, службовець, герб* і т. ін.), пов’язаний зі словом *державник* – “той, кому дорогі інтереси держави, хто вболіває за її долю, шукає шляхів її утвердження” (*державницька ідеологія, позиція, погляди, функція, мислення, дії, сили, структури*), включає і конотативний, і денотативно-сигніфікативний макрокомпоненти. Враховуючи те, що такі ІЗНО однаковим чином пов’язані з денотатом / сигніфікатом, з одного боку, і спектром соціально-ідеологічної емотивності як складника конотативної семантики, з іншого боку, їх можна назвати ідеологічними номінаціями з денотативно-конотативним типом ідеологічної зумовленості. Джерелом виникнення ідеологічної оцінки є не інтенції мовця, а ідеологічний характер самого денотата. Так, ідеологічність наведеного номінанта *державницький* зумовлена його денотативно-сигніфікативним змістом, тобто “відстоювання української незалежності, державності”, що є головною цінністю української спільноти кінця ХХ – початку ХХІ століття, а тому й мотивує позитивну ідеологічну емотивність конотативного макрокомпонента в посттоталітарному ідеологічному узусі: “...Україна зуміла зберегти національну ідентичність і дочекалася по-

справжньому державницьких часів у своїй новітній історії” [СіЧ.–1992.–№7.– С.15].

Аналіз емпіричного матеріалу свідчить про перевагу в номінативно-зображальній групі лексико-фразеологічних новацій позитивної та позитивно-нейтральної ідеологічної оцінки. Така аксіологічна асиметричність, на наш погляд, полягає в тому, що неологізми цієї групи здебільшого позначають явища, предмети, ознаки і т. ін., пов’язані з українським державотворенням як абсолютною цінністю національної ідеології. А чим більше об’єкт оцінки усвідомлений “як знак цінності в певній системі цінностей, тим менше вона переживається емоційно. І навпаки, чим менш істотна для практичної орієнтації цінність об’єкта, тим більшою є емоційна оцінка, тим виразніше в значенні слова емотивне ставлення суб’єкта до позначуваного об’єкта” [Телия 1986:36]. Слушність цитованої думки підтверджується превалюванням негативної ідеологічної оцінки в лексико-фразеологічних неологізмах номінативно-предикативного типу.

2. Ідеологізовані номінативно-предикативні неонімени. Виникнення нових ІЗНО пов’язане не лише з потребами номінації понять національної ідеології, а й з намаганням замінити ідеологізовані номінації тоталітарного ідеологічного узусу конотативно насиченішими, тобто творення цих одиниць пов’язане з першорядністю предикативної (а не номінативної, як у першому випадку) функції, що й відображається на їхній семантиці, де основне навантаження лягає на конотацію, яка передає емоційне ставлення суб’єкта кваліфікації до об’єкта оцінювання. Такі номінації можна вважати ідеологічними номінаціями з власне конотативним типом ідеологічної зумовленості. Крім того, якщо попередня група представлена суспільно-політичними термінами з первинною номінацією, то неонімени другої групи – здебільшого вторинні найменування.

Ідеологічні неологізми виділеної групи становлять характерологічні найменування явищ, процесів, ознак, осіб, ситуацій, відносин тощо комуністичної ідеології, з одного боку, і національної ідеології, з іншого. Так, з-поміж численних номінацій виділяється декілька тематичних розрядів, у яких зафіксовані: 1) сучасні внутрішньо- і зовнішньополітичні процеси, різні суспільно-політичні та соціально-побутові явища: *спікеріада, акція протесту, політичне голодування, українськість, ресвропеїзація, ресоветизація, залишкова комуністичність, радянськість, есендевіцина, малоросіянізація* і т. ін.; 2) економічна ситуація: *тіньова економіка, диктатура цін, процентоманія* та ін.; 3) соціальні стосунки: *дійти компромісу, міжнародне співробітництво, навішувати (наклеювати, ліпити, чіпляти) ярлики (етикетку, тавро)* тощо; 4) соціальні прошарки,

угруповання чи об'єднання: *корумповані клани, рухівці, в'язні сумління, політрепресовані та ін.*; 5) характерологічне найменування осіб: *патріоти посад (кишені), патріоти-державники, учораїні керманічі, ліваки, неоліваки, засоюзники, нові українці, шокотерапісти, кадебешники* тощо; 6) експресивно-образні найменування країн, територій, зокрема колишнього СРСР: *Московська імперія, імперія зла, інтернаціонально-російський казан, євразійський монстр, імперський материк, союзна стайня й ін.*; 7) духовна культура: *культурний неоколоніалізм, живий ланцюг єдності, ковток свободи, прапор свободи, національно-політичне німування, український ренесанс й ін.*; 8) характеристика соціально-політичних часових періодів: *роки тоталітарного дикунства, демократичні часи, постперебудовні часи, абсурдна епоха.*

Кожний наведений розряд членується (за денотатом) на дрібніші підрозряди. З метою економії місця сказане проілюструємо останнім семантичним розрядом із соціальною темпоральністю. Так, номінативно-предикативні темпоральні апелятиви містять характеристику: 1) радянського періоду загалом (*імперська епоха* [ВЗ. 4.02.97], *часи "ідеологічних оценок"* [Суч.–1999.–№4.– С.133], *роки більшовицького режиму* [Суч.–1998.–№5.– С.69]); 2) радянського періоду сталінщини (*страшні часи* [СіЧ.–1992.–№7.– С.5], *задушливі часи* [ЛУ. 23.11.00], *період "загвинчування"* [Берез.–1994.–№7.–С.172]); 3) радянського післясталінського періоду: *глухий стагнаційно-імперський час* [ЛУ. 11.10.01], *період застою* [СіЧ.–1990.–№2.– С.77]; 4) радянських перебудовних років: *горбачовська відлига* [УС. 30.08.01], *час суспільної трансформації, роки "зрілої перебудови", часи "пізньої перебудови"* [Суч.–1999.–№2.–С.77-79]; 5) окремих радянських років, пов'язаних з певними подіями в різних сферах життя: *"рік запрограмованої смерті України"* (1933 р.) [СіЧ.–1992.–№7.– С.85], *"Двадцять Розіп'ятий, Сторозтерзаний", "Тридцять Чорний", "Тридцять-Прокляті"* [Суч.–1993.–№10.– С.140–143], *застійні 70-ті, облудні 80-ті* [ЛУ. 14.12.00].

На відміну від наведених ідеологізованих темпоральних номінативних одиниць, що становлять найменування комуністичного періоду з виключно негативною ідеологічною оцінкою, конотативна семантика їхніх тематичних відповідників на позначення українського державотворчого періоду містить і пейоративні (*"часи пострадянського озлидніння"* [СіЧ.–1999.–№2.– С.10]), і меліоративні (*роки незалежності* [ЛУ. 9.11.00], *часи духовного оновлення* [Дзвін.–1998.–№3.– С.145], *озонні 90-ті роки* [ЛУ. 14.12.00]) ідеологічні семи.

3. Семантичні номінативно-зображальні ідеологізовані номінації. У ракурсі процесу творення неосемантів, з яким також

ідентифікується поняття конотативна семантика, вони виступають експлікатором ідеологічних сем у конотативному значенні ІЗНО. Переосмислення в групі слів і розвиток нових значень відбувається ніби через проміжну ланку – словосполучення, яке водночас і звучує значення слова, і збагачує його. За образним визначенням М.П. Кочергана, “сполучуваність – це своєрідний барометр, який фіксує будь-які зрушення в семантиці слова” [Кочерган 1980:77].

Виникнення ідеологічно забарвлених значень фіксується в початково ідеологічно нейтральних номінативних одиницях, що належать: 1) до інших, несуспільнополітичних, терміносистем; 2) до загальноновживаної лексики.

У першому випадку спостерігаються процеси транстермінологізації й детермінологізації (чи атракції й експансії, за Г. Шпербером), у другому – термінологізації.

Зважаючи на те, що в публіцистиці суспільно-політичні терміни гублять ознаки термінологічності, а це майже унеможлиблює практичне їхнє розмежування, ми вдалися до “Політологічного енциклопедичного словника” [ПЕС 1997] з метою виявити екстраполяцію термінів тих чи інших наук до суспільно-політичної термінологічної сфери. Зокрема, порівняно з “Політичним словником” [ПС 1982], він фіксує нові суспільно-політичні значення з імпліцитним конотативним макрокомпонентом у словах, які етимологічно пов’язані з такими термінолектами: психологічним (*аддукція влади* – “сукупність виявів аддикативної поведінки (що модифікує емоції індивіда благодійним для нього чином), котра характеризується метафоричними висловами “комплекс влади”, “жадоба влади”, “сп’яніння владою” й означає наркотичне прагнення до постійного владарювання” [ПЕС 1997:11]; *біфуркація політична* [ПЕС 1997:39]; *біхевіоризм політичний* [ПЕС 1997:40] й ін.), біологічним (*соціально-політична адаптація* – “взаємодія особистості або соціальної групи із середовищем у процесі соціалізації й за допомогою механізмів соціального контролю індивідуальної та групової поведінки відповідно до панівної в даному суспільстві, класі, соціальній групі системи норм та цінностей, а також зміна, перетворення самого середовища відповідно до нових умов і цілей діяльності” [ПЕС 1997:11]), економічним (*політичний маркетинг* – “різновид некомерційного маркетингу, діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки людей щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей громадянського значення” [ПЕС 1997:192], *менеджмент політичний* [ПЕС 1997:196]), лінгвістичним (*артикуляція інтересів* – “чітка заява про інтереси (політичні, економічні, соціальні), що здійснюються державами, партіями, іншими політичними структурами” [ПЕС 1997:26]), етнологічним (*політичний*

менталітет – “сукупність та специфічна структура, склад різних психічних властивостей, якостей, особливостей та виявів, що використовуються головним чином для позначення оригінального способу мислення, складу розуму або навіть розумонастроїв” [ПЕС 1997:196]), технічним (**агрегування інтересів** – “функція політичних систем та інститутів по трансформації різноманітних вимог соціальних груп в офіційні рішення” [ПЕС 1997:10]) й ін. Наведені семантичні неологізми є номінативно-зображальними з імпліцитною ідеологічною емотивністю, що може актуалізуватися у певному висловлюванні (контексті). До цієї групи ідеологічних неосемантів додаються термінологізовані загальноживані слова: **апарат (політичний)** – “сукупність установ, організацій і кадрів, що здійснюють управлінську політичну роботу на всіх рівнях” [ПЕС 1997:24]; **відчуження (політичне)** – “ситуація, в якій людина сприймає політику, державу, владу як сторонні, чужі сили, які панують над нею, пригнічують її” [ПЕС 1997:54]; **дилетантизм (політичний)** – “заняття політикою без серйозної спеціальної підготовки, маючи лише поверхові уявлення щодо предмета своїх занять” [ПЕС 1997:139], а також **політична зрілість** [ПЕС 1997:139], **політичне довір'я** [ПЕС 1997:109], **політичний етикет** [ПЕС 1997:120], **політичний імідж** [ПЕС 1997:141], **політичний театр** [ПЕС 1997:346], **інституційний дизайн** [ПЕС 1997:144] тощо. Отже, як справедливо зауважує В.В. Жайворонок, “час інтенсивно змінює політичний словник, тим самим переосмислення вже існуючих у мові слів і висунення у їхній семантичній структурі на перший план соціально важливих (маркованих) значень демонструють об'єктивний розвиток політичного терміна” [Жайворонок 1992:29].

Сказане ще більшою мірою стосується іншої групи ідеологізованих семантичних інновацій – номінативно-предикативної, основу якої складає периферійна суспільно-політична лексика (її ядро – суспільно-політичні терміни), тобто детермінологізована й загальноживана лексика.

4. Семантичні номінативно-предикативні ідеологічні інновації. Утворення ідеологізованих слів і стійких словосполучень відбувається традиційними шляхами, найпродуктивнішим з яких є екстраполяція певних виразів з однієї сфери до іншої. Порівняно з фразеологічними інноваціями першої та другої світових воєн, де домінують дериваційною базою була воєнна, у наш час ідеологізовані неофрази пов'язані з багатьма джерелами, що пояснюється, по-перше, “розкріпаченням” мови мас-медіа, по-друге, – відкритістю ідеологізованого ЛСП. Наприклад, у зафіксованих нами групах елементи фразеологічних інновацій належать до різних, інколи – полярних, термінологічних лексиконів: економічного (**брежнєвсько-сусловська стагнація, інфляція слова, девальвація духовності**), математичного

(європейський вектор), фізичного (політичний спектр, антиросійський заряд, міжмовне тертя, питома вага української ідеї), хімічного (дуст комуністичної пропаганди), біологічного (мовні мутанти, імперські рудименти), літературного (соцреалістичні рожеві лубки), виробничо-технічного (псевдосоціалістичні обертони, сурогат нації) тощо. Однак найчисленнішими, за нашими підрахунками, є фразеологічні новації, які етимологічно пов'язані з медичним і спортивним соціолектами. Не будучи новотворами 90-х років ХХ століття, ці соціолекти представлені більш цілісно й вичерпно порівняно з радянським політичним дискурсом.

У рамках сполучуваності подібних інноваційних номінативно-предикативних стійких словосполучень відбувається розширення лексичного значення ключових слів як складників сполучень унаслідок появи ідеологізованих лексико-семантичних варіантів. Наприклад, медична лексема *донор* функціонує в мові мас-медіа зі значенням “той, хто віддає щось; підживлювач, підтримувач” (“[...] українська інтелігенція відіграла роль інтелектуального **донора** для петровських реформ і катерининського “просвітництва” [Берез.–1994.–№8.–С.112].

Відповідно до основної тенденції сучасних інноваційних процесів, де “внаслідок семантичної деривації нові значення формуються найчастіше в семантичному полі іменників (70%)” [Мазурик 2002:17], субстантиви становлять і більшу частину ІЗНО. У цій групі слів, за нашими даними, значна частка належить також прикметникам-кольоронайменуванням й окремим числівникам.

Відомо, що колір – потужний засіб маніпуляції суспільною свідомістю. Ідеологізація цих прикметників у сучасній українській політичній мові склалась під прямим впливом європейського слововживання, де представлений, за спостереженням В.Н. Полуктова, “весь кольоровий спектр” [Полуктов 1991:14]: *червоні* – “комуністи”, *рожеві* – “ліві соціалісти й анархісти”, *жовті* – “соціал-демократи”, *зелені* – “ліберали”, *голубі* – “ліберальні консерватори”, *сині* – “праві консерватори”, *фіолетові* – “праві радикали й фундаменталісти”. На сторінках української періодики останніх років наведених ідеологічних сем набувають ад’єктиви *червоний, рожевий, зелений*, яким властива тенденція до субстантивізації. Наприклад: “Якби держава підтримувала їх (об’єднання “Просвіти” у Східній Україні. – Г.М.), то вона підтримувала б, власне, українську політику там, у Донбасі, а не **червону** політику. Зараз важко полемізувати там: **червоні** мають міцні інформаційні засади – і симоненківці, і є різні там, як і в Росії, – палітра **червоних** різна теж: дуже **червоні**, мени **червоні й рожеві**” [Вітч.–1998.–№3.– С.41]; “**Рожевий** реванш” [УС. 3.10.01]; “[...] і **червоні** люблять **зелене**, і **зелені** іноді голосують як **червоні**, і талановитим незрідка називають, перепрошую, **жовте**” [УС. 1.07.01].

Процес ідеологізації торкнувся й деяких числівників. Наприклад, числівники *сімдесят, триста, чотириста, п'ятсот* у мовній свідомості українців активізують ідеологічно зв'язаний асоціат – “колоніальна залежність українців”: “Мимоволі напросився й висновок: ось воно, “виховання” радянської системи протягом **сімдесяти** літ, надто після колективізації, в повесні часи” [Київ.–1996.–№5–6.–С.8]; “Вирішальний вплив на формування української ментальності наклали **триста** років колоніальної залежності українців” [Суч.–1998.–№5.– С.67]), “Остан Вишня ніколи не страждав од комплексу неповноцінності, котрий, як смертоносний мікроб, уразив сотні тисяч наших слабкодушних земляків, коли **чотириста** літ українців примушували забути свою історію, рідну мову й традиції...” [СіЧ.–1990.–№1.– С.87]).

Наведені числівники є неавтономними ідеологізованими номінаціями (виступають такими лише у субстантивно-нумеральному словосполученні), на відміну, скажімо, від числівника **239** (“*Всупереч запевненню людей про монолітну і незламну єдність “групи 239”, можна вважати, що серед цієї групи є певна кількість патріотів, інакше вони не голосували б за незалежність України*” [УС. 23.09.91]), який самостійно є носієм конотативно-ідеологічної ознаки “прокомуністичні українські народні депутати”.

Як свідчить емпіричний матеріал дослідження, сучасний склад ІЗНО порівняно з попереднім значно урізноманітнівся, зокрема внаслідок мовленнєвої ідеологізації численних дієслів та їх дієприкметникових форм, що функціонують як неавтономні ідеологічні одиниці. Таке явище закономірне, оскільки доба становлення й утвердження української державності сповнена руху, дії, активного розвитку життєвих процесів (на відміну від радянської), а дієслово, як відомо, є носієм динамічної ознаки. Пор.: “**Встаньмо! Встаньмо**, як совість нації, як моральні авторитети, які нічого не вкрали, нічого не “приватизували”, не продалися олігархам, злодіям і тіньовикам!” [ЛУ. 29.11.01]; “Адже настав час не розкидати землі, а збирати, не “розбудовувати” (розвалювати, руйнувати, розпродувати, розкрадати та розукраїнювати), а будувати (!) нашу Українську Державу” [ЛУ. 6.09.01].

Кількісно багатим є також синонімічний ряд дієприкметників на позначення реабілітованих осіб: *знищений, замучений, покалічений, познакований, заплямований, поскрибований (проскрибований)* тощо.

На основі аналізу цього ілюстративного матеріалу можна стверджувати, що ідеологічна конотація виникає не лише у словах із соціальним або оцінно-нейтральним значенням, а й у лексемах, семантика яких уже містить інший, неідеологічний, вид оцінки. Неосемант, створений на основі вихідного оцінного значення

здебільшого зберігає полюс оцінки, змінюючи її вид (у нашому випадку – на ідеологічний). Наприклад, у словосполученні *бацила соцреалізму* вихідне значення слова *бацила* – “бактерія, що має форму палички” – має негативну антропоцентричну оцінку. Нове ідеологічне значення побудоване на семі вихідного – “*бактерія*”, що одержала в контексті нове узагальнене значення “щось погане”. Неосемант з негативною оцінною семою, вживаючись у сполученні з ІЗНО *соцреалізм* є засобом підкреслення зміни ідеологічної оцінки цієї лексеми, а остання “заражає” її своєю ідеологічною семантикою. Тому можна говорити про ідеологічну іррадіацію, під якою аналогічно до стилістичної іррадіації [Петрищева 1984:51] розуміємо поширення ідеологічної конотації того чи іншого слова на ІЗНО тексту, в якому воно вживається. Так, початково ідеологічно нейтральне оцінне слово *чума* стійко асоціюється з нацизмом, а сьогодні – й з комунізмом, *імперія*, *Молох* з СРСР, Росією (“*Сталінській імперії потрібні були сильні раби!*” [Берез.–1994.–№11-12.– С.140]; *імперсько-шовіністична Росія*; “*Ненаситний Молох вишукував нові жертви в розмаїтих колах творчої інтелігенції...*” [СіЧ.–1992.–№4.– С.86]), *інквізиція* – з радянською цензурою (*багаття радянської інквізиції* [Вітч.–1998.–№3– С.29]; *маховик новітньої інквізиції* [СіЧ.–1990.–№2.– С.78]), *рабство*, *кріпацтво* – з колгоспами (“*Це вже потім, за новітнього – колгоспного кріпацтва, і знаряддя праці могли валятися де-небудь, і свята неділя стала просто “вихідним” від щоденної паницини днем*” [УС. 3.10.01]).

Отже, при переосмисленні вихідного оцінного значення ймовірна зміна конкретного значення, характеру оцінки, але сам полюс її – негативний або позитивний – залишається незмінним.

Складніша картина спостерігається у словах, вихідне значення яких не має яскраво виражених оцінних сем, тобто основний набір сем є оцінно-нейтральним. Тут, як нам видається, для прогнозування розвитку характеру ідеологічної оцінки слід максимально визначити периферійні, асоціативні семи цього значення. Вони легко піддаються оцінці, оскільки містять не загальні відомості про предмет, а дані щодо властивостей: характеру, призначення, функцій тощо. Наприклад, слово *ковбаса* (як і похідні від нього – *ковбасний*, *ковбасник*) у своєму вихідному значенні – оцінно-нейтральне (“Продукт харчування, приготовлений з м’ясного фаршу, круп і т. ін., якими начиняють кишку або оболонку зі штучної плівки” [НТСУМ 1998:274]), і воно може бути використане і як позитивне, і як негативне. Периферійні ж семи цієї лексеми в мовній свідомості українців пейоративні. Вони співвідносяться як одним із аргументів лівих сил скомпрометувати незалежність України. Так, наприкінці 80-х років ХХ століття на зустрічі з М. Горбачовим у Донецьку бригадир очисного забою О. Ляшок заявив, що “українською мовою можна було б і балакати, якби від того стало

більше ковбаси”. Отже, негативні асоціативні семи слова *ковбаса* вплинули на формування генералізуючого ідеологічного значення його похідного *ковбасний*: “вузько практичне, раціоналістичне з погляду особистих вигод ставлення до інтересів свого народу” (“сприймання світу через шлунок”). Пор. в контексті: “*Це видання* (календар “Тербовник України”. – Г. М.) *було задумане за рік до того, як сповідників ковбасного світогляду приголомшили Актом про незалежність України*” [ЛУ. 6.09.01].

Частотне вживання деяких ідеологізованих новоутворень 90-х років ХХ століття (здебільшого – першої половини) є однією з найважливіших причин їхньої узуалізації. Так, у “Великому тлумачному словнику української мови” зафіксовані, зокрема такі ідеологічно марковані інновації: *прокомуністичний* [ВТСУМ 2001:974], *застій* [ВТСУМ 2001:331], *колапс* [ВТСУМ 2001:439], *зелений* [ВТСУМ 2001:335], *інквізиція* [ВТСУМ 2001:399], *прес* [ВТСУМ 2001:922], *пресинг* [ВТСУМ 2001:922], *реанімувати* [ВТСУМ 2001:1018], *чорна діра* [ВТСУМ 2001:228] тощо.

Отже, пройшовши іспит узусом, отримавши “суспільну санкцію” (В.В. Виноградов), окремі мовленнєві ІЗНО стали елементами лексико-семантичної системи мови. Конотативний макрокомпонент цих лексем і далі перебуває в ядерній частині їхнього значення, але інтенсивність вияву позитивної чи негативної ідеологічної емотивності зменшується. “Чим частіше чує носій мови слово, тим менше конотації воно містить у собі для нього. З підвищенням частотності сприйняття рівень конотації падає” [Говердовский 1989:28]. Яскравою ілюстрацією висловленої думки може стати лексема *національний*.

Оказіональні значення ІЗНО змістовно багатші, ніж узуальні, конотативно насиченіші, тому що породжують безліч асоціацій у зв’язку з актуалізацією периферійних сем, і мають вищий персуасивний заряд. “Критика і компрометація опонентів – це основний прийом навіювання й переконання в авторській правоті” [Цветкова 1995:84-85] й одночасно – одна з причин домінування пейоративної оцінки в ІЗНО сучасного періоду порівняно, наприклад, з тоталітарним дискурсом, де переважає позитивна, що створювалася штучно, оскільки асиметрія оцінної лексики в бік негативу – природне явище в багатьох мовах.

Література

Великий тлумачний словник української мови (ВТСУМ) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.

Говердовский, В.И.: Коннотемная структура слова. – Х.: Изд-во при ХГУ, 1989. – 95 с.

Жайворонок, В.В.: Сучасний суспільно-політичний словник: процес оновлення // Історія, стан і перспективи розбудови української термінології. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 29-35.

Кочерган, М.П.: Слово і контекст. – Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. – 184 с.

Мазурик, Д.В.: Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Львів, 2002. – 21 с.

Новий тлумачний словник української мови (НТСУМ): У 4-х томах / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконт, 1998.

Петрищева, Е.Ф.: Стилистически окрашенная лексика русского языка. – М.: Наука, 1984. – 222 с.

Політичний словник (ПС) / За ред. В.К. Врублевського, А.В. Кудрицького, В.М. Мазура та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1982. – 655 с.

Політологічний енциклопедичний словник (ПЕС) / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

Полуэктов, В.Н.: Экстралингвистические факторы отбора и функционирования единиц лексического поля “Внешняя политика” (на материале прессы СССР и Германии 1982-1991 годов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Саратов, 1991. – 17 с.

Тараненко, О.О.: Неологізм // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С. 377.

Телия, В.Н.: Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.

Цветкова, М.: Вызов или мимикрия? (Опыт сопоставления основных языковых стратегий в печати тоталитарного и посттоталитарного общества в Болгарии) // Мова тоталітарного суспільства. – К.: Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні, 1995. – С. 83-88.

Список джерел ілюстративного матеріалу та їх окремі умовні скорочення:

Березіль (*Берез.*); Високий замок (*ВЗ*); Вітчизна (*Вітч.*); Дзвін; Київ; Літературна Україна (*ЛУ*); Слово і час (*СіЧ*); Сучасність (*Суч.*); Українське слово (*УС*).

Abstract

The paper deals with phenomenon of ideologization of nominative units in the modern Ukrainian language as one of the characteristic processes in the connotative meaning of these units. Theoretical theses are illustrated by examples from political discourse of the end of the XX and the beginning of the XXI centuries.

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMOUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA
PHILOLOGICA 89 – 2006

UCRAINICA II

SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA
PROBLÉMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY
1. ČÁST

Sborník článků

3. Olomoucké sympozium ukrajinistů
24.–26. srpna 2006

Editor: prof. Josef Anderš, DrSc.
Odpovědná redaktorka: Jarmila Kopečková
Technická a počítačová sazba: prof. Josef Anderš, DrSc.

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2006

1. vydání

ISBN 80-244-1316-7
ISSN 0231-634X